

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

ПЕРИОДИКА

Серија
Годишњаци

Департман за психологију
Филозофског факултета у Нишу

Годишњака за психологију

Редакција

Љубиша Златановић
главни и одговорни уредник

Весна Анђелковић
Весна Кутлешић (САД)
Владимир Хедрих
Владимир Нешић
Златко Божић
Јелисавета Тодоровић
Јовиша Обреновић
Снежана Видановић
Снежана Стојиљковић
Татјана Стефановић-Станојевић

Секретар редакције
Душан Тодоровић

Адреса
Филозофски факултет у Нишу
18000 Ниш
Ђирила и Методија 2
godisnjak.psi@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Филозофски факултет у Нишу

Часопис је објављен уз финансијску подршку
Министарства просвете и науке Републике Србије.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

Vol. 8, No. 10, 2011

Ниш 2011.

PERIODIKA

Series
Annuals

Psychology Department
Faculty of Philosophy, Niš

Annual Report - Psychology

Editorial Board

Ljubiša Zlatanović
Editor in chief

Jelisaveta Todorović
Joviša Obrenović
Snežana Stojiljković
Snežana Vidanović
Tatjana Stefanović-Stanojević
Vesna Anđelković
Vesna Kutlešić (SAD)
Vladimir Hedrih
Vladimir Nešić
Zlatko Bodrožić (Beograd)

Editorial Assistance
Dušan Todorović

Address
Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2
godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Faculty of Philosophy, Niš

This annual is financially supported by
Ministry of Education and Science, Republic of Serbia.

SADRŽAJ

<i>Milkica Nešić, Kostić Jelena, Čičević Svetlana, Vladimir Nešić</i> Neurofiziološke osnove pažnje	7
<i>Ivana Simić</i> Diskurs, mitovi i seksualno nasilje	26
<i>Milica Pavlović</i> Promene u doživljaju identiteta i razvoj generativnosti kod osoba u srednjim godinama	41
<i>Milica Milojević, Milica Mitrović</i> Neki od pristupa proučavanja ličnosti u političkoj psihologiji	55
<i>Vladimir Nešić, Milkica Nešić</i> Prepoznavanje genija	67
<i>Svetlana Čičević, Milkica Nešić</i> Značaj konture fundamentalne frekvencije glasa u proceni psihofiziološkog stanja govornika	84
<i>Željko Mladenović</i> Uticaj muzike na intenzitet emocionalnog doživljaja filmske scene meren preko prosečne veličine psihogalvanskog refleksa i broja otkucaja srca	96
<i>Jelena Petrov, Marina Hadži-Pešić, Ljubiša Zlatanović, Miodrag Milenović</i> Zadovoljstvo životom, zadovoljenje osnovnih psiholoških potreba i sklonost ka psihosomatici	105
<i>Milena Belić, Aleksandar Anđelković</i> Povezanost humora i strategija prevladavanja kod studenata	125
<i>Milica Tošić</i> Razlike u doživljaju kvaliteta braka partnera različitog stepena obrazovanja, radnog i finansijskog statusa	135
<i>Milica Pavlović, Ljubiša Zlatanović</i> Facijalni znaci maskiranja, blokiranja i suzbijanja eksperimentalno izazvane emocije tuge	152
<i>Mila Dosković</i> Kombinacije obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima	169

CONTENTS

<i>Milkica Nešić, Kostić Jelena, Čičević Svetlana, Vladimir Nešić</i> Neurophysiology of Attention	7
<i>Ivana Simić</i> Discourse, Myths and Sexual Violence	26
<i>Milica Pavlović</i> Changes in the Experience of Identity and Development of Generativity in People in Middle Age	41
<i>Milica Milojević, Milica Mitrović</i> Some of the Personality Research Approaches in Political Psychology	55
<i>Vladimir Nešić, Milkica Nešić</i> Recognition Of Genius	67
<i>Svetlana Čičević, Milkica Nešić</i> The Role of Voice Fundamental Frequency Contour in Instantaneous Psychophysiological State Assessment	84
<i>Željko Mladenović</i> The Influence of Music on the Intensity of Emotional Experience of Film Scene Measured by the Average Size of Psihogalvanic Reflex and Hart Rate	96
<i>Jelena Petrov, Marina Hadži-Pešić, Ljubiša Zlatanović, Miodrag Milenović</i> Life Satisfaction, Basic Psychological Needs Gratify and Psychosomatic Manifestation Propensity	105
<i>Milena Belić, Aleksandar Anđelković</i> Relations Between Humor and Coping Mechanisms in Students	125
<i>Milica Tošić</i> Diferences in Experience in the Marital Quality of Partners With Different Levels of Education, Employment an Financial Status	135
<i>Milica Pavlović, Ljubiša Zlatanović</i> Facial Signs of Masking, Blocking and Suppression of Experimentally Induced Sadness	152
<i>Mila Dosković</i> Combinations of Patterns of Attachment Within Romantic Relationships ..	169

Milkica Nešić

Univerzitet u Nišu

Medicinski fakultet Niš

Jelena Kostić

Klinika za zaštitu mentalnog zdravlja Niš

Svetlana Čičević

Univerzitet u Beogradu

Saobraćajni fakultet Beograd

Laboratorija za saobraćajnu psihologiju i ergonomiju

Vladimir Nešić

Univerzitet u Nišu

Filozofski fakultet Niš

UDK 159.952

159.91

Оригинални научни рад

Примљен: 17. 11. 2011.

NEUROFIZIOLOŠKE OSNOVE PAŽNJE¹

Апстракт

Pažnja je usmeravanje mentalne aktivnosti na određeni sadržaj i zanemarivanje ostalih sadržaja koje registruju naša čula. Pažnja predstavlja kompleksan entitet u čiju su realizaciju uključeni svi elementi centralnog nervnog sistema, od onih najjednostavnijih perifernih struktura (čula), pa sve do najsloženijih centralnih moždanih struktura (moždani centri i putevi). Neuronsku mrežu sistema pažnje čine retikularno-aktivacijska, osetno saznavna, limbičko-motivacijska i izvršno-motorična komponenta. Prema modelu pažnje koji je postulirao LaBerge tri aktivna mesta mozga povezana triangularnim krugom pažnje odgovaraju trima aspektima pažnje: mesto kontrole u prefrontalnom korteksu, mesto ekspresije pažnje u okcipitotemporalnom korteksu i mehanizam pojačanja posredstvom indirektnih veza preko talamičnih jedara. Neurofiziologija ciljem vođene ili endogene orijentacije predstavljena je dorzoparijetalnom mrežom, a stimulusom vođena ili egzogena orijentacija predstavljena je ventroparijetalnom neuronskom mrežom. Pažnja je u osnovi svih ostalih kognitivnih funkcija. U radu se razmatra odnos pažnje i svesti. Neuralni korelati svesti mogu se definisati kao minimalni nervni mehanizmi koji su zajedno dovoljni za bilo koji specifični svesni percept. U radu se razmatraju i neurotransmiterski sistemi, posebno acetilholin, noradrenalin i dopamin koji imaju važnu ulogu u pažnji.

Ključne reči: Pažnja, neurofiziologija, neurotransmiteri

Neurofiziološke osnove pažnje

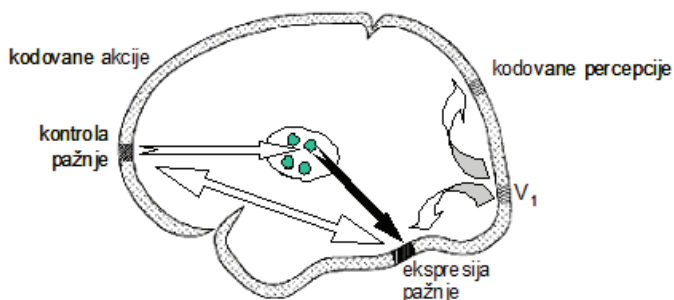
Pažnja je proces kojim organizmi odabiraju odgovarajuću informaciju na koju se fokusiraju za ubrzanu obradu (često u smislu odnosa signal–buka) i integraciju. Pažnja se obično razmatra kroz tri aspekta: orijentacija, filtriranje i pretraživanje, i može se

¹ Rad je finansiran sredstvima ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije u okviru rada na projektima 179002d, 36006 i 36022.

fokusirati samo na jedan izvor informacije ili podeliti između nekoliko. Najjednostavniji način selekcije između nekoliko stimulusa je orijentacija naših senzornih receptora ka jednom setu stimulusa i odvratanje pažnje od drugih. Viđenje ili čuvenje obično nisu pasivni, već pre, aktivno gledanje ili slušanje u nameri da se vidi ili čuje. Prototip orijentacionog refleksa je orijentacioni odgovor psa ili mačke na iznenadni zvuk. Životinja brzo prilagođava svoje čulne organe, usmerava uši i pogled, glavu i/ili telo, tako da može optimalno skupiti informacije o događaju. Odgovori poput usmeravanja oka u pravcu zvuka ili perifernog pokreta, kao i podešavanja položaja tela, promene provodljivosti kože, dilatacije zenica, pada frekvencije srca, prestanka disanja, konstrikcije perifernih krvnih sudova događaju se automatski i skupa se označavaju kao refleks orijentacije. Otvoreni odgovor orijentacije na iznenadnu promenu u sredini obično je udružen sa drugim, odgovorom orijentacije koji se ne vidi, usmeravanjem pažnje na događaj ili objekt koji je pobudio refleks. Ova nevidljiva orijentacija pažnje zove se skrivena orijentacija. Kombinacija skrivene i otvorene orijentacije na događaj obično vodi optimalnoj percepciji događaja, uključujući bržu identifikaciju i svest o njenom značaju: npr., možemo pokretati oči ka objektu (*overt attention*) ili premeštati pažnju ka njemu bez pokretanja očiju (*covert attention*).

Kada se pažnja usmeri na određeno mesto u prostoru onda je to *fokalna ili spacijalna pažnja*, a kada se usmeri na određeni objekat, bez obzira da li je vizuelni, auditivni, somatosenzorni, mirisni ili je reč o ukusu, naziva se – *na objekt usmerena pažnja*. Bez obzira da li se radi o mestu ili objektu, opseg fokusa pažnje može se kontrolisati na ciljem ili stimulusom vođen način. Što je veći opseg širenja pažnje manje je efikasna obrada informacija u toj oblasti (Laberge i Brown, 1989). Što je stimulus udaljeniji od centra regiona na koji se obraća pažnja manje je efikasna obrada (Eriksen i St. James, 1986). Ovaj efekat se naziva *gradijent pažnje*.

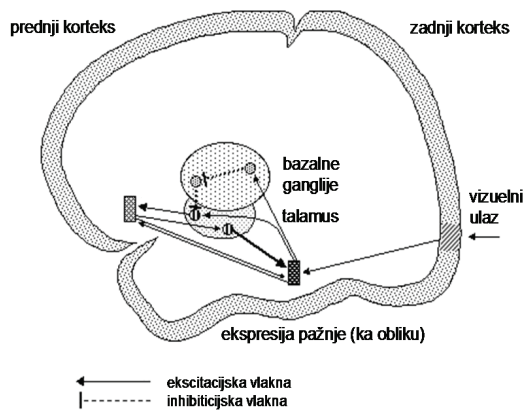
Pažnja deluje kao filter izdvajajući više informacija iz stimulusa na koji se obraća pažnja i suprimujući informacije koje se izdvajaju iz stimulusa na koji se ne obraća pažnja. Supresija može biti tako velika da izazove slepilo zbog nepažnje, koje se odnosi na sve modalitete. Izgleda da se filtriranje pažnje odvija uz aktivnost pulvinara talamusa (Slika 1) pod instrukcijom drugih, verovatno frontalnih, kortikalnih oblasti kao što je frontalno očno polje (FOP) (LaBerge, 1995). Smatra se da je pulvinar subkortikalna oblast važna za uključivanje pažnje i pokazuje povećanu aktivnost kada se pažnja mora koristiti kao filter ometajućih stimulusa (Corbetta i sar., 1991; LaBerge i Buchsbaum, 1990).

Slika 1. Tri aktivna mesta mozga povezana triangularnim krugom pažnje (modifikovano prema LaBerge, 1998).

Pažnja predstavlja kompleksan entitet u čiju su realizaciju uključeni svi elementi centralnog nervnog sistema, od onih najjednostavnijih perifernih struktura (čula), pa sve do najsloženijih centralnih moždanih struktura (moždani centri i putevi). LaBerge smatra da je pažnja izražena relativnim ubrzanjem toka informacija u osobitim putevima u odnosu na tok u okolnim putevima. Danas se pod pažnjom podrazumeva više hijerarhijski organizovanih komponenti (procesa) različite složenosti, zavisnih od različitih i hijerarhijski organizovanih moždanih struktura. Tri aktivna mesta mozga povezana triangularnim krugom pažnje odgovaraju trima aspektima pažnje: mesto kontrole u prefrontalnom korteksu, mesto ekspresije pažnje u okcipitotemporalnom korteksu i mehanizma pojačanja posredstvom indirektnih veza preko talamičnih jedara (LaBerge, 1998). Retikularna jedra talamusa su integralni deo triangularnog kruga. Ona su esencijalna za kompletno razumevanje ovog modela (Newman, 1998).

Slika 2. Motivaciona kontrola triangularnog kruga (modifikovano prema LaBerge, 2000)

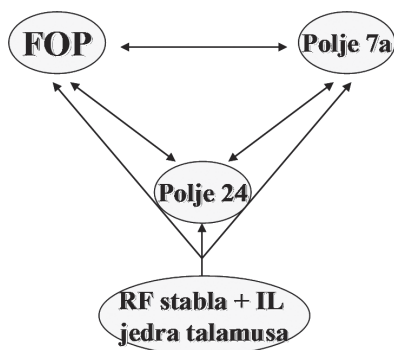
Model je na strani „tačne lokalizacije“ nasuprot „ekvipotencijalnog“ pogleda na funkciju „visoko podeljenog mozga u kome odvojene oblasti mozga izvode određene moždane funkcije“. Pravougaonici koje prezentuju kortikalna mesta kontrole i ekspresije mogli bi se interpretirati ne kao tačno lokalizovano kodiranje ovih funkcija, već pre kao prošireno kodiranje ovih funkcija.

Tako se ovo kontrolno mesto mnogo više širi (ali ne potpuno) kroz frontalnu koru kao proširena mreža, gde osobita kolumna može učestvovati u kodiranju mnogo različitih kognitivnih ajtema. Mesto ekspresije u posteriornom korteksu ne mora biti tačno lokalizovano na klasteru kolumna, ali takođe može uključiti aktivaciju kolumni na nižim nivoima ekstrastrijatne hijerarhije.

Dva recipročna trouglasta kruga reprezentuju odozdo–naviše i odozgo–naniže tok signala sa ekspresije pažnje u posteriornoj kori ka kontroli pažnje u prednjem korteksu. Izlaz iz bazalnih ganglija tonično inhibiše odozdo–naviše trouglasti krug indirektnim putem preko talamusa, ali je ova inhibicija blokirana ako objekt pažnje (kodiran na mestu ekspresije pažnje) aktiviše neurone bazalnih ganglija, koji reprezentuju motivaciono interesovanje za objekt. Blokiranje inhibicije talamusa bazalnim ganglijama omogućuje da se kolumne kontrole pažnje aktivišu signalima odozdo–naviše i da odgovaraju nastavljanjem aktivacije izvora ovih odozdo–naviše

signala na mestu ekspresije pažnje. Signali koji protiču ovom petljom dva trouglasta kruga tako produžavaju stanje pažnje.

Neuronska mreža koja čini sistem pažnje je retikularno-aktivacijska komponenta (ascendentni retikularni aktivirajući sistem (ARAS) i intralaminarna jedra (ILN)) koja omogućuju dovoljan stupanj povišene budnosti, osetno saznavna (polje 7 sa mapom ekstrapersonalnog prostora) komponenta, limbičko-motivacijska komponenta (polje 24) daje motivacijsku komponentu za usmeravanje pažnje i izvršno-motorična (FOP direktno upravlja usmeravanjem pogleda prema zanimljivom predmetu, a okolna prefrontalna i premotorička polja upravljaju svrsishodnim pokretima ruku i ostalih delova tela) (Slika 3). Naravno, moćne uzlazne projekcije iz moždanog stabla i talamusa omogućuju stanje povišene budnosti, pa tako i procese pažnje. Sistem pažnje je mreža razdvojenih, ali funkcionalno povezanih moždanih struktura. Tako je heteromodalni parijetalni korteks povezan s unimodalnim vidnim i somatosenzitivnim, kao i paralimbičkim poljima moždane kore. Prefrontalna i parijetalna heteromodalna polja se projektuju u barem 15 ciljnih područja moždane kore. Neuronska mreža koja se odnosi na prostorne i vremenske karakteristike pažnje podrazumeva povezanost oblasti mozga kao što su: anteriorni (prednji) cingulum (AC), bazalne ganglije (BG), hipokampus (HC), prefrontalni (PF) korteks, posteriorni parijetalni (PP) korteks i temporalni korteks (TC).

Slika 3. Kortikalna polja (7, FOP i 24) međusobno su tesno povezana.

Pažnja se može ispitati dok životinja sedi u stolici nežno fiksirana. Oprema za registrovanje se postavlja kroz lobanju korišćenjem sterilne hiruške opreme nekoliko meseci pre početka registrovanja podataka. Za registrovanje podataka za elektro-fiziološki eksperiment mikroelektrode se postavljaju kroz tvrdu moždanicu i arahnoidu u korteks. Ekran i taster za odgovor ispred majmuna koriste se za bihevioralno testiranje. Na ovaj način, pojedinačni neuroni mogu se pratiti dok majmun izvodi specifične kognitivne zadatke. Pokreti očiju su dobar indikator pažnje kod primata. Fiksacija očiju na metu za koju je majmun treniran da obrati pažnju može se koristiti za identifikovanje neurona senzitivnih na pažnju. Neuroni specifičnih oblasti parijetalnog korteksa povećavaju opseg okidanja kada životinja fiksira na meti interesovanja i oni održavaju svoju aktivnost u toku trajanja fiksacije očima. Odgovori ove vrste se takođe nalaze kada se majmun jednostavno fiksira test stimulus koji je povezan sa nagradom u vidu hrane.

Provodljivost za jone odgovorna za ekscitabilnost ćelije udružena je i sa autoritmičkim električnim oscilatornim odlikama. Hemijski ili električni sinaptički kontakti između neurona često imaju za rezultat oscilacije u mreži. Autoritmički

neuroni mogu delovati kao pravi oscilatori (kao pejsmejkeri) ili kao rezonatori (koji odgovaraju uglavnom na izvesne frekvencije okidanja). Pretpostavlja se da oscilacije i rezonanca u CNS-u imaju različite funkcionalne uloge, kao što su određivanje opštih funkcionalnih stanja (npr. spavanje–budnost ili pažnja), uvremenjavanje motorne koordinacije, ili specifikacija povezanosti u toku razvoja CNS-a. Pored toga oscilacije, posebno u talamo-kortikalnim krugovima, mogu biti u vezi sa izvesnim neurološkim ili psihijatrijskim bolestima. Može se pretpostaviti da intrinzična elektroresponzivnost generiše interna stanja koja služe kao referentni okvir, ili kontekst, za dolazeće informacije. To bi značilo da mozak ima dve različite komponente, od kojih je jedna privatna ili „zatvorena“ i odgovorna za kvalitete kao što su subjektivnost i semantika, i druga „otvorena“ komponenta koja je odgovorna za senzorno-motorne transformacije u vezi sa odnosima između privatne komponente i spoljnog sveta. S tim u vezi pažnja i očekivanje (oba su intrinzična funkcionalna stanja) mogu modifikovati značaj datog senzornog stimulusa (Llinás, 1988). Tako, umesto prostog ogledala spoljnog sveta CNS oličava dijalog između internih stanja generisanih intrinzičnom električnom aktivnošću nervnih ćelija i njihovih veza, što reprezentuje interni kontekst, i informacije koje stižu u mozak iz čula. Moguće je da funkcionalna organizacija CNS-a, bazirana delom na intrinzičnoj aktivnosti neurona, može biti ključ za razumevanje prirode subjektivnosti. Intrinzična aktivnost neurona, koja reflektuje zatvoreni referentni sistem, može biti pozornica na kojoj se naše slike eksternog sveta konačno generišu.

Proporcionalan rast protoka krvi u prednjem cingulumu sa povećanjem broja ciljeva koje treba otkriti ukazuju da je ovo polje senzitivno za detekciju ciljeva. Prednji cingulum može imati ulogu u različitim aspektima pažnje: za semantički sadržaj, vizuelnu lokaciju i selekciju. Veze prednjeg cinguluma sa dorzolateralnim frontalnim korteksom, zadnjim parijetalnim režnjem i suplementarnim motornim poljem bitne su za moguću integrativnu ulogu. Treba imati u vidu da levi lateralni frontalni i zadnji korteks učestvuju u semantičkim procesima, posteroparijetalni režanj u spacijalnoj pažnji, a suplementarno motorno polje u planiranju pokreta.

Inhibicija povratka

Inhibicija vraćanja pažnje na objekat prvobitne pažnje traje oko 2 sec i naziva se inhibicija povratka (IP) (Posner i Cohen, 1984; Posner i sar., 1985; Tipper i sar., 1991). To pomaže potragu za informativnim objektima ili lokacijama i događa se za vizuelni, auditivni i taktilni modalitet, kao što važi i za pažnju (Klein, 2000; Spence i Driver, 1998; Ward, 1994) kod novorođene dece od 6 meseci (Rothbart i sar., 1990).

Iako je moguće da IP nastaje zbog inhibicije nekih motornih procesa kao što su pokreti očiju ili manuelni odgovori (Wright i Ward, 2008), nedavni nalaz indikuje da je takođe moguće da nervna ekspresija nastaje tokom perceptualne ili kognitivne obrade stimulusa na poziciji prethodno usmerene pažnje (Prime i Ward, 2004, 2006).

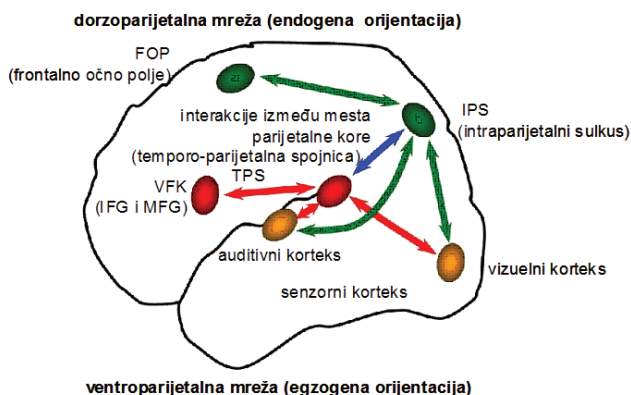
Fenomen koktel partije

Na bučnoj koktel zabavi filtriranje pažnje je vrlo izraženo. Ljudi slušaju konverzaciju, muziku itd. i filtriraju ostatak „buke“. Cherry (1953) je koristio zasenčivanje za istraživanje fenomena auditivne pažnje. Ovom tehnikom, jedan posmatrač treba da ponovi glasno (senka) jedan od dva kontinualna govorna toka. Rezultat zasenčenja je gubitak većine informacije, u neosenčenom toku izuzev ponekad za moćne direktne oznake kao što su nečije ime ili glasna buka, koje mogu dovesti do orijentacije na taj tok. Neosenčena informacija, međutim, pristupa kratkotrajnoj memoriji i može se lako prizvati kada se osenčavanje prekine.

Podeljena pažnja

Podela pažnje između dva (ili više) izvora je vrlo teška. Npr., ljudi ne mogu lako slušati dva simultana zvučna toka ili gledati dva izvora koja se preklapaju u toku detekcije ciljnih događaja u svakom, posebno kada su dva izvora prostorno odvojena. Ponekad je na dva aspekta jednog objekta moguće usmeriti pažnju uspešno, ali ako dva aspekta karakterišu dva prostorno odvojena objekta izvođenje je lošije u uslovima podeljene pažnje (Bonnell i Prinzmetal, 1998). Takođe je lakše podeliti pažnju između dva toka informacija u dva različita senzorna modaliteta, kao što su viđenje i gledanje, ali ako je zadatak teži od jednostavne detekcije stimulusa koji se pojavljuju u ovim kanalima izvođenje je još uvek lošije nego kada se obraća pažnja na samo jedan kanal (Bonnell i Hafter, 1998). Kada je zadatak teži, kada je zadatak samo u jednom modalitetu, kao što je kucanje profesionalnog daktilografa, može se izvesti automatski, a pažnja se može podeliti bez opadanja izvođenja i samo onda ako su modaliteti odgovora malo različiti (npr. profesionalni daktilograf koji kuca tekst – vizuelno-manuelni u toku verbalnog odgovora uvek kada čuje ime u slušnom kanalu – auditivno-verbalnom). Ukoliko se fokusiramo na prostornu pažnju, i proces kognicije prostora uopšte, neki autori (Colby i Olson, 1999) smatraju da su za ove funkcije odgovorna dva glavna lanca: ventralni, koji se završava u temporalnom režnju (oblast TE), i dorzalni, koji vodi do parijetalnog režnja (oblast PG).

Pažnja može biti endogeno ili egzogeno pokrenuta. Neurofiziologija ciljem vođene ili endogene orijentacije predstavljena je dorzoparijetalnom mrežom, a stimulusom vođena ili egzogena orijentacija predstavljena je ventroparijetalnom neuronskom mrežom (Slika 4). Mreža IPS i VFK uključena je u kontrolu vizuelne obrade odozgo-naniže, ali je takođe modulirana kontrolom koja je vođena stimulusom. Veze između TPS i IPS prekidaju tekuću kontrolu odozgo naniže kada se opazi stimulus na koji se nije obratila pažnja. Bihevioralni značaj posredovan je direktnim i indirektnim vezama IPS i TPS. VFK može biti uključen u detekciju novog stimulusa (Corbetta i Shulman, 2002). Moguće je da su interakcije između regiona mozga dorzoparijetalne i ventroparijetalne mreže posredovane sinhronizacijom njihovih aktivnosti na različitim frekvencijama uključujući posebno one u gama (30–70 Hz) i alfa (8–14 Hz) opsezima (Doesburg i sar., 2007; Varela i sar., 2001; Ward, 2003, Fox i sar., 2006).

Slika 4. Oblasti kortikalne pažnje i neuronske mreže (veze strelicama). VFK (IFG i MFG): ventralni frontalni korteks (donja frontalna vijuga i srednja frontalna vijuga). FOP je izgleda uključeno i u voljnu orijentaciju ka auditornim i taktilnim događajima, parijetalnim oblastima (IPS), odgovarajućim kortikalnim i subkortikalnim oblastima (talamus, gornji kolikulus).

Posner je jedan od prvih kognitivnih psihologa koji istražuje pažnju, i to vizuo-spacijalnu pažnju. Posner istražuje prikrivene efekte pažnje u vizuelnoj obradi, tj. efekte pažnje koji nisu facilitirani jasnim pokretima očiju. Tipični eksperiment uključuje tri lokacije na ekranu u koje gleda budan subjekt. U sredini ekrana je fiksaciona tačka na koju subjekt fokusira svoj pogled. Sa obe strane fiksacione tačke, pod izvesnim uglom, ekscentrično se nalaze kvadrati. U tipičnom eksperimentu, subjekt prvo fiksira fiksacionu tačku. Zatim je subjekt upozoren prirastom osvetljenja u jednom od kvadrata. Ispitanik se trenira da ne odgovori na prirast osvetljenja sakadom ili bilo kojim drugim motornim odgovorom. Konačno, cilj se, u vidu zvezde, pojavi u jednom od kvadrata. Zadatak subjekta je da odgovori na prisustvo mete, npr. pritiskom na taster, što je brže moguće. Posner je došao do rezultata sa ovom eksperimentalnom procedurom. Ukoliko se cilj pojavi u odgovarajućoj lokaciji unutar 100 msec posle znaka, obrada ove informacije se facilitira u poređenju sa uslovom gde se meta pojavljuje na lokaciji koja nije označena. Ova facilitacija se meri u terminima vremena reakcije. Tako, subjektu je potrebno duže vreme za odgovor kada se meta pojavljuje na nenaznačenoj lokaciji nego kada se pojavljuje na naznačenoj lokaciji.

Posteriorni parijetalni režanj oslobađa pažnju na mesto vizuelnog polupolja istostrane lezije. Oštećenje struktura srednjeg mozga (posebno gornjeg kolikula) utiče na kapacitet promene pažnje u oba pravca pa Posner tvrdi da su ove strukture srednjeg mozga odgovorne za aktuelni pokret sa jednog na drugo mesto pažnje.

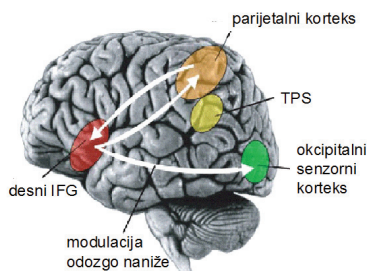
Nalaz analognih lezija navode Posnera da zaključi da su delovi talamusa (pulvinar) odgovorni za operaciju uključivanja, dok je pažnja na novo mesto uključena nakon premeštanja pažnje sa starog mesta.

Prednja mreža pažnje je tamo gde se nemodalno-specifična lingvistički vođena informacija donosi da kontroliše pažnju (Posner i Raichle, 1994). Takva informacija omogućava kontrolisano traganje za koje je potrebna pažnja za mete koje se ne razlikuju od distraktora očiglednim, modalno specifičnim znacima.

Weissman i saradnici (2006) pokazali su da opadanje pažnje počinje smanjenjem aktivnosti prednjeg cingulum i desnih prefrontalnih regiona koji deluju odozgo-na-

dole za uključenje zadnjih senzornih regiona u zadatak obrade relevantnih informacija. Smanjenje aktivacije dogodilo se pre stimulusa korišćenih za testiranje pažnje i udruženo je sa padom senzorne obrade u inferiornom okcipitalnom korteksu.

Prefrontalni regioni modulišu fokusiranje neposredno pre izvođenja (Slika 5).

Slika 5. Neki kortikalni regioni udruženi sa fokusiranjem i greškama pažnje. Strelice indikuju recipročne funkcionalne veze između prefrontalnih i parijetalnih regiona i modulaciju odozgo naniže okcipitalnih senzornih regiona prefrontalnim korteksom. (modifikovano prema Hedden i Gabrieli, 2006). IFG, donja frontalna vijuga; TPS, temporo-parijetalna spojnica.

Istraživanja (Hedrih i Nešić, 2006) ukazuju na razlike u funkciji između hemisfera u pogledu kontrole motornih funkcija, vizuelne pažnje, vizuelnog traženja, opažanja oblika, opažanja prostornih odnosa, opažanja predatora, načina obrade slušnih, olfaktivnih, taktilnih i nociceptivnih informacija.

Anomalije talasa P300 korelišu sa genetskim rizikom za SCH i konstituišu mogući endofenotip za bolest. Smatra se da COMT (katehol-O-metil transferaza) gen utiče na kognitivno izvođenje i da je mogući gen za SCH. Za razliku od dve prethodne studije nije nađen značajan uticaj COMT gena na amplitudu i latenciju P300 kod 189 ispitivanih individua. Uloga COMT gena u katabolizmu dopamina kao i u prefrontalnoj kogniciji utiče na jasnu teorijsku vezu uticaja COMT Val 158 Met polimorfizma na P300 endofenotip. Raspoloživi neurofiziološki nalazi ukazuju da je veza, ukoliko postoji, vrlo suptilna (Bramon i sar., 2006).

Odnos svesti i pažnje

Svest se operacionalno definiše kao set događaja o kojima se može izvestiti sa tačnošću, i za koje se tvrdi da su svesni, pod optimalnim uslovima izveštaja. Ona uključuje kvalitativne sadržaje, kao što su percepti, mentalne slike, unutrašnji govor, osećanje zadovoljstva, bola i afekta; kao i nekvalitativne sadržaje, kao što su koncepti, verovanja, intencije, i očekivanja. Operacionalna definicija daje startnu tačku oko koje se druge odlike mogu okupiti, kao što je činjenica da svesni sadržaji imaju centralni ograničeni kapacitet. Teorijski, svesni događaj se definiše kao mentalna reprezentacija koja je globalna, interno konzistentna, informativna i teži da se izrazi u perceptualnom kodu.

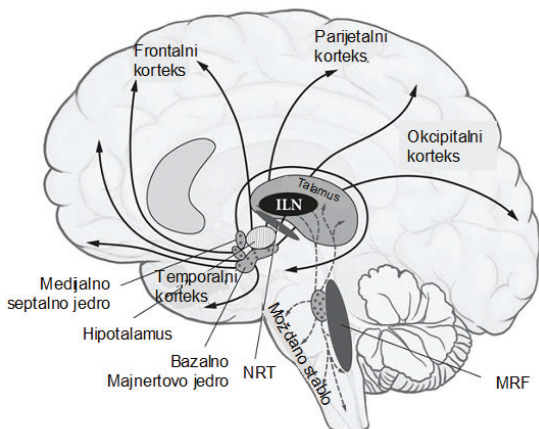
Pažnja je osnova ostalih kognitivnih funkcija (Nešić 2002; Nešić i Nešić, 2003), a posebno je značajan odnos pažnje i svesti. Pažnja i svest svrstani su u kategoriju energijskih psihičkih funkcija kao funkcije koje su direktne manifestacije psihičke energije i preduslov za bilo koju mentalnu aktivnost, a naročito svesnu aktivnost. One su energijska

podloga za kogniciju i konaciju, a njihova posledica je svesnost. Pažnja je žiža (fokus) svesti – budnosti (Desimirović, 1994). Angažovana energija povlači svesnu kognitivnu i konativnu obradu sadržaja prema kome je pažnja usmerena. Osnovni doprinos pažnje psihičkim funkcijama je njena selektivnost. Osobine pažnje su dinamičnost, konstantnost i obim. Ono što je obasjano „sjačem“ pažnje postaje intenzivno svestan sadržaj. Odnos svesti i pažnje je sličan odnosu energije i sile. Kada energija postane vektor i dobije jasnu usmerenost preobraća se u silu. Kada se energija budnosti pretvori u pažnju, onda je energija svesti pretvorena u silu pažnje. Kvalitet opažanja, pamćenja, razmišljanja postaje optimalno visok. Svesnost potrebe i emocionalnog stava postaje kristalno jasna.

Sa aspekta obrade informacija svest je mehanizam (naime, centralni procesor), dok sa fenomenološkog aspekta svest znači eksperimentalne ekvivalente sadržaja i operacija ovog mehanizma. Ista distinkcija može se primeniti na pažnju, koja je u striktnoj vezi sa svesću. Jedna od najvažnijih operacija svesti je premeštanje pažnje na neke kognitivne procese na račun drugih. Svest koristi pažnju da vrši njenu kontrolnu funkciju. Sa aspekta obrade informacija pažnja ima dva značenja: paziti znači selektovati specijalni tip obrade, koji verovatno ima učešće u memorijskom skladištu, zvanom „radna memorija“. Neka istraživanja pažnje postuliraju da paziti znači izvršiti izvesnu količinu ograničenih resursa nekih kognitivnih procesa. Svest može privilegovati neke kognitivne procese, bilo selektujući ih za pristup radnoj memoriji ili premeštajući im resurse koji su ograničeni. Svest koristi pažnju da postigne stratešku kontrolu nad nižim kognitivnim procesima (Umilt, 1988).

Normalna svest objedinjuje nekoliko važnih subkvaliteta kategorizovanih neuropsihološki terminima arousal, pažnja, memorija, simbolička komunikacija i raspoloženje – emocija (Plum, 1994). Nobelovac Fransis Krik definiše svest kao sposobnost pažnje i opažanja upotpunjenu kratkotrajnim pamćenjem. Svest zavisi uglavnom od kratkotrajne memorije i od mehanizama pažnje, koji pomaže setovima odgovarajućih neurona da okidaju na koherentni semi-oscilatorni način, verovatno u opsegu 40–70 Hz. Ove oscilacije onda aktiviraju kratkokrajnu (radnu) memoriju (Crick i Koch, 1990). Neuroni sa intrinzičnim oscilatornim kapacitetima omogućuju mozgu da samogeneriše dinamička oscilatorna stanja koja oblikuju događaje izazvane senzornim stimulusima. Ima mišljenja da ciklična aktivnost od 40Hz ne odvaja stanje svesti od stanja nesvesti (Hardcastle, 1998). Nasuprot ranijem mišljenju da su 40 Hz oscilacije dovoljne za svest (Crick i Koch, 1990), Crick i Koch (2003) su sugerisali da svest može zahtevati kompeticiju među „koalicijama“ neurona, u kome koalicija koja pobeđuje određuje sadržaj svesti u dato vreme. Slična je Hebovom konceptu ćelijskog ansambla, ali i konceptu dinamičkog središta. Crick i Koch nude poziciju mreže u kojoj „unutrašnji homunkulus“ ima neurobiološku validnost. „Front“ mozga je „zagledan“ u senzorne sisteme „pozadi“ (Minsky, 1986, Ward, 1992). Takvo uređenje homunkulusa bi moglo da reflektuje zajedničku intuiciju o samosvesti.

Veliki broj aktuelnih pretpostavki (20) o mogućim kognitivnim korelatima svesti, predloženih od istaknutih istraživača, rezimira Chalmers (1996), ističući da većina pretpostavki ima zajedničku osnovu koja se ogleda u centralnoj ulozi interakcija talamusa i korteksa (Slika 6).

Slika 6. Središnje strukture moždanog stabla i talamusa neophodne su za regulaciju nivoa pobudenosti mozga. Male, bilateralne lezije u mnogim od ovih jedara dovode do opšteg gubitka svesti (Koch, 2004).

Paralelno opštoj renesansi u istraživanju svesti tokom prošle dekade obnovljeno je interesovanje za doprinos supkortikalnih struktura CNS-a funkcijama kao što su selektivna pažnja, memorija, neuralno vezivanje itd. Svest globalno aktivnije mozak, a pažnja selektivno. Svest diže aktivnost mozga tonično, a pažnja fazički.

Kao vreme i prostor, svest i pažnja su uvek zajedno, ali mogu varirati nezavisno. Na sličan način može se razlikovati dimenzija svesti, percepcije i radne memorije. Parovi reči kao što su „gledati“ vs. „videti“, „slušati“ vs. „čuti“ i „dodirnuti“ vs. „osetiti“; u prvoj reči parova opisuju način pristupa svesnom perceptivnom iskustvu, dok se druga reč u paru odnosi na rezultat samog iskustva. Razlika je u odabiranju iskustva i svesti selektovanog događaja. Selektivna pažnja i svest se razlikuju operacionalno, takođe. Operacije pažnje uključuju instrukcije da se usmeri ili odvrati pažnja, kontrolu pažnje naspram ulaza koji se nameće, i eksperimentalne manipulacije prednosti selekcije pažnje. Sve ove operacije utiču na verovatnost selekcije izvesnih iskustava. Postoje takođe operacije nesvesnog odabiranja, kao što su neželjena dominantnost značenja reči nasuprot boji reči u Strup efektu (Baars, 1997).

Centralna teorijska tvrdnja je da pažnja kreira put ka svesti. Baars sugerira da je svest neohodna da bi kreirala pristup nesvesnoj obradi resursa kao što su leksikon, autobiografska memorija, rutinske radnje, i čak specifičnim neuronima i populacijama neurona (Baars, 1988, 1997).

Izgleda da je sistem pažnje odvojen od svesti od samog početka. On podrazumeva bar tri funkcije:

- a) orijentaciju na senzorne funkcije, posebno lokaciju u vizulnom prostoru,
- b) detekciju ciljanih događaja, uključujući ideje pothranjene u kratkotrajnoj memoriji, i
- c) održavanje budnog stanja.

Bar prve dve funkcije izgleda da su po prirodi selektivne. „Pobuđivanje vizuelne pažnje“ je selektivni akt, koji Posner vezuje za parijetalni korteks koji deluje preko pulvinarnog jedra. Efekat pobuđivanja pažnje je povećanje brzine okidanja (fi-

ring) senzornih neurona. Ima mišljenja da je temporalna koordinacija povećane brzine okidanja takođe neophodna za svesno senzorno iskustvo. Drugi sistem uključuje „egzekutivnu pažnju“. Egzekutivna kontrola selektivnih procesa uključuje prednji deo girusa cinguli, sa drugim frontalnim kortikalnim ulazom. Ovo se tradicionalno označava kao „voljna pažnja“, jer može uključivati, npr. instrukcije obraćanja pažnje na određeni cilj, ili osobitim aspektima cilja, kao što je boja, oblik ili mesto. Voljna pažnja je svesna kontrola pristupa svesti. Ovaj sistem pažnje je takođe sasvim odvojen od moždanih regiona koje podržavaju senzornu svest.

Vizuelne projekcione oblasti u okcipitalnom i ventralnom temporalnom korteksu podržavaju vizuelnu svest. Četiri nalaza daju potporu ovoj tvrdnji.

1. Kada je prva vizuelna projekciona oblast (oblast V1) izgubljena, ljudi izveštavaju o gubitku vizuelnog svesnog iskustva, iako još uvek mogu tačno „pogoditi“ objekte u koje njihove oči gledaju (Stoerig i Cowey, 1989). Izgleda da samo V1 ima ulogu u svesnoj komponenti viđenja, različitu od nesvesnih procesa viđenja.

2. Kada su vizuelne oblasti stimulisane slabom strujom ispitanici izveštavaju o svesnom viđenju vizuelnih fleševa (fosfena), dok stimulacija bilo gde na drugom mestu ne daje ovaj efekat.

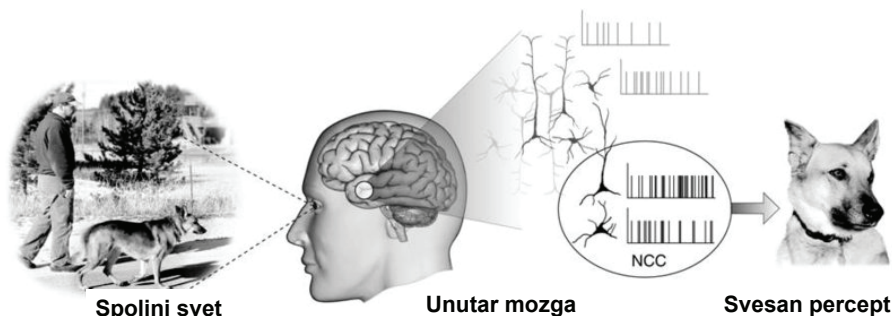
3. Kada su ljudi svesni vizuelnog objekta može se videti da se vizuelne oblasti „pale“ na moždanim skenevima, indikujući određeni lokalni porast neuralne aktivnosti.

4. Grupe pojedinačnih ćelija u vizuelnom korteksu prate svestan tok vizuelne stimulacije u binokularnom suparničkom zadatku na nivou V1, V2, V4. Nesvesni tok takođe provocira neuralno okidanje, ali dva toka informacija mogu se pratiti odvojeno jedan od drugog.

Svest se razmatra kao jedan aspekt sistema sa ograničenim kapacitetom, koji uključuje pažnju, trenutnu memoriju i voljnu kontrolu. U svakom pojedinom momentu selektivna kontrola svesnih sadržaja je pod uticajem mnoštva faktora: motivacionih, sredinskih, baziranih na memoriji, senzornih, navika orijentacije, ličnog i biološkog značaja, itd. U neuralnim terminima, veliki broj regiona utiče na kontrolu pokreta oka (kao konkretni primer selektivnog sistema) što ukazuje na multiple simultane napore. Nasuprot ovome svaki od 7 plus ili minus 2 ajtema klasične kratkotrajne memorije je odmah pristupan svesti. Razmatranja kao što su ova ukazuju da se ograničeni kapacitet može odnositi na sadržaj svesti. Sa perceptualne tačke gledišta, u stvari, nismo ograničeni na sedam, već na samo jedan, koherentni tok perceptualne informacije u svakom momentu.

Kahneman pažnju shvata kao ograničen, nespecifičan kapacitet ili izvor, koji se može dodeliti specifičnim zadacima. Takođe, osoba poseduje određenu količinu kapaciteta za obradu koja je dostupna u svakom datom trenutku, a određena je tekućim nivoom arousala. Način na koji osoba dodeljuje kapacitet obrade je fleksibilan. „Politika dodeljivanja“ određena je trajnim dispozicijama, karakterističnim za nevoljnu pažnju, i trenutnim namerama koje su uslovljene odlukom osobe da se usmeri na određeni zadatak. Kako su „politika dodeljivanja“ i kapacitet za obradu zavisni od nivoa arousala sledi da su i deficiti u procesu koji određuje koliko i kako se informacija obrađuje u funkciji promenjenog nivoa arousala (Gazzaniga, 1984).

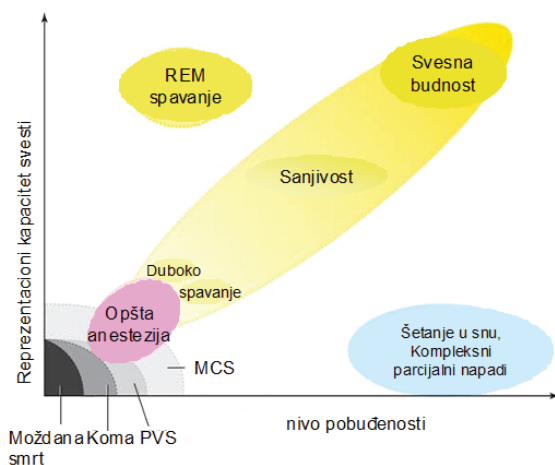
Neuronalni korelati svesti (NCC) mogu se definisati kao minimalni nervni mehanizmi koji su zajedno dovoljni za bilo koji specifični svesni percept (Crick i Koch, 1990).

Slika 7. Neuronski korelati svesti (NCC) su minimalni set neuralnih događaja i struktura – ovde sinhronizovani akcioni potencijali u neokortikalnim piramidalnim neuronima – dovoljni za specifični svesni percept ili svesnu (eksplicitnu) memoriju (Koch, 2004). Gornja definicija NCC ističe atribut minimalnog zbog toga što je ceo mozak dovoljan da nastane svest.

Pitanje je koje su subkomponente važne da produkuju svesno iskustvo. Npr., verovatno je da nervna aktivnost u malom mozgu nije u osnovi svesnog iskustva i samim tim nije deo NCC. Tako, nizovi pikova akcionih potencijala u Purkinje ćelijama (ili njihovom odsustvu) neće indukovati senzorni percept mada oni mogu neizostavno uticati na neka ponašanja (kakvi su pokreti očiju).

Povećanja pobuđenosti se mogu meriti pragom za dobijanje specifičnog ponašanja (npr., prostorna orijentacija na zvuk). Zdravi subjekti imaju 24-časovni ciklus od dubokog spavanja sa niskom pobuđenošću i vrlo niskim svesnim iskustvom, do rastućih nivoa pobuđenosti i svesne senzacije (Slika 8). U REM spavanju, niski nivoi bihejvioralne pobuđenosti idu ruku pod ruku sa jasnom svešću. Suprotno, različite patologije su udružene sa malo ili nimalo svesnog sadržaja (Laureys, 2005, Boly i sar., 2008, Tononi i Massimini, 2008).

Slika 8. Fiziološka i patološka stanja mozga mogu se prikazati dvo-dimenzionalnim grafikom. Rastući nivoi ponašajno određene pobuđenosti – x osa a „bogatstvo“ ili „reprezentacioni kapacitet svesti“ – y osa (Tononi, 2004). PVS - trajno vegetativno stanje, MCS – minimalno svesno stanje.

Neuromedijatori i pažnja

Istraživanja na životinjama pokazuju da manjak dopamina rezultuje u povećanju neuralne „buke“ u bazalnim ganglijama, pa biheviorna konsekvencija može biti da pacijenti sa Parkinsonovom bolešću uvek izvode neki zadatak kao da rade neki drugi zadatak u isto vreme. Sposobnost da odgovore na upozoravajući signal i premeste pažnju su takođe oštećeni (Bloxham i sar., 1987). Istraživanja (Koepp i sar., 1998) pokazuju mogućnost PET da detektuje tok neurotransmitera *in vivo* u toku manipulacije ponašanja. Korišćenjem radioliganda koji se vezuje za D2 receptore i PET može se pratiti oslobađanje endogenog dopamina u strijatumu ljudi u toku motornih zadataka usmerenih ka cilju, kao što je video igra. Vezivanje radioliganda za receptore dopamina u strijatumu je značajno redukovano u toku video igre u poređenju sa vezivanjem u bazalnim uslovima, što odgovara povećanom oslobađanju i vezivanju dopamina za njegove receptore. Redukcija u vezivanju radioliganda u strijatumu je u pozitivnoj korelaciji sa nivoom izvođenja u toku zadatka i najveća je u ventralnom strijatumu. Aktivnost dopamina može uticati na kognitivno izvođenje koje uključuje funkciju frontalnog režnja pa se Strup test smatra senzitivnim na neurotransmiter dopamin (Volkaw i sar., 1998).

Bazalni prednji mozak je važan u određivanju senzornih informacija koje se povećavaju i pojačavaju. Acetilholin (ACh) verovatno facilitira mehanizme kratkotrajne pažnje i povećava dugotrajnu plastičnost. ACh svoje dejstvo u cerebralnom korteksu ispoljava uglavnom preko muskarinskih receptora, dok su nikotinski receptori uključeni za ulaze sa talamusa. ACh akcija se odvija preko vezujućih proteina gvanozin trifosfata što blokira voltažno-zavisne K^+ struje i vodi dugotrajnoj sporoj depolarizaciji koja facilitira ubrzano okidanje piramidalnih neurona. Magnocelularno jedro (nukleus basalis magnocellularis (NBM)) sadrži ne samo holinergične ćelije već i GABA i peptide. Precizni mehanizmi koji remodeluju kortikalne mape nisu jasni. Moguće je da se radi o relativnom učešću „nemih sinapsi“ i promena balansa ekscitacije i inhibicije, kao i remodeliranju i novom rastu kortikalnih struktura (Juliano, 1998). Rezultati istraživanja ukazuju da je holinergični sistem potreban za deklarativnu, ali ne i proceduralnu memoriju (Nissen i sar., 1987). Sistem kortikalnih holinergičnih ulaza reprezentuje važnu komponentu neuronskih sistema koji posreduju funkcije i kapacitete pažnje, i to signalom vođene (odozdo–naviše) nasuprot zadatkom vođene ili kognitivnim (ili odozgo–naniže) modulacijama detekcije signala. Sistem kortikalnih holinergičnih ulaza deluje da optimizuje obradu talamičnih ulaza u kontekstima koji zahtevaju pažnju (Sarter i sar., 2006). Holinergične supstance utiču na ciljem usmerenu orijentaciju, dok noradrenergične supstance modulišu stimulusom vođeno pobuđivanje (Thompson i sar., 2001). Prefrontalna modulacija aktivnosti holinergičnih ulaza za senzorne i senzorno-asocijacione regione može reprezentovati komponentu eferentne mreže prednjeg sistema pažnje koji posreduje odozgo naniže efekte (Sarter i sar., 2005).

Eksperimenti sa lezijama dorzalnih noradrenergičnih struktura ukazuju na oštećenje aktivne pažnje i, posredno, na ometanje konsolidacije tj. trajnog upamćivanja novih materijala. Noradrenergični mehanizmi su važni u filtriranju senzornih informacija, a u vezi sa tim i u nastanku anksioznosti. S obzirom da primarno motivacioni kvaliteti (apetitivno) leže u osnovi nastanka afektivnih odgovora (prijatnost) noradrenalin ima ulogu u strukturisanju afektiviteta i emocionalne reaktivnosti. No-

radrenergične projekcije u amigdaloidni kompleks podržavale bi visceralne i emocionalne asocijativne procese, projekcije u hipotalamus poređenje aktuelnog signala sa očekivanim efektom nagrade, a projekcije u korteks obezbeđivale bi asocijaciju pojedinih stimulusa, kao i povezivanje apetitivnog sa incentivnim.

Noradrenalin je esencijalan za selektivnu pažnju, a gubitak ovog sistema prevencira orjentacione odgovore organizma pa životinja ne odgovara na mnoge stimulse. S druge strane, prekid retikularnih jedara talamusa (nRt) takođe prekida pažnju, a životinja postaje hiperaktivna na sve stimulse, sa malom selekcijom stimulusa. Jasno je da nRt imaju centralno mesto u stanjima pažnje. Pitanje je da li ova jedra propuštaju ili moduliraju signale koji dolaze iz kortikalnih regiona ili periferije i selektivno ih distribuišu ka višim nivoima kortikalne integracije ili se radi o „stražaru“ unutar mnogih regiona koji imaju aferentne ulaze za nRt i sadrže neophodnu kompleksnost integrativnih ulaza koja bi se mogla očekivati za takav centar više kontrole. Greis ističe moćni uticaj izlaza bazalnih ganglija na nRt, posebno onaj koji uključuje krug akumbens-ventralni palidum-nRt/talamus. Jedro akumbensa i strijatum verovatno igraju važnu ulogu u funkciji „stražara“ - oni primaju ulaze iz celog neokorteksa, sa posebno istaknutim ulazima iz regiona prefrontalnog korteksa, što je konzistentno sa ulogom prefrontalnog korteksa u aktivnosti planiranja. Akumbens takođe prima ulaze iz amigdala, što mu omogućava afektivnu naklonost u interpretaciji stimulusa, ulogu, koja je zajedno sa dopaminergičnim ulazima ovom regionu, neophodna za uslovljavanje na nagradu. Uz to, hipokampus ima važnu projekciju na akumbens, koja uz ulaze istim ćelijama u akumbensu koje primaju dopaminergične, ulaze iz prefrontalnog korteksa i iz amigdala, može dati prolaz toku informacija kroz akumbens na način zavistan od konteksta. Takođe je značajno da strijatum/akumbens prima ulaze i iz intralaminarnih jedara talamusa. Tako je akumbens smešten unutar sistema nekoliko važnih petlji koje uključuju više kognitivne funkcije, uslovljavanje nagrade, planiranje, afektivnu reakciju, kontekstualno- i spacijalno-zavisnu selekciju odgovora i talamokortikalnu aktivaciju uopšte. I pored toga, po mišljenju Grejsa, ne bi bilo razumno jednostavno pomeriti funkciju kapije sa retikularnih jedara na akumbens. Umesto toga, funkcija kapije uključuje interakciju i kompeticiju brojnih petlji koje su u međusobnoj vezi čija sposobnost „zapovednika“ svesne pažnje verovatno zavisi od jačine bazičnih nagona, seta uslovljavanja ili emocionalnog konteksta. To bi značilo da kompleksne funkcije zahtevaju kompleksne interakcije među visoko zavisnim neuronalnim sistemima. Svaki sistem ne izvodi „egzekutivnu“ funkciju, već služi jedinstvenoj funkciji koja doprinosi celokupnoj percepciji stimulusa i njenoj važnosti za aktuelno stanje životinje. Ova međuzavisnost funkcije može se observirati u brojnim patološkim stanjima, kao što su shizofrenija, depresija, opsesivno-kompulzivni poremećaj, Alchajmerova bolest, intoksikacija drogom, u kojima je primarno učešće različitih neurotransmiterskih sistema ili moždanih regiona, koji pokazuju zajedničke i jedinstvene setove deficita u domenu svesti (Grace, 1998).

Model „generiranja stanja svesti odgovara izlazu komparatora koji, na bazi moment za momentom, komparira tekuće stanje perceptualnog sveta organizma sa stanjem koje se predviđa“. Srce ovog „sistema komparacije“ je hipotalamus, čije aktivnosti su u uskoj vezi sa bazalnim ganglijama i korteksom (Gray, 1995). Forniks, glavni subkortikalni izlaz (iz hipotalamusa) projektuje se prvo u intralaminarni kompleks i, konačno, u retikularnu formaciju srednjeg mozga. Veruje se da je forniks „pejsmejker“ hipokampalnog teta ritma (Newman, 1995). Grej spekulise da glav-

na veza povezuje izlaz iz hipokampalne formacije (preko subikuluma) za nukleus akumbens sa dopaminergičnim projekcijama iz nukleusa A10 u ventralnoj tegmentalnoj oblasti; a odatle preko nRt-a za talamokortikalne sisteme (Gray, 1998).

Vizuelni evocirani P3 je senzitivn na holinergične, ali ne na adrenergične neurofarmakološke efekte. Auditorni P3 je senzitivn na holinergične, ali ne i na serotonergične manipulacije (Meador i sar., 1987). Holinergični sistem može biti uključen u modulaciju P3. Pošto je holinergični sistem implikovn u mehanizme memorije i P3 abnormalan u mnogim poremeđajima pamćenja, koherentna neuralna aktivnost reprezentovana preko P3 može uticati na registraciju memorije.

Stanja niske pažnje, produkovana faktorima kao što je deprivacija spavanja, smanjuju sposobnost na zadacima održavane pažnje. Ovo se manifestuje povećanim brojem vrlo dugih vremena reakcije ili izostavljanjem odgovora. Iako je arousal verovatno regulisan sa nekoliko neurotransmiterskih sistema, noradrenalin je najvažniji. Moždani noradrenalin je uključen u kontrolu pažnje; pokazano je da aktivacija noradrenergičnih neurona facilitira bihejvioralne odgovore na subsekvectne senzorne ključeve. Noradrenergični neuroni su posebno aktivni u toku visokih stanja arousala, kakvo je ono indukovano ekspozicijom buci. Korišćenjem klonidina, α -2-adrenoreceptor agonista, u malim dozama, deluje se presinaptički na pad okidanja noradrenergičnih ćelija i inhibiciju oslobađanja noradrenalina. Ovi rezultati mogu se blokirati idazoxanom, selektivnim α -2-adrenoreceptor antagonistom. U eksperimentu izbornog vremena reakcije sa dve alternative, koji zahteva fokusiranu pažnju i selektivni odgovor broj padova pažnje je značajno veći pod uslovom klonidina bez buke. Efekt klonidina se sasvim menja idazoxanom, kao i bukom, koja povećava arousal povećanjem oslobađanja noradrenalina (Smith i Nutt, 1996).

Zaključak

Većina autora se složila da je za pažnju neophodno učešće više neuroanatomskih područja, sa posebnim značajem parijetalnog korteksa i brojnih asocijativnih područja koja su sa njim u vezi. Funkcija ovih struktura u velikoj meri je modulisana uticajem brojnih drugih faktora, spoljašnjih (nova ili ponavljana situacija, ometajući faktori u spoljnoj sredini, zamor) ili unutrašnjih (lezije odredjenih neuroloških struktura, razlike funkcije hemisfera). Posebno važnu ulogu u ovakvim situacijama imaju brojni neurotransmiterski sistemi, kao što su noradrenalin, dopamin i acetilholin. Kompleksnost strukture i funkcije pažnje je neiscrpan izvor materijala za nova i ponovna istraživanja koja mogu imati i praktičan značaj u regulaciji i modifikaciji ljudskog ponašanja, boljoj percepciji i učenju, kao i u drugim naučnim granama (robotika, elektronika).

Literatura

1. Baars, B. (1997). Some essential differences between consciousness - and attention, perception, and working memory, *Consciousness and cognition*, 6, 3, 363–371.
2. Baars, B. J. (1988). *A cognitive theory of consciousness*, Cambridge University Press, New York.
3. Bloxham, C. A., Dick, D. J., Moore, M. (1987). Reaction times and attention in Parkinson's disease, *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry*, 50, 1178–1183.

4. Boly M., Phillips C., Balteau E., Schnakers C., Degueldre C., Moonen G., Luxen A., Peigneux P., Faymonville M-E., Maquet P., Laureys S. (2008). Consciousness and Cerebral Baseline Activity Fluctuations. *Human brain mapping* 29, 868–874.
5. Bonnel, A. M., Hafter, E. R. (1998). Divided attention between simultaneous auditory and visual signals. *Perception & Psychophysics* 60, 2, 179/190.
6. Bonnel, A., Prinzmetal, W. (1998). Dividing attention between the color and the shape of objects. *Perception & Psychophysics*, 60, 113–124.
7. Bramon, E., Dempster E., Frangou S., McDonald C., Schoenberg P., MacCabe J. H., Walshe M., Sham P., Collier D., Murray R. M. (2006). Is there an association between the COMT gene and P300 endophenotypes? *European Psychiatry* 21, 70–73.
8. Chalmers, D. J. (1996). *On the Search for the Neural Correlate of Consciousness. The Conscious Mind*. Oxford University Press.
9. Cherry EC (1953). Some experiments on the recognition of speech, with one and with two ears. *J Acoust Soc Am* 25, 975–979.
10. Colby C., Olson C. (1999). Spatial attention u: *Fundamental Neuroscience* (Ed) Zigmund M. J., Bloom F. E., Landis S. C., Roberts J. L., Squire L. R. Academic press, 1363–1383.
11. Corbetta M., Miezin FM., Dobmeyer S., Shulman GL., Petersen SE. (1990). Attentional modulation of neural processing of shape, color, and velocity in humans. *Science* 248, 1556–1559.
12. Corbetta M., Shulman GL. (2002). Control of goal-directed and stimulus-driven attention in the brain. *Nature reviews | Neuroscience* 3, 201–215.
13. Crick F., Koch C. (2003). A framework for consciousness. *Nature Neuroscience*, 6, 119–126.
14. Crick F. H. C., Koch C. (1990). Towards a neurobiological theory of consciousness, *Seminars in Neuroscience*, 2, 263–275.
15. Desimirović, V. (1994). *Savremena medicinska psihologija*, Nauka, Beograd,.
16. Doesburg SM., Herdman AT., Ward LM. (2007). MEG reveals synchronous neural network for visuospatial attention. Poster presented at the 2007 *Meeting of the Cognitive Neuroscience Society* in New York City.
17. Doesburg SM., Ward LM. (2009). Synchronization Between Sources: Emerging Methods for Understanding Large-Scale Functional Networks in the Human Brain. M. J. L. Perez Velazquez, R. Wennberg (eds.), *Coordinated Activity in the Brain*, Springer Series in Computational Neuroscience 2, DOI 10.1007/978-0-387-93797-7 2, C Springer Science Business Media, LLC.
18. Eriksen, C. W., St. James J. D. (1986). Visual attention within and around the field of focal attention: A zoom lens model. *Perception and Psychophysics* 40, 225–240.
19. Fox MD., Corbetta M., Snyder AZ., Vincent JL., Raichle ME. (2006). Spontaneous neuronal activity distinguishes human dorsal and ventral attention systems. *PNAS*, 103, 26:10046–10051.
20. Gazzaniga M. S. (1984). *Handbook of cognitive neuroscience*, New York, Plenum Press.
21. Grace, A. A. (1998). Thalamocortical aspects of consciousness from the perspective of a neurobiologist. <http://www.phil.vt.edu/ASSC/esem1.html>.
22. Gray, J. A. (1995). The contents of consciousness: A neuropsychological conjecture. *Behavioral and Brain Sciences*, 18, 4, 659–722.
23. Hardcastle, V. G. (1998). Consciousness studies require both psychology and neuroscience. <http://www.phil.vt.edu/ASSC/esem1.html>.
24. Hedden T, Gabrieli JDE. (2006). The ebb and flow of attention in the human brain. *Nature Neuroscience* 9, 863–865 doi:10.1038/nn0706–863

25. Hedrih A., Nešić M. (2006). Funkcionalna asimetrija hemisfera – bihevioralni aspekti. *Godišnjak za psihologiju*, 4 (4–5), 19–40.
26. Juliano, S. (1998). Mapping the sensory mosaic, *Science*, 279, 1653–1654.
27. Klein R. M. Inhibition of return. (2000). *Trends in Cognitive Sciences* 4, 4, 138–147.
28. Koch C. (2004). *The Quest for Consciousness: A Neurobiological Approach*. Roberts & Company Publishers.
29. Koeppe, M. J., Gunn, R. N., Lawrence, A. D., Cunningham, V. J. and all. (1998). Evidence for striatal dopamine release during a video game, *Nature*, 393, 266–268.
30. Laberge D, Buchsbaum MS. (1990). Positron emission tomographic measurements of pulvinar activity during an attention task. *J Neurosci* 10, 613–619.
31. LaBerge, D. (1995). *Attentional processing: The brain's art of mindfulness*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
32. LaBerge, D. (1998). Defining awareness by the triangular circuit of attention, *Psyche*, 4, 7. <http://psyche.cs.monash.edu.au/v4/psyche-4-07-laberge.html>
33. LaBerge, D., Brown V. (1989). Theory of attentional operations in shape identification. *Psychol. Rev.* 96, 101–124.
34. LaBerge D. (2000). Clarifying the Triangular Circuit Theory of Attention and its Relations to Awareness Replies to Seven Commentaries. *Psyche*, 6(06), <http://psyche.cs.monash.edu.au/v6/psyche-6-06-laberge.html>
35. Laureys S. (2005). The neural correlate of (un)awareness: Lessons from the vegetative state. *Trends Cogn Sci* 9, 556–559.
36. Llinás, R. (1988). The Intrinsic electrophysiological properties of mammalian neurons: insight into central nervous system function, *Science*, 242, 1654–1664.
37. Meador, K. J., Hammond, E. J., Loring, D. W., Allen, M., Bowers, D., Heilman, K. M. (1987). Cognitive evoked potentials and disorders of recent memory, *Neurology*, 526, 526–529.
38. Minsky. M. 1986. *The Society of Mind*. New York: Simon & Schuster.
39. Nešić M, Nešić V. (2003). Levels of processing, incidental memory and speech in stress condition. in „Language, Reading and Dyslexia: Basic Mechanisms and Disorders“ *Psychology Science*, 45, Sup I, 19–38.
40. Nešić M. (2002). Kognitivni zadaci pažnje, nivoa obrade i nenamernog pamćenja – neurofiziološke implikacije. *Godišnjak za psihologiju*, I(1), 167–181.
41. Newman, J. (1995). Commentary: Reticular-thalamic activation of the cortex generates conscious contents, *Behavioral and Brain Sciences*, 18, 4, 691–692.
42. Newman, J. (1998). The Missing Link: Commentary on LaBerge's Triangular Circuit, *Psyche*, 4, 18.
43. Nissen, M. J., Knopman, D. S., Schacter, D. L. (1987). Neurochemical dissociation of memory systems, *Neurology*, 37, 5, 789–794.
44. Plum, F. (1994). Consciousness and its clinically important abnormalities, American Academy of Neurology, Annual meeting, Course #248, *Behavioral neurology: consciousness and attention*, 7–16.
45. Posner, M. I., Raichle, M. E. (1994). *Images of mind*. New York: Scientific American Books.
46. Posner, M. I., Raichle, M. E. (Eds.). (1998). Overview: The neuroimaging of human brain function. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA*, 95, 763–764.
47. Posner, M.I., Cohen, Y. (1984). Components of visual orienting. U: *Attention and Performance* Vol. X (Bouma, H. and Bouwhuis, D., eds), 531–556, Erlbaum.
48. Posner, MI, Rafal RD, Choate LS, Vaugah J. (1985). Inhibition of return: neural basis and function. *Cognit. Neuropsychol.* 2, 211–228.

49. Prime, D. J., Ward, L. M. (2004). Inhibition of return from stimulus to response. *Psychological Science*, 15, 272–276.
50. Prime, D. J., Ward, L. M. (2006). Cortical expressions of inhibition of return. *Brain Research*, 1072, 161–174.
51. Rothbart, M. K., Posner, M. I., and Boylan, A. (1990). „Regulatory mechanisms in infant development.“ In J. Enns (Ed.), *The development of attention: Research and theory* (pp. 47–66). Amsterdam: Elsevier.
52. Sarter M, Gehring WJ, Kozak R. (2006). More attention must be paid: The neurobiology of attentional effort. *Brain research reviews*, 51: 145–160.
53. Sarter M., Hasselmo M.E., Bruno J.P., Givens B. (2005). Unraveling the attentional functions of cortical cholinergic inputs: interactions between signal-driven and top-down cholinergic modulation of signal detection. *Brain Res. Rev.*, 48: 98–111.
54. Smith, A., Nutt, D. (1996). Noradrenaline and attention lapses, *Nature*, 380, 291.
55. Spence, C., Driver, J. (1998) Auditory and audio-visual inhibition of return. *Percept. Psychophys.* 60, 125–139.
56. Stoerig, P., Cowey, A. (1989). Wavelength sensitivity in blindsight, *Nature*, 342, 916–918.
57. Thompson, K. G., Bichot, N. P. & Schall, J. D. From attention to action in frontal cortex. In *Visual Attention and Cortical Circuits* (eds) Braun, J., Koch, C & Davis, J. L. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2001, 137–156.
58. Tipper, S. P. Driver JS, Weaver, B. (1991) Object-centred inhibition of return of visual attention. *Q. J. Exp. Psychol.* 43A, 289–298.
59. Tononi G, Massimini M. (2008). Why Does Consciousness Fade in Early Sleep? *Ann. N.Y. Acad. Sci.* 1129, 330–334 New York Academy of Sciences. doi: 10.1196/annals.1417.024 330
60. Tononi G. 2004. An information integration theory of consciousness. *BMC Neurosci.* 5, 42.
61. Umilta, C. (1988) The control operations of consciousness, u: Marcel, A. J. and Bisiach E., (eds.), *Consciousness in Contemporary science*, Clarendon Press, Oxford, 334–356.
62. Varela F, Lachaux JP, Rodriguez E, Martinerie J. (2001). The brainweb: phase synchronization and large-scale integration. *Nat Rev Neurosci* 2, 229–239.
63. Volkaw, N., Gur, R., Wang, G-J. and all (1998). Association between decline in brain dopamine activity with age and cognitive impairment in healthy individuals, *American Journal of psychiatry*, 155, 3, 344-349.
64. Ward LM (2003). Synchronous neural oscillations and cognitive processes. *Trends Cogn Sci* 17, 553–559.
65. Ward, L. M. (1994). Supramodal and modality-specific mechanisms for stimulus-driven shifts of auditory and visual attention. *Canadian Journal of Experimental Psychology*, 48, 242–259.
66. Ward, L.M. (1992). Mind in psychophysics. In D. Algom (Ed.), *Psychophysical Approaches to Cognition* (pp. 187-249). New York: North-Holland.
67. Weissman DH, Roberts KC, Visscher KM, Woldorff MG. (2006). The neural bases of momentary lapses in attention. *Nature neuroscience* 9, 7, 971–978.
68. Wright RD, Ward LM. (2008). *Orienting of attention*. Oxford University Press, New York.

Milkica Nešić, Jelena Kostić, Svetlana Čičević, Vladimir Nešić

NEUROPHYSIOLOGY OF ATTENTION

Abstract

Attention is the cognitive process of directing mental activity to one aspect of the environment while ignoring others. Attention is a complex entity the realization of which engages all the elements of the nervous system, from the simplest peripheral structures (senses) to the most complex central brain structures (brain centers and pathways). Neural network of the attention system is composed of the reticular-activating, sensory-cognitive, limbic-motivational, and executive-motoric components. According to the LaBerge's model of attention, three brain areas are interconnected by a triangular circuit corresponding to three aspects of attention: control in the prefrontal cortex, expression in the occipitotemporal cortex and enhancement through indirect connection by the thalamic nuclei. Neurophysiology of goal-directed or endogenous orientation is represented by the dorsoparietal network, and stimulus-driven or exogenous orientation is represented by the ventroparietal neuronal network. The attention is the basis for all other cognitive processes. The paper analyzes the relation of attention and consciousness. Neural correlates of consciousness may be defined as minimal neural mechanisms forming any specific conscious percept. Neurotransmitter systems, especially acetylcholine, norepinephrine and dopamine, with important roles in the attention, are also considered in the paper.

Key words: Attention, neurophysiology, neurotransmitter

Ivana Simić
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet Niš

UDK 176.4:159.97
Прегледни рад
Примљен: 12. 10. 2011.

DISKURS, MITOVI I SEKSUALNO NASILJE¹

Апстракт

U ovom radu pokušaćemo da ukažemo na različitost u opažanju seksualnog nasilja, odnosno, da se sam čin može prikazati dvoznačno, u zavisnosti od onog koji ga opisuje, kao i da ukažemo na činjenicu da mitovi o silovanju, koji su duboko inkorporirani u diskurs jedne društvene zajednice, doprinose da se odgovornost za silovanje pripisuje i samim žrtvama.

Mitovi o silovanju su stavovi i verovanja koja su obično lažna (netačna), ali su široko i učestalo prihvaćena. Među funkcijama koje se pripisuju mitovima o silovanju, jedna od najvažnijih je njihova uloga u poricanju i nepridavanju značaja zločinu koji doživi znatan deo ženske populacije. Oni označavaju često kontradiktorne i fragmentarne komplekse predstava, normi i modela koji upravljaju ponašanjem i obezbeđuju za njih opravdanje i racionalizaciju. Na taj način, mitovi o silovanju „nude“ načine objašnjenja za socijalnu interakciju koja bi mogla biti označena kao silovanje.

Takođe, pokušaćemo da ukažemo na činjenicu da mitovi o silovanju mogu uticati i na to kako će i sama žrtva opažati svoja prinudna seksualna iskustva, odnosno, da se i sama žrtva može oslanjati na njih kako bi opravdala partnerovo ponašanje i umanjila ozbiljnost neželjenog seksualnog kontakta i prinude.

Ključne reči: Diskurs, mitovi o silovanju, nasilje, kultura, žrtve

Uvod

Definicije koje određuju šta će se smatrati silovanjem, ko će biti tretiran kao „istinska“, nevinna, a ne odgovorna žrtva, a ko tretiran kao „istinski“ počinitelj seksualnog nasilja – konstruisane su u diskursu i praksama koje odražavaju socijalne, političke i kulturne uslove određenog društva. Ovakva ideja ima uporišta u shvatanju Mišela Fukoa koji je uticao na razvoj posmodernističke misli, poststrukturalizma, socijalnog konstrukcionizma.

Diskurs je sistem reči, akcija, pravila, uverenja. Može se definisati i kao skup značenja, metafora, predstava, slika, priča, iskaza, koji na neki način, zajedno proizvode određenu verziju događaja. Određeni diskursi podržavaju određene poglede na svet. Diskursi teže da budu nevidljivi – uzeti kao gotove činjenice, kao deo realnosti. Dominantni diskursi u našem društvu moćno utiču na ono šta biva ispričano, i kako biva ispričano (Ramazanoglu & Holland, 2002).

Fuko smatra da realnost „normalne seksualnosti“ ne može biti otkrivena. Određene forme „seksualnosti“ su samo realne u smislu da su one konstruisane u

¹ Nastanak ovog rada delimično je finansiran sredstvima Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije u okviru projekta br. 179002.

diskursu. Ovi diskursi specifikuju kroz dominantne kanale šta je seksualnost (pr. formalna edukacija, zakon, medicina, psihijatrija). Priroda „normalne seksualnosti“ ili „silovanja“ može se opažati kao diskurzivni konstrukt, stvoren u jeziku i u dozvoljenim praksama, pre nego realnost koja čeka da bude pronađena (Anderson & Doherty, 2008). Epistemološka pozicija ovakvog pristupa je radikalni relativizam, saznanje o svetu je uvek dostupno samo kroz diskurs, mi ne možemo da procenjujemo sta se stvarno desilo, već moramo tretirati svaku verziju kao jednako validnu (Ramazanoglu & Holland, 2002).

Da bismo razumeli opažanje silovanja, neophodno je da razmotrimo kako „socijalno“ ulazi u glave individue, i stoga podržava *status quo* i otežava socijalne promene. Pod socijalnim podrazumevamo mitove o silovanju, stereotipe koji su duboko ukorenjeni u diskursu, tako da ih je teško i identifikovati (Lea, 2007).

Feministički pristup u proučavanju seksualnog nasilja

Bart i Estep (prema: Anderson & Doherty, 2008) ukazuju da kriterijum za definisanje sebe i drugih kao „legitimnog“ tražioca statusa žrtve odslikava socijalne norme i standarde ponašanja u vezi sa polom i seksualnosti. Na taj način se od žrtve očekuje da potvrdi svoju kredibilnost i u pogledu svog karaktera i ponašanja u odnosu na ove norme.

U većini feminističkih analiza o silovanju, naglašava se bliska veza između normativnih konstrukcija heteroseksualnosti i seksualne prakse, normalizacije agresije u hegemonističkim formama maskulnosti i održavanja patrijahalnih polnih relacija moći.

U feminističkim radovima u kojima se govori o seksualnom nasilju, centralno mesto zauzima socijalna konstrukcija maskuline seksualnosti (Bell, 1993). Osnovni argument u ovim radovima je da je polnost pod uticajem procesa reprezentacije ili diskursa. Dominantna reprezentacija maskuline seksualnosti u našoj kulturi je predatorni heteroseksualni muškarac (mada postoje i drugi diskursi, npr. muškarac kao hranilac porodice, nežan ljubavnik, zaštitnik svoje ćerke). Feministkinje ukazuju da će načini govorenja o „normalnoj“ maskulinoj seksualnosti uticati na ponašanje. U dominantnoj reprezentaciji maskuline seksualnosti, maskulina seksualnost se opisuje kao agresivna snaga, spontana, koja se lako pobuđuje i kada se jednom pobudi mora biti izražena. Takva reprezentacija maskuline seksualnosti je vrednovana u našem društvu i nije iznenađujuće da neki muškarci ovakvu reprezentaciju prihvataju kao samoreprezentaciju. Na taj način muškarci uče da traže dominaciju kroz seksualni kontakt, da doživljavaju svoju seksualnost kao nekontrioisanu snagu, da fokusiraju svoja osećanja na submisivne objekte. Sa promocijom ovakve slike „normalne“ maskuline seksualnosti, linija koja razdvaja „normalnu“ maskulinu seksualnost i nasilno ponašanje postaje vrlo tanka, s obzirom da su pod uticajem istih znanja, istih „zdravorazumskih“ argumenata o seksualnom ponašanju muškaraca (Bell, 1993).

Sa druge strane, ovakav diskurs seksualnosti ima relacioni karakter. Reprezentacije muškog pola definišu maskulnost u odnosu na femininost. Kada je muškarac „vezan“ reprezentacijom, on je postavljen u kategoriju ljudi (muškarci) u odnosu na drugu kategoriju ljudi (žene). Reprezentacija maskuline heteroseksualnosti ne govori samo o „muškom ponašanju“, već opisuje odnose između muškaraca i žena.

Diskursi koji okružuju heteroseksualne relacije ne samo da konstruišu način na koji individua razume njegovu/njenu seksualnosti već takođe pozicioniraju njega/nju u odnosu na članove suprotnog pola. U diskursu maskuline seksualnosti, o kome ovde govorimo, žene su objektivizovane i potčinjene muškarcima (Bell, 1993). MaKinon (prema: Bell, 1993) ukazuje na činjenicu da je ovakva socijalna formulacija seksualnosti „čivija“ polnog ugnjetavanja. Kroz učenje da bude heteroseksualna, žena uči da bude „feminina“, da sebe prepoznaje kao „ženu“, da bude seksualno dostupna i potčinjena muškarcu.

Griffin ističe da je silovanje podstaknuto u kulturama koje nagrađuju prekomerno prikazivanje muške agresivnosti i dominantno ponašanje, i gde su predstave o ženinom otporu, muškoj dominaciji, i seksualnom zadovoljstvu međusobno isprepletene i često romantizovane. „Erotično zadovoljstvo ne može biti odvojeno od kulture, i u našoj kulturi je muški erotizam povezan sa moći“ (prema: Anderson & Doherty, 2008).

Feministkinje ističu da socijalno konstruisano, hegemonističko razumevanje polnosti i heteroseksualnosti obezbeđuju okvir kulturnih normi za ponašanje polova (Anderson & Doherty, 2008). Ovakvo, normativno razumevanje pola i heteroseksualnosti, može ponuditi odgovarajući obim socijalno prihvatljivih opravdanja i izvinjenja, „rečnik motiva“ (mitova o silovanju) koji mogu biti mobilisani kako bi se legitimisao akt silovanja ili da se neutralizuju žrtvine tvrdnje. Ponašanje kategorisano kao „silovanje“ od strane žrtve silovanja može prema tome biti prevedeno kao „prihvatljivo“ redefinišući ga u granicama normativnih heteroseksualnih polnih odnosa i ponašanja. U praksi, kako Gavey ističe (prema: Anderson & Doherty, 2008), normativno razumevanje heteroseksualnosti i polnih odnosa dozvoljava takođe u velikoj meri da tvrdnje o silovanju budu preformulisane kao „samo seks“. Postojanje rečnika motiva, „tehnika neutralizacije“ za seksualno nasilje nudi društvu sredstvo za oslobađanje od optužbi za delo silovanja (korišćenjem resursa koji su konzistentni sa polno moralnim poretком i koji ga u isto vreme i održavaju) i, krucijalno, takođe, sredstvo održavanja patrijahalnog *status quo*, držeći žene na „njihovom mestu“ (Anderson & Doherty, 2008).

Mitovi o silovanju

Celokupni ideološki kontekst (diskurs) u kome je silovanje izvršeno jeste onaj u kome različiti mitovi o silovanju slobodno cirkulišu (Lea & Auburn, 2001).

Istraživanja termina *mit* iz perspektive različitih disciplina (psihologije, sociologije, antropologije, filozofije) otkrivaju primetne sličnosti u njihovoj prirodi i funkciji. Naročito se ističu sledeće tri karakteristike: mitovi su lažna ili apokrifika verovanja koja su široko prihvaćena; mitovi objašnjavaju neki važan kulturni fenomen; mitovi služe da opravdaju postojeći kulturni aranžman. Kada se ova analiza kombinuje sa kulturnom teorijom silovanja, može se predložiti sledeća definicija mitova o silovanju: Mitovi o silovanju su stavovi i verovanja koja su obično lažna (netačna), ali su široko i učestalo prihvaćena, i služe da poriču i opravdaju seksualnu agresiju muškaraca prema ženama (Lonsway & Fitzgerald, 1994). Ovi mitovi o silovanju funkcionišu kao „praktične ideologije“ (Lea & Auburn, 2001) koje označavaju često kontradiktorne i fragmentarne komplekse predstava, normi i modela koji upravljaju ponašanjem i obezbeđuju za njih opravdanje i racionalizaciju. Praktične

ideologije, onda, „nude“ načine objašnjenja za socijalnu interakciju koja bi mogla biti označena kao silovanje. Silovanje je, stoga, konstituisano kroz diskurs. I muškarci i žene postaju pozicionirani u relacijama ovih praktičnih ideologija, i na ovaj način, mitovi o silovanju služe da podrže polne relacije moći (Lea & Auburn, 2001).

Mitovi o silovanju se možda najbolje konceptualizuju kao stereotipi. Kao i sa drugim stereotipima, svaki pojedinačni incident seksualnog napada može ili ne može da bude u skladu sa mitovima o silovanju; međutim, izolovani incidenti koji su u skladu sa mitovima naginju da budu široko publikovani, a oni koji to nisu, bivaju prevideni. Pored toga, mnoge mitove nemoguće je verifikovati, kao što je, na primer, mit da mnoge žene imaju nesvesnu želju da budu silovane (Lonsway & Fitzgerald, 1994). Suštinska karakteristika mitova leži u tome što oni teže da budu univerzalno primenjeni, i što imaju odjeka u sudskim presudama, odlukama policije i ličnim reakcijama ka onima koji su preživeli seksualno nasilje.

Među funkcijama koje se pripisuju mitovima o silovanju, jedna od najvažnijih je njihova uloga u poricanju i ne pridavanju značaja zločinu koji doživi znatan deo ženske populacije (Lonsway & Fitzgerald, 1994). Ova funkcija se postiže prenošenjem krivice za zločin sa silovatelja na žrtvu. Ovo štiti individue i društvo od konfrontirajuće realnosti i saznaja o obimu seksualnog napada. Kako Bert navodi (prema: Lonsway & Fitzgerald, 1994): „Mitovi o silovanju su mehanizmi koje ljudi koriste da bi opravdali odbacivanje incidenta seksualnog napada iz kategorije „stavnog“ silovanja ... takva verovanja poriču realnost mnogih aktuelnih silovanja“ (27).

Mitovi o silovanju takođe mogu biti opisani kao primeri fenomena *pravedan svet* (Lonsway & Fitzgerald, 1994). Pod fenomenom *pravedan svet* podrazumeva se predispozicija da verujemo da je svet pravedno mesto u kome se dobre stvari dešavaju dobrim ljudima, a loše stvari se dešavaju jedino onima koji to i zaslužuju. Da bi zaštitili ovo verovanje, ljudi često tragaju za dokazima koji bi ukazali da su žrtve podstaknule ili zaslužile njihovu nesreću (Lonsway & Fitzgerald, 1994). Prema tome, funkcija mitova o silovanju je da objasni zašto su žrtve silovanja zaslužile njihovu sudbinu (pr. sama je to tražila svojim načinom oblačenja ili ponašanjem).

Primeri mitova o silovanju bi bili: samo loše devojke bivaju silovane, svaka zdrava žena se može odupreti silovatelju ako to stvarno želi, žena je to sama tražila, žena priča da je silovana samo ako je momak napustio ili ako hoće nešto da zataška, silovatelji su željni seksa, umno poremećeni ili i jedno i drugo (Burt, 1980).

Diskurs pravosudnog sistema / Začarani krug

Kada se seksualni napad ne slaže sa kriterijumima prototipa seksualnog napada (što najčešće jeste slučaj), mi ćemo verovatno koristiti mitove o silovanju. Pod prototipom seksualnog napada podrazumeva se brutalni seksualni napad počinjenog od strane nepoznatog napadača. Nažalost, postojanje i upotreba mitova o silovanju stvara začarani krug, jer utiču da žrtve slabije izveštavaju o seksualnom napadu. Sa druge strane, u slučaju kad žrtva izvesti o seksualnom napadu, mitovi o silovanju se samopojačavaju tokom tretiranja žrtve duž celog lanca pravosudnog sistema (osoblja u bolnici, ispitivanja od strane kriminalističke službe, presuda porote, sudijinih rečenica). Na primer, mit da žena laže u pogledu seksualnog napada može doprineti

da pojedinac iz kriminalističke službe ne prihvati ženinu tvrdnju o silovanju i smatra je lažnom ili nedovoljno zasnovanom (Ehrlich, 1987; prema: Franiuk at al. 2008). Porast verovanja da žene daju lažne iskaze u pogledu silovanja, dovodi do toga da kriminalistička služba bude skeptičnija kada sledeći put dođe žena sa istim iskazom, i time se ojačava mit o silovanju „ona laže“. Nažalost, seksualni napad koji je u skladu sa prototipnim napadom pojačava dalje mit o silovanju. Iako će se verovati u istinitost iskaza ovih žena, i verovatnije je da će okrivljeni biti kažnjen, time se opet daje legitimnost prototipnom napadu, a umanjuje legitimnost „atipičnom“ napadu, čime se pojačavaju mitovi o silovanju na kojima se „prototipnost“ zasniva (Franiuk, Seefeldt, Cepress & Vandello, 2008).

Suzan Erlih (Ehrlich, 2002) postavlja pitanje zašto mnogi slučajevi silovanja koji su pokriveni statutarnom definicijom (u SAD) nisu razmatrani kao takvi od strane policije, javnih tužilaca, sudija, porotnika. To je zato, kaže Erlih, što se okrivljeni zakonski različito tretiraju i različito se štite interesi žrtava. I paradoksalno, slučajeve koji su najmanje učestali zakon tretira najstrože (u mnogim istraživanjima je dokazano da žene najčešće bivaju silovane od strane svojih muževa, ljubavnika, a ne od stranaca), (Ehrlich, 2002). U slučaju „stranac silovatelj“, kada je silovatelj naoružani stranac koji iskače iz žbunja, zakon će verovatno da liši slobode i kazni izvršioca. Suprotno tome, u slučajevima koje ona naziva „obični silovatelj“, kada je žena prisiljena na seks od strane poznanika, njenog šefa, ili muškarca kojeg je upoznala u baru, kada nema oružja i ne postoje dokazi fizičkog nasilja, silovanje će manje verovatnije biti tretirano kao kriminal od strane pravosudnog sistema.

Smatrajući „istinskim silovanjem“ silovanje koje je počinio nepoznati napadač, iz ugla gledanja pravosudnog sistema veličina ovog problema postaje ograničena. Prvo, takva silovanja su relativno retki događaji, i drugo, kada se dogode, silovatelji bivaju gonjeni uspešno i češće od ostalih nasilnih zločinaca. Rečeno malo drugačijim terminima, diskursi koji okružuju suđenje „istinskim silovateljima“ nasuprot slučajevima „običnih silovatelja“ u kriminalnom pravosudnom sistemu (diskurs policije, sudija, advokata) unose u bit, suštinu definicija i kategorija ono što konstituiše dobro zasnovanu žalbu, „legitimnu“ verodostojnu žrtvu i legitimnog izvršioca. Legitimni izvršilac je, na primer, stranac koji je žrtvi koristeći oružje naneo fizičku ozledu u toku seksualnog nasilja; legitimna žrtva je žena koja je silovana od strane ovakvog izvršioca. Diskursi silovanja koji okružuju tretman silovanja u kriminalnom pravosudnom sistemu, onda konstruišu silovanje počinjeno od strane nepoznatog napadača kao „istinsko silovanje“ i čine ogroman broj silovanja nevidljivim (Ehrlich, 2002).

Na osnovu drugih studija koje su istraživale izveštavanje o silovanju, ona izvođi generalizaciju da će žene manje verovatnije da izveste o silovanju koje se događa u bliskoj vezi između žrtve i napadača (Ehrlich, 2002). Tako, dok je silovanje zločin o kome se malo izveštava, „istinsko silovanje“ će verovatnije biti saopšteno nego „obično silovanje“.

Mitovi o silovanju u socio-kulturnom kontekstu

Feministički teoretičari se slažu da je javni skepticizam ka seksualnom zločinu veliki usled kulturnih definicija koje promovišu usku sliku „pravog“ silovanja, izuzev brutalnog seksualnog napada počinjenog od strane nepoznatog napadača, što je

potvrđeno polno zasnovanim mitovima o silovanju. Pored njihove primarne funkcije u opravdavanju seksualne agresije muškarca prema ženi, mitovi su takođe deo šireg seta dominantnog diskursa o ženama, muškarcima, seksualnosti, oni utiču da se učini nejasnim situacija silovanja u određenim situacijama (Weiss, 2009).

Jedno od istraživanja koje ističe važnost proučavanja mitova u socio kulturnom kontekstu je istraživanje Lee, Kim i Lim koje je sprovedeno u Koreji. Mada je korejsko društvo doživelo dramatične sociokulturne i ekonomske promene tokom 20. veka, legalni, kulturni i porodični aspekti u životu Korejaca još uvek su pod snažnim uticajem konfučijske ideologije i principa (Lee, Kim, Lim, 2010).

Pod uticajem konfučionizma, ideologija ženske časti i dvostruki standardi ka seksualnosti muškaraca i žena služe da sačuvaju porodične i društvenu strukture koje su patrilinearne i patrijahalne u strukturi (Lee et al., 2010). Dvastruki standardi ka seksualnosti odnose se na različitu evaluaciju seksualnog ponašanja u zavisnosti od toga da li se ono pripisuje muškarcima ili ženama. Socijalno prihvatanje muške seksualne dominacije i ženske seksualne submisije služi da opravda prinudu na seks (Lee et al., 2010).

Mitovi o silovanju u korejskom društvu mogu se bolje razumeti u kontekstu ideje o ženskoj časti, čednosti i seksualnih dvostrukih standarda (Lee et al., 2010). Mada nekoliko skorašnjih sudskih odluka odražava stav da silovanje treba posmatrati kao „prekršaj protiv prava seksualne samodeterminacije“ (Lee et al., 2010), korejski zakoni o silovanju, kazneni propisi, sudske odluke tradicionalno odražavaju društveno viđenje da je silovanje povreda ženine čednosti. Do sredine 90-ih, napad silovanja u Severnoj Koreji bio je podveden pod Kazneni propis 32, pod nazivom „Zločin protiv čednosti“. Ovaj naziv je 1995. godine promenjen u „Zločin silovanja i nedolični akt“, ali je sadržaj ostao nepromenjen. Pored ovoga, da bi se donela odluka o kriminalnoj odgovornosti izvršioca, moraju postojati dokazi da je „pruženi otpor bio do krajnjih granica“, mada ovaj zahtev nije zvanični deo kaznenog propisa (Lee et al., 2010). U Koreji, ideja otpora do krajnjih granica izgleda da je povezana sa pretpostavkom da ako je žena seksualno napadnuta od muškarca, onda ona treba da se suprostavi do ivice smrti da zaštiti svoju nevinost i čednost. Drugim rečima, jedino žene koje su skoro ubijene dok su pokušavale da zaštite svoju čednost smatrane su žrtvama silovanja koje zaslužuju pravnu zaštitu (Lee et al., 2010).

Upravo navedenim istraživanjem pokušali smo da istaknemo značaj proučavanja mitova o silovanju u sociokulturnom kontekstu. Mitovi o silovanju se često oslanjaju na duboko uvrežene i opšteprihvaćene ideje u datom društvu. Samim tim što su dugo prisutne u datom društvu, deluju kao opštepoznata i prihvaćena stvar, nešto što ne zahteva dalje pojašnjenje i opravdanje. To sa druge strane značajno utiče na teškoću menjanja takvih društvenih ideja i zahteva dugodogdišnji sistemski rad na njihovoj promeni, u kojoj bi uzele učešća sve društvene instance, promocijom stavova i verovanja koja bi se suštinski razlikovala od već postojećih. Veliku ulogu u promociji takvih ideja igraju mediji. Nažalost, istraživanja pokazuju da mediji široko doprinose promociji mitova o silovanju, o čemu će biti reči u narednom delu rada.

Mitovi i mediji

Sistematske studije koje se bave proučavanjem izveštavanja o silovanju u medijima, u mnogim delovima sveta, pokazuju da se najčešće izveštava o slučajevima koje

podržavaju stereotip „istinskog silovanja“. Kao ilustraciju navodimo Londonsku organizaciju, *The Lilith project*, koja se bavi istraživanjem nasilja nad ženama (Flowe, Shaw, Jamel, 2009). Oni su sprovedli analizu sadržaja izveštaja objavljenih u britanskoj štampi u 2006. godini. Pronašli su da najveći broj slučajeva o kojima se izveštava u medijima ne odražavaju tipične okolnosti u kojima se silovanje događa. Jedino 2% artikla prikazuju priče o silovanju počinjenom od strane aktuelnih ili bivših partnera (u stvarnosti, 56% silovanja je počinjeno od strane aktuelnih ili bivših partnera), više od 50% štampanih izveštaja o silovanju saopštava o silovanju na javnim mestima (u stvarnosti, jedino 13% je počinjeno na javnim mestima), i izveštavaju najčešće o senzacionalnim slučajevima kada je uključeno ekstremno nasilje, više silovatelja, kidnapovanje. Ako su mediji primarni izvor informisanja u pogledu karakteristika seksualnog zločina, onda javnost ima iskrivljenu sliku o tome kako izgleda većina slučajeva silovanja (Flowe et al., 2009).

Mada se filmovi posmatraju kao fikciono predstavljanje događaja, a novine kao činjenično, sličnosti između ova dva u pogledu stereotipnog prikazivanja seksualnog napada su ogromne. Medijski tretman seksualnog napada ne služi samo da pojača mitove o silovanju kod onih koji ih već imaju, već i da ih razviju kod onih koji ih nisu imali (Franiuk et al., 2008).

Kao dobar primer istraživanja koje je za cilj imalo istraživanje zastupljenosti mitova o silovanju u novinama, navodimo istraživanje koje je sproveo Franiuk sa svojim saradnicima. Slučaj seksualnog napada za koji je optužen Kobe Bryant, igrač Lejkersa, 2003. godine i koji je bio medijski široko publikovan dao je osnovu za ovo istraživanje. Grupa istraživača (Franiuk i saradnici) sakupila je 156 artikala iz 76 različitih izvora u periodu od vremena izlaska prvog izveštaja u novinama o ovom slučaju, od 6. jula 2003. do 1. septembra 2004. kada je optužba bila povučena jer je žrtva odbila da svedoči. Žrtva je povukla tužbu jer je smatrala da neće imati „fer“ suđenje baš zbog tekstova koji su pisani u novinama.

Tekst je bio kodiran u odnosu na postojanje nekoliko mitova (ona laže; sama je to tražila; želela je to; silovanje je trivijalno; on nije to mislio; on nije tip momka koji bi to uradio; to se dešava samo „nekim“ ženama). Tekstovi su takođe kodirani i u odnosu na mitove koji naglašavaju Brayan-ovu krivicu (pr. zato što je prevario svoju ženu, verovatno je kriv za seksualni napad), pozitivne izjave o Brayan-u i o žrtvi i negativne izjave o Brayan-u i žrtvi.

Rezultati pokazuju (Franiuk et al., 2008) da se u 65.4% artikla ($n = 102$) nalazila bar jedna izjava o mitu. Broj izjava u kojima je sadržan neki mit o silovanju kretao se od 0 izjava (u 34.6% artikala, $n = 54$) do 15 izjava (u 0.6% artikla, $n = 1$), a neki mitovi su se ponavljali više od jedanput u istom artiklu. Najčešće spominjani mit bio je „ona laže“ (spominjan u 42.3% artikla) i „ona je to želela“ (spominjan u 31.4% artikla). Poređenjem iskaza o Brayanovom karakteru pokazalo se da su artikli više sadržavali pozitivne od negativnih iskaza o Brayanu kao osobi ($z = 1.65$, $p < .05$). Nasuprot tome, artikli su sadržavali više negativne iskaze o žrtvi kao osobi nego pozitivne („ona laže“, „želela je to“, „tražila je to“) ($z = 21.7$, $p < .001$).

Mediji predstavljaju veliku potporu u održavanju i proklamovanju mitova o silovanju. Selektivnost u pogledu toga koja će priča „zaslužiti“ da bude javno saopštena, uglavnom se bazira na kriterijumu „prodati što više primerka“. Nesvakidašnje i ređe priče o brutalnim silovanjima, kidnapovanjima, po ovom kriterijumu imaju prioritet. Na žalost punjenje novina ovakvim pričama i stavljanjem po strani „obična silovanja“, proklamuje usku sliku o tome šta se podrazumeva pod silovanjem. Takva

slika o silovanju ne samo da je uska, nego i potpuno iskrivljena i ima negativne implikacije i na opažanje samih žrtava o njihovoj odgovornosti i sopstvenom poricanju statusa žrtve, o čemu će još biti reči u ovom radu.

Diskurzivna analiza kao metoda istraživanja „socijalnog“

Utemeljena u socijalno konstrukcionističkoj epistemologiji, diskurzivna analiza polazi od pretpostavke da su deskripcija događaja, ljudi, grupa, institucija, psiholoških fenomena, verzije koje bi trebalo da tretiramo kao otvorene i fleksibilne. Analiza prema tome uključuje traganje za aktuelnim i potencijalnim varijabilnostima u konstrukciji i spekulacije o funkciji određene formulacije koja se javlja u interakcionalnoj sekvenci. Konstrukcija značenja se prema tome razume kao povezana sa uspehom socijalne akcije. Analitički, fokus na socijalnoj akciji obuhvata interpretaciju lokalizovane socijalne aktivnosti i ideološki rad postignut konstrukcijom jedne određene verzije pre nego druge (Anderson & Doherty, 2008).

Pomoću diskurzivne analize mogu se otkriti interpretativni resursi koji su mobilisani u tekstu (Anderson & Doherty, 2008). To su kulturne teme, argumenti i pretpostavke koji mogu biti korišćeni u toku socijalne interakcije i koji stvaraju „zdravorazumsku“ osnovu za sporazumevanje. Interpretativni repertoar je konstituisan iz ograničenog obima leksičkih ajtema, stilističkih konstrukcija i metafora (Anderson & Doherty, 2008). Repertoari se koriste kada se konstruišu deskripcije ljudi, grupa, objekata, institucija, događaja i kada se nude mišljenja, evaluacije i objašnjenja.

Diskurzivna analiza se takođe bavi i ulogom diskursa u širim socijalnim procesima legitimacije i moći. Dominantni diskursi čine privilegovanim one verzije socijalne realnosti koje opravdavaju postojeće relacije moći i socijalne strukture. Diskursi se ne konceptualizuju samo kao načini govorenja ili pisanja, oni su povezani sa institucionalnom praksom, regulacijom socijalnog života. Prema tome, dok diskurs ozakonjuje i podržava postojeće socijalne i institucionalne strukture, ove strukture sa druge strane podržavaju i opravdavaju diskurse (Willig, 2008).

U kontekstu teme koju istražujemo, može se reći da diskurzivni pristup ima potencijal da doprinese značajno našem razumevanju seksualnog nasilja, najviše ukazujući na socijalno konstruktivističku prirodu seksualne prakse.

Može se reći da su ljudska subjektivnost i širi ideološki kontekst nerazmrsvio povezani. Pre nego da istražuje unutrašnjost svesti silovatelja, diskurzivna analiza se koncentrira na „praktične ideologije“ (Lea & Auburn, 2001) (interpretativnie repertoare) koje okrivljeni za silovanje koristi kako bi opisao i objasnio svoje akcije. Istražujući govor okrivljenog za silovanje, diskurzivni analitičari tragaju za načinima na kojima relevantna praktična ideologija podržava i održava polne relacije moći u društvu i kako postojeći diskursi utiču na konstrukciju žrtve kao odgovorne za silovanje (Lea & Auburn, 2001). Pripisivanje odgovornosti žrtvama silovanja, stoga, nije funkcija stabilnog seta stavova i verovanja koji reflektuju poglede govornika već je pripisivanje odgovornosti nešto što je diskurzivno ostvareno kroz konstrukciju određene verzije događaja (Lea, 2007).

Verovanja o polnim ulogama i mitovi o silovanju reprezentuju ono što bismo mogli nazvati „živeće ideologije“ koje odražavaju i ovekovečuju strukturalne relacije društva (Lea, 2007). Proučavajući ih kao individualne „stavove“ ili percepcije, one bi ostale locirane na nivou individue, i socijalna komponenta u njihovom stva-

ranju bi bila izgubljena. Zauzimajući diskurzivnu perspektivu, moguće je da odemo dalje od razmatranja individue i društva odvojeno i usmerimo se na formu interakcije, da pokažemo kako su individue konstituisane kroz socijalni domen.

Istraživanja o seksualnom nasilju iz ugla gledanja nasilnika

U narednom delu rada namera nam je da predstavimo neka od istraživanja koja su za cilj imala istraživanje diskursa, odnosno „praktične ideologije“ na koje su se osobe okrivljene za silovanje pozivale, kao i mitove o silovanju na koje su se okrivljeni oslanjali u svom izveštavanju o odnosu između njih i žrtve.

Istraživači Lea i Auburn (Lea/Auburn, 2001) su se u svom istraživanju oslonili na transkript sesija grupnih terapija koje su se primenjivale u velikom broju zatvora u Velikoj Britaniji između oktobra 1995. i februara 1996. Iz tog transkripta oni su izdvojili iskaze jednog zatvorenika i pokušali da iz diskurzivne perspektive istraže načine kojima je ovaj zatvorenik opisivao njegov seksualni napad. Odlučili su se za ovog zatvorenika jer su ga članovi tima koji je sprovodili terapiju opisivali kao tipičnog visoko opasnog silovatelja – imao je veoma dobre socijalne veštine, istančano osećanje šta kriminalni pravosudni sistem zahteva od njega da bi bio ranije pušten iz zatvora i nedostatak empatije za njegovu žrtvu.

Primenom diskurzivne analize, istraživači su ukazali na postojanje dve glavne praktične ideologije koje je ovaj zatvorenik koristio u obrazlaganju interakcija sa žrtvom. Identifikovane praktične ideologije bile su: praktična ideologija prinude (diskurs) – konstituiše šta će biti označeno kao „Jezik silovanja“ i koji će termini, metafore i izrazi biti povezani sa silovanjem i „praktična ideologija pristajanja“ (diskurs) – konstituiše šta će biti označeno „Jezikom seksa“ i koji će termini, metafore i iskazi biti povezani sa seksom na koji oboje pristaju (Lea & Auburn, 2001). Ove praktične ideologije su služile da konstruišu verziju događaja u kojima uloga i motivi žrtve postaju dvosmisleni, a u isto vreme bacaju sumnju na ulogu okrivljenog koja ga opisuje kao silovatelja.

Iz diskurzivne perspektive, ovo se tumači time što članovi iste jezičke zajednice dele zajedničke jezičke resurse iz kojih onda fleksibilno konstruišu iskaze kako bi njihove socijalne akcije učinili razumljivim (Lea & Auburn, 2001). Odluka da li dati incident konstituiše silovanje ili seks je često zasnovana na svedočenju dvoje uključenih ljudi (Lea & Auburn, 2001). Činjenica da ne postoji jasna jezička distinkcija između izraza, metafora, termina koje bismo označili kao „Jezik seksa“ i izraza, metafora, termina koje bismo označili kao „Jezik silovanja“ kao i ukorenjenost mitova o silovanju, ide u korist silovatelju u nameri da sam čin opiše dvosmisleno i prikaže i samu žrtvu kao odgovornu.

Nažalost, žrtvino svedočenje se često čuje u svetlu poznatih mitova o silovanju, i posledično, žrtvina odgovornost za sâm događaj raste duž linije da je ona navela počinioca na to delo noseći provokativnu odeću ili pozivajući ga na kafu, na primer. Sa druge strane, svedočenje okrivljenog se često karakteriše poricanjem i minimizacijom. Posledično, njegova odgovornost se smanjuje za događaj zato što je on „pogrešno razumeo“ žrtvine signale. I u ovom smislu, uspostavlja se dvoznačnost i linija razlikovanja između silovanja i seksa postaje zamagljena, sa čime se i mnoge feministkinje slažu. Ovakva razmišljanja i pretpostavke imaju uporište u shvatanji-

ma feministkinja da ne postoji jasna distinkcija između silovanja i seksa (Lea & Auburn, 2001).

Sociolozi su davno ukazali na činjenicu da ljudi mogu, i to rade, da izvrše delo koje definišu kao pogrešno, a onda koriste različite tehnike da poreknu devijantnost i prikažu sebe kao normalne. Kroz koncept „rečnik motiva“, Mills (prema: Scully & Marolla, 1984) jedan je među prvima koji je pokušao da ukaže na ovu, kako se čini, zbunjujuću kontradikciju. Vinovnici zla pokušavaju da reinterpretiraju njihove akcije korišćenjem jezičkih oruđa kojim ponašanje koje nije u skladu sa normama socijalno interpretiraju. Anticipirajući negativne posledice njihovog ponašanja, pokušavaju da prezentuju delo kao kulturno odgovarajuće i prihvatljivo.

U svom istraživanju Scully i Marolla (Scully & Marolla, 1984) analizirali su intervjuje vođene sa uzorkom od 114 osuđenih, zatvorenih silovatelja. Oni su analizirali rečnik motiva koji je ova grupa silovatelja koristila da objasni sebe i njihove akcije. Analizom iskaza, oni su utvrdili da su osuđenici koristili izvinjenja i opravdanja, i podelili su ih na priznavaoce i poricatelje. Priznavaoci (n = 47) su priznavali da su prisilili žrtvu na seksualni akt i definisali su takvo ponašanje kao silovanje. Suprotno njima, poricatelji su ili poricali seksualni kontakt ili bilo kakvu povezanost sa žrtvom (n = 35), ili priznavali seksualni akt, ali nisu definisali takvo ponašanje kao silovanje (n = 32).

Priznavaoci su izražavali verovanje da je silovanje bilo moralni prestup. Ali su objašnjavali sebe i njihove akte pozivajući se na sile izvan njihove kontrole, sile koje su smanjile njihov kapacitet za racionalno delovanje i prema tome prisilile ih na silovanje. Dva tipa izvinjenja su bila dominantna: intoksikacija alkoholom/drogom i emocionalni problemi (nesrećnost, nestabilno detinjstvo, situacija bračnog nasilja, uznemirenost, depresivnost). Oni su koristili ova objašnjenja da izgrade moralni identitet, posmatrajući silovanje kao idiosinkratično, a ne tipično ponašanje. To im je dozvoljavalo da rekonceptualizuju sebe kao ozdravljenog ili „exsilovatelja“, kao nekog ko je načinio ozbiljnu grešku, ali koja ne reprezentuje njegovo „istinsko“ ja (Scully & Marolla, 1984).

Suprotno ovome, iskazi poricatelja ukazuju da su ovi muškarci silovali zato što im njihov vrednosni sistem nije dao nesavladiv razlog da to ne urade. Kada se seks opaža kao muškarčevo pravo, silovanje se više ne vidi kao kriminal. Ipak, poricatelji koji su bili osuđeni za silovanje, kao i priznavaoci, pokušali su da izgrade identitet. Kroz opravdanja, oni su konstruisali „kontraverzno“ silovanje i pokušali da demonstriraju kako je njihovo ponašanje, čak i ako nije bilo sasvim ispravno, bilo odgovarajuće u toj situaciji. Njihova poricanja, koja su se oslanjala na kulturne stereotipe, uzimala su dve forme, od kojih obe krajnje poriču postojanje žrtve (Scully & Marolla, 1984).

Prva forma poricanja bila je poduprta kulturnim pogledom na muškarca kao seksualnog gospodara, zapovednika i žene kao stidljive ali zavodljive. Povreda je bila poricana opisivanjem žrtve kao svesne, čak entuzijastične, ili kao učtivo otporne u početku, ali kasnije pokorne i sposobne „da se opusti i uživa“. U ovakvim iskazima snaga (primena sile) se pojavljuje samo kao tehnika zavođenja. Silovanje se na taj način odriče: pre nego da je naštetio ženi, silovatelj je ostvario njene snove (Scully & Marolla, 1984).

U drugoj formi poricanja, žrtva je bila opisana kao tip žene „koja je dobila šta je zaslužila“. Kroz atak na žrtvinu seksualnu reputaciju i, u manjoj meri, njeno emocio-

nalno stanje, poricatelj pokušava da demonstrira da pošto žrtva nije bila „fina devojka“, onda on nije silovatelj. Konzistentan s obema formama poricanja bio je lični interes od ukazivanja na korišćenje alkohola i droge. Suprotno priznavaocima, koji su naglašavali njihovo lično korišćenje droge i alkohola, i to koristili kao izvinjenje, poricatelji su ukazivali na korišćenje droge i alkohola od strave žrtve u pokušaju da je diskredituju i ukažu na njenu sopstvenu odgovornost za silovanje (Scully & Marolla, 1984).

Važno je naglasiti da nisu poricatelji izmislili ova opravdanja. Ona odražavaju sisteme verovanja koji viktimizuju žene kroz istoriju, razvijajući mit da žene uživaju u silovanju i da su odgovorne za silovanje. Dok priznavaoci i poricatelji prezentuju suštinski različite poglede na muškarca koji siluje, oni dele neke iste karakteristike. Opravdanja naročito, ali takođe i izvinjenja, poduprta su kulturnim pogledom na ženu kao seksualnu robu, dehumanizovanu i lišenu autonomije i dostojanstva. U ovom smislu, seksualna objektivizacija žene mora se razumeti kao važan faktor koji doprinosi okruženju koje neutralizuje i možda olakšava silovanja.

Istraživanja o seksualnom nasilju iz ugla gledanja žrtve

U sledećim istraživanjima pokušaćemo da ukažemo kako kulturni stereotipi utiču na način na koji i sama žrtva opaža svoja prinudna seksualna iskustva, odnosno, da i sama žrtva može koristiti specifične polno zasnovane iskaze da opravda partnerovo ponašanje i minimizuje ozbiljnost neželjenog seksualnog kontakta i prinude.

Da bi iskazi bili efektivno sredstvo neutralizacije, njihov sadržaj mora biti kulturno i situaciono odgovarajući za namenjenu publiku (Weiss, 2009). Zaista, najtrajniji i najkredibilniji iskazi su oni koji se oslanjaju na široko prepoznati socijalni vokabular, ideje koje se uzimaju kao istinite bez razmatranja, ili očigledne istine koje „svako zna“ (Weiss, 2009). Zato što je rečnik iskaza standardizovan u kulturi, očekivano je da žrtva koristi iskaze koji umanjuju ozbiljnost njihovog neželjenog seksualnog doživljaja. Ovi iskazi će odražavati one iste mitove o silovanju i polne stereotipe evidentne u iskazima optuženih koje oni koriste da poreknu krivicu i u javnom diskursu podrže seksualnu viktimizaciju.

Istraživanjem 944 narativa seksualne viktimizacije, pokazano je da jedna od pet žena, koje su govorile o neželjenim seksualnim iskustvima, koristi neke oblike iskaza kojim opravdava ponašanje okrivljenog, ili označava situaciju kao neozbiljnu, ili ukazuje na sopstvenu odgovornost. Mada većina narativa nije sadržavala ovakve iskaze, činjenica da je u njima bilo sadržano skoro 200 opravdanja za seksualni napad (iako intervjuer nije specifično pitao da li okrivljuju izvršioca i da li to što im se dogodilo one interpretiraju kao zločin), može značiti da je aktuelna učestalost ovakvih iskaza mnogo veća (Weiss, 2009).

Eksploracija žrtvinih iskaza ilustruje da korišćen rečnik za opravdanje seksualne viktimizacije odražava nekoliko opštih mitova o silovanju i polne stereotipe, uključujući sledeće: muška seksualna agresija je prirodna, neizbežna; optuženi nisu bili krivi ako su pijani; seksualna prisila bez „nasilja“ od strane intimnih partnera nije pravi zločin; žena doprinosi njenoj sopstvenoj viktimizaciji nemarnim ponašanjem ili nedovoljnim otporom. Kao što vidimo mnogi od ovih mitova o silovanju i polno zasnovanih ideologija korišćeni su i od strane optuženih silovatelja da poreknu odgovornost, a u isto vreme prihvaćeni su i od opšte javnosti, što onda obezbeđuje

da se žrtva poziva na njih da porekne odgovornost optuženog i umanju ozbiljnost seksualne prisile (Weiss, 2009).

Kada žrtva silovanja koristi iskaze koji ideju seksualne viktimizacije predstavljaju kao neutralnu, normalnu, kao sopstvenu odgovornost žrtve, one takođe, u nekom stepenu, nenamerno doprinose ideji da ništa ne treba i ne može biti urađeno. Povrh toga, nepriznati zločini i neizvešteni incidenti saopštavaju potencijalnim okrivljenim da je seksualna agresija niskog rizika (Weiss, 2009).

Socijalne implikacije nalaza iz ove studije ukazuju da uprkos pravnim reformama, percepcije žrtve o neželjenom seksualnom doživljaju nastavljaju da budu pod velikim uticajem mitova o silovanju i polnih stereotipa koji opravdavaju seksualnu viktimizaciju. Iskazi mnogih žrtava ukazuju na žrtvino neprepoznavanje njenih sopstvenih iskustava kao zločin, povećano samookrivljavanje i neizveštavanje policije o incidentu. Ovo dovodi do zaključka da je potrebno da se fokus „anti-rape“ edukatora usmeri na rašenje pervazivne ideologije ne samo u jeziku okrivljenog i opažanja šire javnosti, već i u samoj žrtvinoj definiciji neželjene seksualne situacije. Dok se takav vokabular ne iskoreni iz jezika društva, kulture, jezik koji okružuje seksualnu viktimizaciju, javnost i sama žrtva može nastaviti da opaža određene slučajeve neželjenog seksualnog kontakta i prinude kao „muškarci su muškarci“, kao normalni deo polnih relacija, i još gore, kao „žena je to sama tražila“.

U jednom drugom istraživanju koje su sproveli Bipasha i saradnici (Ahmed, Reavey & Majumdar, 2009) cilj je bio da se istraže načini na koje žene iz Južne Afrike koje žive u Velikoj Britaniji, a koje su preživele seksualno nasilje od svojih partnera ili muževa, konstruišu posledice „kulture“ u njihovim iskazima o doživljaju seksualnog nasilja, odnosno, kako žene mogu koristiti diskurse kulture u njihovim iskazima o doživljaju seksualnog nasilja. U istraživanju je učestvovalo osam žena. Ove žene, poreklom iz Južne Afrike su ili bile rođene u Velikoj Britaniji ili su veći deo života provele u ovoj zemlji i dobro su govorile engleski. U istraživanju je korišćena diskurzivna analiza na osnovu vođenih polustrukturisanih intervjua.

Rezultati analize su pokazali da mnoge žene govore o „kulturi“ kao problematičnoj. Takve konstrukcije „kulture“ ukazuju da je kultura odgovorna za problem nasilja, ali mnogo specifičnije za one koji „imaju takvu kulturu“, bez obzira na činjenicu da je nasilje (porodično, seksualno) prisutno u svim kulturama. One su predstavljale kulturu kao odgovornu za postojanje nepodržavajućih i neprikladnih shvatanja u njihovom društvu. Dalje, kultura je posmatrana kao neizbežna u uticaju na članove njihove porodice, koji su bili nepodržavajući prema njima, a u isto vreme njih same činila bespomoćnim da se odupru ovim neprikladnim idejama i verovanjima. Ipak ni u jednom intervjuu, pojam kulture nije bio jasno definisan. One su pretpostavljale da je kultura transparentan i čitljiv termin i da ne zahteva dodatna objašnjenja. To je možda zato što su i intervjueeri bili južnoafričke žene, te je postojala pretpostavka da sve južnoafričke žene imaju „prećutno znanje“ o južnoafričkoj kulturi i ulozi žene u njoj (Ahmed et al., 2009). To se odnosi na kulturno shvatanje da članovi porodice očekuju da ove žene ostanu sa svojim muževima, i stoga, da kulturni vrednosni sistem ovekovečuje nasilne veze. Takve konstrukcije ukazuju da kultura ovekovečuje ideje o patrijahalnim relacijama. Od ovih žena se očekuje da ostanu sa njihovim muževima bez obzira na nasilje, jer ako se to dešavalo kroz istoriju, onda je „normalno“ da se od njih očekuje da ostanu sa muževima, a muškarci mogu da rade sa svojim ženama šta hoće. Pored toga, ukazivale su da su njihove porodice, naročito majke, imale presudnu ulogu u njihovom ubeđivanju da ostanu sa muževim. Takav

pritisak je pod uticajem diskursa porodične reputacije časti i srama, odnosno, ćerkine odgovornosti za porodičnu reputaciju (Ahmed at al., 2009).

Otuda, reprodukcija diskursa „kulture kao problematične i nepromenljive“ i diskursa „ćerka ima odgovornost za porodičnu čast“ služi da objasni nepodržavajuće odgovore članova porodice, i posledično, da ih legitimise. Drugim rečima, konstruišući kulturu kao odgovornu i krajnje nepromenljivu, i sugerišući da porodica i članovi zajednice nemaju načina da im pomognu, značilo je da porodica i zajednica ne mogu biti okrivljeni za njihova viđenja i akcije. Ovi diskursi se istovremeno produkuju i funkcionišu, postavljajući teret odgovornosti na ženama (Ahmed at al., 2009).

Zaključak

U ovom radu namjera nam je bila da ukažemo na socijalno konstrukcionističku prirodu definisanja seksualnog nasilja, odnosno, na činjenicu da će definisanje određenog seksualnog čina kao silovanja ili snošaja sa kojim su obe strane saglasne, zavisiti od postojećih diskursa datog društva i postojećih mitova o silovanju. Mitovi o silovanju su duboko ukorenjeni u društvu te se njihova istinitost često i ne dovodi u pitanje. Oni deluju kao aksiomi koji ne zahtevaju dodatno ispitivanje i proveravanje. Često su tako formulisani da i ne pružaju mogućnost proveravanja, čak i kada bismo to želeli. O dubini njihove ukorenjenosti, čini nam se, naročito govori činjenica da se i u iskazima samih žrtava mogu naći oni isti mitovi na koje se pozivaju silovatelji u pokušaju pravljenja svojih postupaka. Činjenica da u slučaju napada na svoj integritet, dostojanstvo, i bukvalno, svoje telo, bez lične saglasnosti sa tim, žrtva takvog nasilja i dalje može nalaziti opravdanja za nasilnika, i uz to kriviti i samu sebe, govori o dubini ukorenjenosti takvih mitova i, nažalost, težini njihovih menjanja. Tome doprinosi činjenica da se mi razvijamo, odraštamo i sazrevamo u sredini koja nam nameće određena pravila, norme ponašanja i polne uloge, te se često u njihovu ispravnost i ne sumlja, jer tako je od „pamtiveka“.

Pored toga što imaju funkciju u opravdavanju seksualnog nasilja, njegovoj normalizaciji i zamaglivanju granica između silovanja i seksa, mitovi imaju uticaja i na održavanje postojećih polnih odnosa i postavljenje žene u podčinjeni položaj. Odnosno, ovde je teško uspostaviti jednosmernu uzročnu vezu. Pre bi se moglo reći da postoji dvosmerna uzročna veza – da postojeći diskursi i mitovi inkorporirani u njima utiču na održavanje postojećih polnih odnosa, a u isto vreme postojeći odnosi osnažuju i podržavaju postojeće diskurse i mitove.

Činjenica da su mitovi o silovanju široko rasprostranjeni i da se mogu naći gotovo u svakom društvu, ne znači da mitove ne treba posmatrati i proučavati u odnosu na odgovarajući socio-kulturni kontekst u kome se razvijaju. Naprotiv, ovakvi mitovi su odraz datog društva u kome se razvijaju i mogu biti usko kulturno specifični, kao što smo pokazali kroz predstavljanje istraživanja sprovedenom u Koreji i istraživanju u kome su učestvovala žene iz Južne Afrike, a koje žive u Velikoj Britaniji.

Predstavljena slika o seksualnom nasilju, rasprostranjenosti mitova koji služe opravdavanju nasilja, njihova ukorenjenost, daje pesimističnu sliku u pogledu mogućnosti njihove promene. Međutim, to nam nije bila namjera, već smo želeli da ukažemo na potrebu temeljnog razmatranja ovog problema i na ozbiljnost sa kojom moramo pristupiti rešavanju istog. Ono što naročito želimo da istaknemo je činjenica da se prvi korak ka promeni odnosi na dekonstrukciju opštih pretpostavki o silovanju i ukazivanje da promene treba da se dese ne u individui, već u samoj ideologiji društva.

Literatura

1. Ahmed, B., Reavey, P., Majumdar, A. (2009). Constructions of 'Culture' in Accounts of South Asian Women Survivors of Sexual Violence. *Feminism and Psychology*, 19 (1), str. 7–28.
2. Anderson, I., Doherty, K. (2008). *Accounting for rape : psychology, feminism, and discourse analysis in the study of sexual Violence*. Routledge, Taylor & Francis Group.
3. Bell, V. (1998) Interrogating incest. *Feminism, Foucault and the Law*. London and New York: Routledge.
4. Burt, R. M. (1980). Cultural Myths and Supports for Rape. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38 (2), str. 217–230.
5. Ehrlich, S. (2002) Discourse, Gender and Sexual Violence. *Discourse and Society*, 13(1), str. 5–7.
6. Flowe, D. H., Shaw, E. S, Nye, E., Jamel, J. (2009). Rape stereotyping and public delusion. *British Journalism Review*, 20, str. 21–25.
7. Franiuk, R., Seefeldt, L. J., Cephress, L. S., Vandello, A. J. (2008). Prevalence and Effects of Rape Myths in Print Journalism : The Kobe Bryant Case. *Violence Against Women*, 14, str. 287–309.
8. Lea, S. (2007). A Discursive Investigation into Victim Responsibility in Rape. *Feminism and Psychology*, 17 (4), str. 495–514.
9. Lea, S., Auburn, T. (2001). The Social Construction of Rape in the Talk of a Convicted Rapist. *Feminism and Psychology*, 11 (1), str. 11–33.
10. Lee, J., Kim, J., Lim, H. (2010). Rape Myth Acceptance Among Korean College Students: The Roles of Gender, Attitudes Toward Women, and Sexual Double Standard. *Journal of Interpersonal Violence*, 25 (7), str.1200–1223.
11. Lonsway, A. K., Fitzgerald, F. L. (1994). Rape myths. In review. *Psychology of Women Quarterly*, 18, str. 133–164.
12. Ramazanoglu, C., Holland, J. (2002). *Feminist Methodology. Challenges and Choices*. London: Sage.
13. Scully, D., Marolla, J. (1984), Convicted Rapists' Vocabulary of Motive: Excuses and Justifications . *Social Problems*, 31(5), str. 530–544.
14. Weiss, G. K. (2009). „Boys Will Be Boys“ and Other Gendered Accounts. An Exploration of Victims' Excuses and Justifications for Unwanted Sexual Contact and Coercion. *Violence Against Women*. 15 (7). str. 810–834.
15. Willig C. (2008) *Introducing Qualitative Research in Psychology*. McGraw-Hill. Open University Press.

Ivana Simić

DISCOURSE, MYTHS AND SEXUAL VIOLENCE

Abstract

In this paper we try to point out the differences in perception of sexual violence, more exactly, that the act may appear ambiguous, depending on the one that describes him, and to point to the fact that the myths about rape that are deeply incorporated into the discourse of a community, contributions to responsibility for rape attributed the victims themselves.

Myths about rape are the attitudes and beliefs that are generally false, but are widely and frequently accepted. Certain functions appear especially important, in particular, denial and trivialization of crimes that affect a substantial proportion of the female population. They indicate the often contradictory and fragmentary complexes of notion, norms and models which guide conduct and allow for its justification and rationalization. In this way, myths about rape “offer” ways of explanations for social interaction that could be labeled as rape.

Also, try to point out the fact that the myths about rape, may also influence how the victim will perceive their sexual experience, that the victim can rely on them to justify the partner’s behavior and minimize the severity of unwanted sexual contact and coercion.

Key words: Discourse, myths about rape, violence, culture, victims

Milica Pavlović
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet u Nišu
Doktorske studije

UDK 159.923.2 – 053.85
Прегледни рад
Примљен: 21. 09. 2011.

PROMENE U DOŽIVLJAJU IDENTITETA I RAZVOJ GENERATIVNOSTI KOD OSOBA U SREDNJIM GODINAMA¹

Apstrakt

Trebješanin navodi definiciju identiteta po kojoj on predstavlja svesni ili nesvesni doživljaj suštinske samoistovetnosti i kontinuiteta vlastitog ja tokom dužeg perioda vremena, bez obzira na njegove mene u različitim periodima i okolnostima. Predstavlja odgovor na ključno pitanje upućeno sebi samome: „Ko sam ja“?

Prema Eriksonu osećanje ličnog identiteta zasnovano je na dva istovremena zapažanja: zapažanju samoistovetnosti i neprekidnosti čovekovog postojanja u vremenu i prostoru i opažanju činjenice da drugi ljudi zapažaju i priznaju ovu činjenicu. Pojedinaac koji je izgradio osećanja ličnog identiteta ima doživljaj kontinuiteta između onog što je nekada bio, što je danas, kao i onog što zamišlja da će u budućnosti biti.

U radu se razmatra proces razvoja identiteta iz ugla dve važne psihološke teorije – teorije Karla Gustava Junga i teorije Erika Eriksona. U okviru toga bliže se određuju faze kroz koje prolazi razvoj identiteta kao i specifični procesi koji su karakteristični za svaku od njih.

Poseban akcenat stavlja se na procese i faze razvoja identiteta karakteristične za period srednjih godina – period tranzicije i velikih psiholoških promena, koji mnogi nazivaju krizom srednjih godina.

Ključne reči: Kriza srednjih godina, razvoj identiteta, separacija, liminalnost, reintegracija, generativnost

Uvod

U razvojnoj psihologiji najveća pažnja posvećuje se ranom razvoju, naročito primarnoj dijadi koja se uspostavlja između majke i bebe. Psihoanalitičari ističu da se sve ključne promene i razvojni pomaci odigravaju u okviru prvih pet godina života, i da od njihovog kvaliteta i vrste zavisi celokupni dalji razvoj osobe i potencijalno javljanje patologije. Odnosno, ističe se da prvih pet godina života determinišu i u velikoj meri određuje ponašanje, emocionalni i socijalni razvoj određene osobe (Tadić, 2003).

Još jedan period razvoja zaokupljao je i nastavlja da zaokuplja veliku pažnju psihologa i istraživača iz srodnih naučnih disciplina. To je period adolescencije; period naglih i burnih promena, u kome se aktiviraju i ponovo oživljavaju rane traume i bolna iskustva. To je period u kome dolazi do oprobavanja mladih osoba u razli-

¹ Napomena: Rad je delom nastao u okviru rada na projektu 179002 koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

čitim socijalnim ulogama koje za posledicu, ako razvoj ide manje-više normalnim tokom, imaju trajnije formiranje identiteta (Smiljanić, 1999; Đorđević, 1988; Nešić, Radomirović, 2000; Gutović, 2006, Polovina, 2007; Todorović, 2005; Stefanović-Stanojević, 2008).

Neuspeh u stvaranju odgovarajućeg odraslog, zrelog identiteta u ovoj fazi u kojoj je to razvojno predviđeno – u fazi adolescencije, predstavlja osnovu problematičnih i nezrelih obeležja odraslih osoba u kasnijem životu (Stajin, 2005).

Međutim, sve veći broj autora kao i savremena zapažanja aktivnosti i sposobnosti ljudi u srednjim godinama stavila su akcenata na ovaj, i te kako, psihološki i razvojno plodan i važan period života.

Određenje pojma „kriza srednjih godina“

Eliot Žak je 1965. godine formulisao termin „kriza srednjih godina“. On smatra da dubina krize srednjih godina zavisi od konfrontacije osobe sa (sopstvenom) konačnošću i smrću. Ranije odbrane, pretežno hipomaničnog karaktera, koje je osoba koristila da bi negirala smrt kao i uopšte postojanje smrti u ovom periodu života više ne pomažu. Anksioznost srednjih godina, po ovom autoru, predstavlja u stvari anksioznost u susretu sa smrću (Jaques, 1965).

Levinson određuje krizu srednjih godina kao psihološku tranziciju i promenu koja se dešava kod osoba u periodu srednjih godina. Javlja se između 35. i 50. godine, traje nekoliko godina i obično je najintenzivnija oko 40. godine (Levinson, 1978).

Jung je tranziciju koja se javlja u srednjim godinama odredio kao *konfrontaciju sa nesvesnim*. Posmatrajući iz Jungove perspektive, možemo reći da suštinu krize srednjih godina, ili blaže rečeno tranzicije srednjih godina, predstavlja preokret i prelazak od orijentisanosti Personom ka orijentisanosti Jastvom. Ovaj proces je od suštinskog značaja za osobu i njen dalji proces razvoja i individuacije, jer se tokom njega osoba oslobađa spoljašnjih kulturalnih i socijalnih uticaja i postaje autonomna i sposobna da samostalno odlučuje i usvaja unutrašnje i spoljašnje činjenice (Jung, 1966, 1969, 1989).

„Krizu je šansa za promenu i rast [...] a to se može reći za srednje godine više nego za bilo koju drugu fazu života“ (Stajin, 2005: 6).

Karakteristike i simptomi osoba u periodu krize srednjih godina

Neki od karakterističnih simptoma, koje izdvaja Stajin (2005) za ovaj period psihološke tranzicije su: učestala i trajna stanja malaksalosti i depresije, osećanje neostvarenih mladalačkih snova i srušenih iluzija, razočaranost u određene osobe koje su ranije bile idealizovane ili u život u celini, pojava straha od smrti, anksioznosti i osećaja da će vreme isteći „pre nego što je osoba zaista počela i da živi“, tuga, bol i očajanje da se ništa važno nije postiglo u životu. Polako počinju da se primećuju fizički znaci starenja, koža gubi elastičnost i gipkost, pojavljuju se bore, kosa sa istanjuje i sedi, počinju da se javljaju različiti bolovi u telu, posebno u kičmi i zglobovima.

Ovaj period u životu za većinu osoba predstavlja vreme kada im roditelji umiru ili postaju zavisni od njih. Ta inverzija uloga roditelj–dete predstavlja težak udarac na iluziju o besmrtnosti za osobu u srednjim godinama, koja sada treba da se stara o svojim ostarelim i onemoćalim roditeljima. Moguća je, pak, i suprotna tendencija, kada osoba srednjih godina teži separaciji i nezavisnosti, a to preči „promenom, gubitkom ljubavi i udobne iluzije omnipotentnosti“ (Stajin, 2005: 34).

Međutim, ovo je period života kada se preispituju mnoge životne odluke, prošlost se vraća i iznova nameće, a sa druge strane postaje neuhvatljiva i daleka. Vizija budućnosti i buduće uloge je nejasna, tako da se osoba nalazi, mogli bismo reći, u nekom međuprostoru ili vakuumu u kome „pluta“ tražeći novi identitet, koji će izgraditi na ruševinama starog.

Jungovo shvatanje razvoja identiteta u srednjim godinama

Iz jungovske perspektive, psihološki razvoj se posmatra kao kontinuirani proces koji se odvija i traje tokom celog života. Za srednje godine karakteristična je duboka psihološka promena u identitetu osobe, koja bi trebalo da se odvija u smeru od *identiteta Ja* ka *identitetu Jastva*. Ukoliko se ovaj preobražaj odigra na adekvatan način osobu u srednjim godinama karakteriše „povećanje stvaralaštva, mudrosti i uvida u transcendentne aspekte svesti u starosti“. Međutim, u slučaju da se ovaj proces ne odvija na zadovoljavajući način posledica koja iz toga proizilazi bi se najbolje mogla opisati rečima poznatog analitičkog psihologa Stajina „nezadovoljstvom ispunjena, ogorčena druga polovina života, sa nedostatkom unutrašnjeg smisla“ (Stajin, 2005: 6).

Svrha preobražaja u svakoj fazi razvoja identiteta osobe predstavlja dalje otvaranje potencijalne individualnosti te osobe. Individuacija pordazumeva kontinuirani razvoj tokom celog života osobe. To je prirodan proces svojstven svim ljudima, čijim tokom upravlja težnja ka nastajanju i ocelovljenju ličnosti. Međutim, taj put nije nimalo jednostavan i lak. On uvek podrazumeva suočavanje sa sopstevnim nesvesnim, traženje i otkrivanje sebe i sopstvenog identiteta, što uvek može da dovede do pojave straha i oduštanja od daljeg razvoja, pa čak i do javljanja patologije (Zlatanović, 2001).

Kriza srednjih godina i svest o njoj kao doživljaj, za većinu ljudi srednjih godina predstavlja veliku psihološku opasnost, jer postoji mogućnost da na površinu izađe njihovo „sopstveno skriveno ludilo“. To je period u kome, kako je već istaknuto, dolazi do prelaska jednog psihološkog identiteta u drugi, odnosno u kome Jastvo prolazi kroz svoj preobražaj; period u kome osobe prolaze kroz ključni preokret u sopstvenom usaglašavanju sa životom i svetom oko sebe, koji poprima duboko psihološko i religiozno značenje izvan interpersonalnih i socijalnih dimenzija. Period srednjih godina jeste svojevrсна kriza duha, u kojoj se stari doživljaj sebe gubi, a novi počinje da se rađa. Možemo reći da ako kao zadatak i cilj prve polovine života odredimo razvoj zdravog, kulturalno i socijalno prilagođenog Ja, onda bi tokom druge polovine života to trebalo da bude proširenje i „dostizanje osećaja simboličkog središta svesti izvan granica Ja. Preobražaj srednjih godina jeste ključno mesto prelaska iz prvog ka drugom. To je kriza za Ja, ali i šansa za rođenje svesti o Jastvu. Ono što pusti korenje u ovom periodu, iznedriće psihološke plodove za ostatak života osobe“ (Stajin, 2005: 6).

Do trenutka kada nastupi kriza srednjih godina prosečna osoba je uglavnom dobro ukalupljena i uklopljena u socijalno-istorijski kontekst vremena u kome živi; zasnovala je porodicu i radno je aktivna, na neki način, možemo reći uljuljkana u svakodnevicu i potpuno nespriprema za velike (psihološke, razvojne) promene koje slede.

Za osobe u srednjim godinama, karakteristično je to da često postaju zbunjene i gube oslonac u sigurnom socijalnom i psihološkom svetu. Srednje godine se jednostavno svima dešavaju, niko ih ne može prizvati (Jaspers, 1978).

Kako ističe Stajm, neizbežno stanje liminalnosti, koje je karakteristično za sve tranzitorne periode života, nastaje u trenutku, kada se stari identitet gubi, a novi još uvek nije u potpunosti izgrađen. Da bi osoba adekvatno prošla razvojni put srednjih godina i izgradila novi identitet, neophodno je da na pravi način u sebi psihološki obradi gubitak starog identiteta i tako oslobodi sopstvene kapacitete i snage za izgrađivanje novog (Stajm, 2005).

Faze kroz koje prolazi razvoj identiteta osobe u srednjim godinama

Kao i sve ostale razvojne promene, i tranzicija u periodu srednjih godina prolazi kroz određene faze. Tumačeći i razmatrajući Jungovu teoriju, Stajm izdvaja sledeće tri faze: *separaciju*, *liminalnost* i *reintegraciju*. Ove tri faze tokom srednjih godina ne mogu da se suštinski diferenciraju jedna od druge, već osoba prolazi kroz njih, manje-više prenoseći „ostatke“, koji su bili karakteristični za jednu fazu, u narednu fazu razvoja. Ulazak osobe u tranziciju srednjih godina može da se odvija na jedan od dva karakteristična načina: postepeno, kroz niz malih, narastajućih promena, ili naglo kroz dramatični obrt u nepovratni proces nemira i promene. Na bilo koji način da se odvija ovaj proces, osoba gubi psihološki kontinuitet u doživljaju sebe i drugih (Stajm, 2005).

1) *Separacija*, predstavlja preliminarnu fazu centralnog iskustva tranzicije, tj. liminalnosti. Kao prva faza promene u srednjim godinama, separacija podrazumeva odvajanje od prethodnog – ranijeg – dotadašnjag identiteta, ili jungijanskim jezikom rečeno odvajanje Ja od Persone, kako bi usledila faza liminalnosti, koja je neophodan put dubljeg otkrivanja duše i dolaženja do Jastva.

Da bi se ovaj period života adekvatno prevazišao u psihi osobe najpre mora da dođe do sloma *Persone* na dva odvojena nesvesna dela ličnosti: *Senke* i *Anime* – *Animusa*. Persona bi, u Jungovoj teoriji, bila najbližnja Eriksonovom određenju psihosocijalnog identiteta. Senka predstavlja nesvesni, odbačeni deo ličnosti osobe, kakav ona nikada nije želela da postane, dok Anima (za muškarce) i Animus (za žene) predstavljaju takođe nesvesni deo ličnosti, suprotnog pola, čije je postojanje, snagu i moć osoba do tada, uvek zanemarivala, izbegavala i negirala. Osećaj ugroženosti koji je stvoren ovako intenzivnom unutrašnjom promenom u osobi može da dovede do jednog od dva ishoda. Prvi je povlačenje i vraćanje osobe na ranije obrasce identiteta i njegovih karakterističnih odbrana, dok drugi predstavlja psihološko putovanje i poniranje u dubinu ljudske duše, koji osobu vodi do otkrivanja njene prave suštine, odnosno njenog Jastva. Dolaženje do same suštine sopstvenog bića i otkrivanje Jastva postaje onda osnova za novi doživljaj identiteta, ličnog integriteta i celovitosti, koji se zasniva na, sada unutrašnjem centru – Jastvu, a manje na spoljašnjim znacima

i podsticajima koji dolaze iz socijalne sredine (Jung, 1966, 1989).

Nekada se dešava da se raniji identitet ne ostavi u potpunosti za sobom, odnosno osoba ne ostvaruje potpunu separaciju od ranije slike o sebi, pa ona, iako prikrivena, nastavlja da deluje iz nesvesnog kočeći osobu na svom putu individuacije i prelaska u narednu fazu liminalnosti. Osobe u kojima raniji identitet još uvek ostaje aktivan, nikako ne mogu da prihvate ideju da starenje predstavlja prirodan proces. One nastoje da zadrže neke obrasce ponašanja i razmišljanja koji su bili primereni i karakteristični za mladalačko doba, pa tako počinju da imaju afere, menjaju ljubavne partnere, kupuju najnovije marke automobila i garderobe, podvrgavaju se bolnim estetskim i hirurškim intervencijama, izlaze i „provode se“ na način na koji su to radili (ili nisu radili, pa imaju doživljaj da su sve to propustili) kada su bili mladi.

Prolazak kroz bolno iskustvo separacije i prevazilaženje gubitka prethodne predstave identiteta i sigurnosti kroz „čin sahranjivanja“ kako navodi Stajn (2005), osoba postaje oslobođena vezanosti za ranije fiksirani doživljaj identiteta, što može da doživi kao simboličku smrt ili kao javljanje straha od smrti. Pojava karakterističnog straha od smrti u srednjim godinama svedoči o povećanoj svesnosti osobe o životnim ograničenjima i predstavlja spoljašnju refleksiju procesa separacije, odnosno prekidanja veze sa ranijim identitetom i identifikacijama.

2) *Liminalnost*, predstavlja drugu fazu promene koja se odvija u srednjim godinama. Ovaj pojam vodi poreklo od latinske reči *limen – prag, ulaz* i u psihologiji se koristi za označavanje praga između svesnih i nesvesnih delova uma. Stajn psihološku liminalnost određuje kao *proces psihološkog plutanja*, u kome je doživljaj identiteta osobe doveden u pitanje, a osećanje koje postaje dominantno jeste osećanje otuđenosti, marginalnosti i lutanja. Kao prirodna posledica navedenog stanja određena pitanja religioznosti, religioznog mišljenja i osećanja isplivavaju na površinu. U ovom stanju osoba je izuzetno ranjiva i osetljiva, kako na spoljašnje događaje i promene, tako i na promene koje se dešavaju u njoj samoj, kao što su promene raspoloženja, nagli pad samopouzdanja, potpadanje pod tuđi uticaj itd. (Stajn, 2005).

Liminalnost se nesmetano može razviti jedino kada je separacija potpuna i konačna, odnosno kada je osoba potpuno svesno ostavila svoj raniji identitet iza sebe i adekvatno ga proradila. Naime, osećaj gubitka heroja sopstvene mladosti, uvlači psihi u liminalnost koja je intenzivno prožeta osećanjima žaljenja za izgubljenom prošlošću. Liminalnost se javlja uvek kada nastupi kriza identiteta, odnosno kada ja postane nesposobno da se u potpunosti identifikuje sa predstavom o sebi, koja je izgrađena na osnovu unutrašnjih „imaga“ i socijalnih uloga koje je osoba do tada uspešno ostvarivala.

Stajn govori i o različitim oblicima ili fazama liminalnosti. Pa tako, po njegovom mišljenju, postoje *mikro* ili *mini epizode liminalnosti*, u kojima dolazi do promena stavova kod osoba. Ogledaju se u kratkim, dnevnim prilagođavanjima psihičke ravnoteže usled relativno male kompenzacije iz nesvesnog koje omogućavaju adekvatnu adaptaciju i fleksibilnost uz održavanje psiholoških odbrana u stanju pripravnosti. Na drugoj strani nalaze se *makro faze* ili *epohe liminalnosti*, koje dovode do promena u samoj strukturi ličnosti osobe. Odigravaju se tokom dužih vremenskih perioda, koji se često produžavaju na godine tokom kojih dolazi do značajnih promena u stavovima i tipologiji ličnosti, što kao krajnji ishod može rezultirati preobražajem same ličnosti (Stajn, 2005). Period srednjih godina predstavlja jednu makrofazu – epohu liminalnosti, u kojoj je potrebno da dođe do prihvatanja smrtnosti i

separacije od ranijih herojskih identifikacija i odbrana, kako bi se uspešno pripremio put za dalji razvoj Ja i proces njegove individuacije. Nesvesno, preciznije arhetipsko nesveno, ima funkciju slanja poruka u periodu tranzicije u srednjim godinama i nje-
noj liminalnosti (Jung, 1969; Zlatanović, 2001).

Iako separacija predstavlja prvu fazu u procesu psihološke promene do koje dolazi kod osoba u srednjim godinama, mnogo je važnija i ozbiljnija duboka unutrašnja psihološka promena koja se dešava i kod muškaraca i kod žena u srednjim godinama, od stresa i depresije koju ljudi u ovim godinama osećaju shvatajući da im mladost, lepota, atraktivnost i fizička snaga zauvek, nepovratno odlaze. U njima se javlja duboko i intenzivno osećanje trajnog gubitka, menjaju im se raspoloženja, povećava ćudljivost uz narastajuće osećanje životnih ograničenja. Česti su napadi panike i anksioznosti zbog narastajuće svesti o približavanju sopstvene smrti, pa osobe nastoje da razviju mehanizme adaptacije koji će im omogućiti da prevaziđu tako teško i neprijatno stanje, pa makar to činili kroz negaciju, poricanje i različite oblike racionalizacija. Mada uzrok sveprisutnog osećanja gubitka nekada može biti očigledan (smrt roditelja, dece, bračnog druga; rastava ili razvod; uništena karijera), češće je on nesvestan, duboko skriven, a samim tim nedostupan i nesaznatljiv samoj osobi, pa možemo reći da je predstava liminalnog iskustva i ulaska u njegovu glavnu epohu arhetipska (Jung, 1966, 1969, 1989).

Stajin ističe da u periodu liminalnosti osoba, sem toga što biva oslobođena (fik-
sacije za raniji identitet), na neki način se i budi (njena duša), jer ostali modeli svesti prestaju da funkcionišu. Prolazak kroz fazu liminalnosti treba da dovede osobu do novog oblika samosvesti, potencijala i mogućnosti, tačnije do svesti o onome što se inače samo „nejasno oseća kao implicitna pozadina budnog života – kao nesvesno. U liminalnosti osoba ima šansu da shvati da je Jastvo duša, a ne samo funkcija Ja.... To je svest o samom nesvesnom koja vodi doživljavanju samih osnova na kojima počiva svest, odnosno arhetipskim dimenzijama psihološke realnosti. Konačno, to može da vodi svesti o neegoističnom Jastvu koje ima svoju ulogu u čitavom iskustvu, [...] a koja je obično tek nejasno opažena, čak i poricana u varljivom sjaju koji u suštini predstavlja zamračenost čisto egoističnog samoopažanja. U srednjim godinama, kroz iskustvo liminalnosti, duša se oslobađa iz ovog samozavaravanja i budi se do nivoa koji se proteže izvan poraza i smrti Ja.“ (Stajin, 2005: 69-70).

Osnovni psihološki zadatak osobe srednjih godina i njena najveća šansa za individuaciju, jeste izgrađivanje mosta – povezanosti između Ja-svesti i nesvesnog dela ličnosti. U ovom periodu života ono što je davno potisnuto polako isplivava na površinu.

3) *Reintegracija* – Osoba nakon procesa liminalnosti, ostvaruje viši nivo svesnosti i tako ulazi u poslednju fazu tranzicije srednjih godina – fazu reintegracije, koja predstavlja period stabilnosti i konsolidacije.

Kako se tranzicija srednjih godina približava kraju, osećanje psihološke stabilnosti polako se vraća u vidu doživljaja obnavljanja psihološke strukture i jedinstvenog i stabilnog osećaja identiteta. Kada se osoba probudi u procesu liminalnosti i oslobodi stega socijalnih normi i pravila i negativnih psiholoških efekata ustaljenih navika, obrazaca i identifikacija, postaje spremna za susret sa svojim (arhetipskim) nesvesnim i za integraciju ranijih suprotnosti. Kao ideal i neki optimalni ishod tranzicije srednjih godina javlja se novi, prerađeni, psihološki obuhvatniji i celovitiji osećaj ličnog identiteta.

Potencijalna opasnost koja je moguća u ovoj poslednjoj fazi psihološke promene tokom srednjih godina ogleda se u mogućnosti da liminalnost bude isključena iz predstave osobe o sebi, odnosno iz njenog identiteta. To bi moglo da rezultira razvojem krutih stavova i rigidnog mišljenja osobe koja izlazi iz perioda srednjih godina. Zbog toga, kao jedan od najvećih psiholoških zadataka osoba u post sredovečnoj fazi života Stajin (2005) izdvaja ostajanje u kontaktu sa sopstvenom liminalnošću, bez obzira koliko to deluje u suprotnosti sa zamecima novog identiteta.

Psihološka tranzicija – promena predstavlja univerzalno ljudsko iskustvo koje je prisutno u različitim kulturama, različitim starosnim grupama i kod oba pola. Ključno iskustvo psihološke promene do koje dolazi u srednjim godinama i koje nije karakteristično ni za jedan drugi tranzitorni period u životu jeste „lucidno uviđanje da je smrt lični, sudbinski završetak života“ (116). Međutim, prihvatanje ove činjenice kao neizbežne i okretanje osobe sebi i svojim potencijalima u trenutku kada „umire“ stari identitet, omogućava da se „rađa“ nova osoba, sa novim središtem, novom svesnošću i novim životnim ciljevima i zadacima, koje treba dostići tokom daljeg života i razvoja. Stanje svesti tokom perioda liminalnosti protkano je dvostrukim osećajem ključnih ograničenja i većih svrha i zadataka. Upravo, istovremeno postojanje svesnosti o granicama i svesnosti o budućim zadacima i ciljevima predstavlja samu suštinu psihološkog oporavka osobe od iskustva liminalnosti srednjih godina (Stajin, 2005).

Čeznja za vrhunskim oblikom čovekove individualnosti, oličena Jastvom kao idealom, podrazumeva ljudski poduhvat teškog i mukotrpnog postupnog sazrevanja i razvoja u pravcu sopstvene celovitosti i jedinstvenosti. Razvoj psihičkog života osobe uvek teži nekoj vrsti sjedinjenja i pomirenja unutrašnjih suprotnosti, što osoba ne može postići na drugi način, osim kroz burne unutrašnje borbe i tenzije (Zlatanović, 2001)

Razvoj identiteta po teoriji Erika Eriksona

U nastojanju da opiše proces razvoja identiteta i faze kroz koje prolazi razvoj zdrave, zrele osobe, Erikson veliki značaj pridaje razvojnim krizama. On ističe: „Ljudski razvoj ću predstaviti sa stanovišta konflikata, unutrašnjih i spoljnjih, koje vitalna ličnost mora da prebrodi izlazeći iz svake krize sa više smisla za dobro rasuđivanje i sa uvećenom sposobnošću da čini dobro, prema svojim standardima i standardima onih koji mu nešto znače“ (Erikson, 1968: 23).

Razvoj identiteta, po Eriksonu predstavlja okosnicu vitalnog, zdravog i zrelog ponašanja osobe i njene ličnosti. Njegova suština najbolje se može objasniti uz pomoć dva razvojna principa, koje je Erikson pozajmio iz biologije i embriologije i primenio na ljudski razvoj. *Epigenetički princip* govori o tome da sve što se razvija ima svoj osnovni plan, kao što svaki određeni deo ima nezamenjiv uticaj u određenom periodu razvoja. *Princip alternativnosti* ogleda se u tome da razvoj svake sposobnosti mora biti uvremenjen, jer pojava nove sposobnosti uvek može da ugrozi sposobnost koja se ranije javila. Pojavom nove sposobnosti prethodna može da bude u krizi. Novonastala kriza se razrešava na dva moguća načina: dobar – adekvatan i loš – neadekvatan (Erikson, 1968, 1982, 1984; Hol i Lindzi, 1983).

Razvoj ličnosti i formiranje identiteta predstavlja proces koji se, po Eriksonovom mišljenju, odvija kroz osam sukcesivnih faza, koje se nadovezuju jedna na

drugu (Erikson, 1982). Svaku razvojnu fazu karakterišu određeni razvojni zadaci, a prolazak kroz svaku od njih predstavlja potencijalnu kriznu situaciju, koja se odlikuje povećanom vulnerabilnošću, ali u isto vreme i povećanim potencijalima i mogućnostima, koje osobi stoje na raspolaganju. Navedene faze razvoja po Eriksonu su (prema Vlajković, 2005):

1. *Faza sticanja osnovnog poverenja* – traje tokom prve godine života. Osnovni razvojni zadatak ove faze je formiranje bazičnog – osnovnog poverenja između majke i deteta, koje predstavlja temelj kasnijeg samoprihvatanja odrasle osobe, ljubavi prema sebi i drugima kao i temelj nade, odnosno „sveobuhvatni stav jedinke prema sebi samoj i svetu“. Osnovna poruka koju dete u vidu osećanja treba da ponesi iz ove faze, pod uticajem toplog i prihvatajućeg odnosa sa majkom glasi: „Ja sam nada koju imam i koju pružam“. Međutim, često se dešava da, zbog neadekvatnog odnosa sa majkom dete izlazi iz ove faze sa porukom „Ja sam očajanje koje nosim i koje pružam“.

2. *Faza sticanja autonomije* – usled ubrzanog razvoja dečjeg intelektualnog i motornog aparata, mogućnosti kretanja, pojave govora, navikavanja na čistoću dolazi do stvaranja predispozicija za osećanje samostalnosti, odvojenosti, nezavisnosti i autonomije deteta. Razvojni zadatak ove faze podrazumeva razvoj i sticanje autonomije, osećanja ponosa i moći i dete iz ove faze treba da izađe sa porukom: „Ja sam slobodna volja koju posedujem“. Ali, zbog neadekvatnog ponašanja roditelja i njihovih strogih zahteva, pre svega u situaciji navikavanja na čistoću, dete može usvojiti poruku: „Ja sam zarobljenik koji ne može da bira“.

3. *Faza sticanja inicijative* – traje do polaska u školu. U ovoj fazi dete postaje sposobno da kroz igru i maštu utiče i menja stvarnost. Razvojni zadatak ove faze predstavlja izgrađivanje inicijative koja predstavlja preteču težnje ka postignuću. Poruka koju dete treba da ponesi iz ove faze glasi: „Ja sam ono što mogu zamisliti da ću biti“, međutim često izlazi sa porukom: „Ja sam ono što jedino smem da budem“. Mesto inicijative pružaju otpor, stid, agresija i strah prema svemu što je novo, dok osećanje krivice može da prati svako nastojanje da se do rešenja dođe na nov, drugačiji, nekonvencionalan način.

4. *Faza usvajanja odgovornosti* – nastupa s polaskom deteta u školu. Ovaj važan događaj menja dotadašnji dečji odnos prema sebi i roditeljima, zbog dolaska učitelja, kao novih figura sa kojima dete treba da se identifikuje i novih zahteva koji se pred njega postavljaju. U zavisnosti od načina na koji se roditelji i učitelji ophode prema detetu, ono će iz ove faze izaći sa jednom od dve moguće poruke: „Ja sam ono što naučim da ostvarim“ ili „Ja sam ono što mi govore da treba da ostvarim“.

5. *Faza adolescencije* – po mišljenju Eriksona, predstavlja najburniji period u životnom ciklusu osobe, u kome oživljavaju i prelamaju se svi problemi i loša rešenja iz prethodnih razvojnih faza. Sve promene u adolescenciji imaju za cilj sintezovanje svega što se događalo u ranijim razvojnim fazama i na osnovu toga, izgrađivanje pouzdanog i stabilnog osećanja identiteta. Poruka koju adolescent treba da ponesi iz ove faze glasi: „Ja sam ono što sam“. Međutim, ukoliko adolescent izađe iz ove faze sa konfuzijom identiteta, sa nemogućnošću da sebe doživi kao jedinstvenu i neponovljivu osobu, koja je sposobna da sama donosi odluke i samostalno upravlja svojim životom, on sa sobom nosi poruku: „Ja sam ono što priželjkujem da sam“.

6. *Faza intimnosti* – Razvojni zadatak ove faze predstavlja uspostavljanje bliskosti i intimnosti sa drugim osobama (suprotnog pola). Ukoliko se ova faza uspešno

prevaziđe, formira se „prošireno Ja osećanje“ i osoba nosi poruku: „Mi smo... ono što volimo“. Ukoliko dođe do neuspeha u prevazilaženju ove razvojne faze, dolazi do osamljivanja, straha od intimnosti, pseudointimnosti i poruke: „Ja sam... ono što volim“.

7. *Faza stvaranja-generativnosti* – osnovni zadatak ove faze je zasnivanje sopstvene porodice i rađanje, čuvanje i podizanje dece. Kao neadekvatno prevazilaženje ove faze javlja se osećanje usamljenosti, duboke uskraćenosti i nezadovoljstva.

8. *Faza integracije* – u poslednjoj razvojnoj fazi po Eriksonu, treba da dođe do sinteze svih ranijih životnih iskustava. Erikson ističe da: „Ova faza predstavlja prihvatanje čovekovog jedinog životnog ciklusa i ljudi koji su u njemu postali značajni kao nešto što se moralo dogoditi. Ona donosi [...] novu i drugačiju ljubav prema roditeljima, oslobođenu želje da oni budu drukčiji i prihvatanje činjenice da je svako odgovoran za sopstveni život. Zbog toga [...] iako svestan relativnosti različitih stilova življenja koji su ljudskim naporima dali smisao, čovek sa integritetom spreman je da brani dostojanstvo sopstvenog načina življenja pred svakim fizičkim i ekonomskim opasnostima. On zna da je individualni život slučajna koincidencija samo jednog životnog ciklusa, sa samo jednim segmentom istorije, i da za njega sav ljudski integritet stoji ili nestaje sa onim načinom integriteta čiji je on deo“ (prema Vlajković, 2005: 78). Faza integriteta, koju bismo mogli nazvati i „fazom mudrosti“ nosi osećanje i poruku: „Ja sam ono što od mene ostaje“. Ali, neretko se dešava da iz ove faze osoba izađe sa bolnim osećanjem i porukom: „Ja sam ono što je moglo od mene da ostane“. Umesto prihvatanja sebe i sopstvenih izbora osoba nastavlja da živi sa teškim i neprijatnim osećanjem gorčine da je mogla više, da su je spoljašnje okolnosti i ljudi omeli u postizanju svog cilja i ostvarivanju „sna“, da je ceo njen život promašen i da je trebalo sasvim drugačije da ga proživi. Ovakvo osećanje doводи do naknadnih pokušaja ostvarivanja sopstvenog integriteta kroz okrenutost sebi i traganje za odgovorima o smislu života, kroz pojavu i učestalost psihosomatskih smetnji i problema, kroz hronično nezadovoljstvo sobom i drugima, kroz priklanjanje određenoj instituciji i povinovanje njenim pravilima, kroz kompulzivni rad, ili pak dosadu, mrzovolju prema svemu što je novo, što raste i razvija se. Maladaptivna, loša rešenja ogledaju se i u depresivnim krizama, koje se ponekad završavaju suicidom ili pokušajem suicida, kao jedinom rešenju za „izlaz“ i „spas“ od života koji, po mišljenju osobe, nije bio vredan, niti je pak doneo nešto lepo, dobro, vredno življenja (Vlajković, 2005).

Generativnost u srednjim godinama

Koncept generativnosti, kao što smo videli, predstavio je pedesetih godina prošlog veka Erikson, kao „brigu za stvaranje i vođenje sledeće generacije“ (Erikson, 1984: 240). On obuhvata rađanje i brigu o deci, materijalnim proizvodima kao i idejama koje će nadživeti pojedinca i posle njega nastaviti da igraju važnu ulogu u razvoju i održavanju društva i kulture.

Samim tim što društvo i pravila kulture u kojoj pojedinci žive počinju da zahtevaju od osoba u srednjim godinama da preuzmu na sebe odgovornost i brigu za mlade generacije kroz različite socijalne uloge (roditeljstvo, mentorstvo, podučavanje), na generativnost se može gledati i kao na jedan od razvojnih zadataka srednjeg odraslog perioda života.

Po Eriksonovom mišljenju, generativnost predstavlja dominantno obeležje sedme faze razvoja identiteta osobe, odnosno (potencijalnu) krizu srednjih godina. S obzirom na to da razrešavanje bilo koje razvojne krize, (Erikson, Jung), nije strogo vremenski ograničeno, generativnost je, u određenom obliku, prisutna i u ostalim fazama razvoja.

Eriksonovo shvatanje generativnosti bilo je veoma podsticajno i dovelo je do razrađivanja i proširenja ovog koncepta, od strane različitih autora. Pa tako, na primer, Kotre ističe da generativnost predstavlja želju pojedinca da ulaže sebe u oblike života i rada koji će ga nadživeti (Kotre, 1984).

Kako bi na najbolji način predstavili suštinu generativnosti, različiti autori koriste različite termine kao što su „želja za simboličkom besmrtnošću“ a sa druge strane „potreba da se bude od koristi i da se drugima pomaže“ (Stewart, Franz, Layton, 1988). Navedena dva suprotna aspekta generativnosti odslikavaju dve osnovne tendencije ljudskog postojanja: (1) *tendenciju delovanja – agency*, koja se ogleda u potrebi da se bude moćan, nezavistan, sposoban, kompetentan i (2) *tendenciju zajedništva – communion*, koja se ogleda u potrebi i nastojanju da se ostvare prisni odnosi sa drugim osobama (Ćubela Adorić i sar., 2006).

Najpoznatiji i najobuhvatniji model generativnosti predstavili su McAdams i de St. Aubin 1992. godine. U ovom modelu generativnost se shvata kao složeni psihosocijalni konstrukt koji uključuje sedam međusobno povezanih komponenti koje su okupljene oko individualnog i društvenog cilja širenja dobrobiti i razvoja budućih generacija. McAdams naglašava da generativnost predstavlja komponentu zdrave, odrasle ličnosti, koja tokom odraslog perioda nastavlja da se postepeno razvija (McAdams, de St. Aubin, 1992).

Generativno delovanje predstavlja jednu od komponenti navedenog modela. Ona podrazumeva različite aktivnosti koje su usmerene ka dobrobiti društva i mladih generacija, kao i aktivnosti koje predstavljaju izraz kreativnih i produktivnih nastojanja pojedinca. U idealnom slučaju generativno delovanje predstavlja prirodnu posledicu snažne predanosti pojedinaca generativnim ciljevima, ali takođe može biti direktno podstaknuto unutrašnjim željama (za generativnošću) i socijalnim i kulturalnim zahtevima koji se nameću pojedincu (McAdams, de St. Aubin, 1992; 1993; 1998)

McAdams i de St. Aubin izdvajaju tri osnovna oblika generativnog delovanja. To su: (1) *stvaranje pozitivnih produkata*, u najširem smislu reči (osobe, stvari, ideje, ishodi); (2) *čuvanje, održavanje, obnavljanje, oplemenjivanje i negovanje* onoga što se smatra važnim i vrednim (briga o deci, očuvanje pozitivnih tradicija, zaštita i unapređivanje okoline) i (3) *darivanje i prenošenje stvorenog i sačuvanog budućim generacijama* (Ćubela Adorić i sar., 2006).

Kako je već rečeno, na osnovu razmatranja Eriksonove teorije možemo zaključiti da se u srednjim godinama kod ljudi javlja nešto što bi se moglo nazvati *kriza generativnosti*, koja se ogleda u želji da se stvori i, budućim generacijama, ostavi trajan doprinos. Ona rezultira povećanom sposobnošću i predanošću da se brine o idejama, kulturnim dobrima, institucijama, vrednostima i ljudima (Erikson, Erikson i Kivnick, 1986).

Međutim, podeljena su shvatanja o tome da li se generativnost zaista povećava kod ljudi u srednjim godinama. Pa tako, na jednoj strani imamo istraživače koji ističu da je generativnost, odnosno da su neke njene mere veće u srednjim godinama nego u periodu rane zrelosti (McAdams, de St. Aubin i Logan, 1993; McAdams, Hart i Maruna, 1998; Ochse i Plug, 1986; Peterson i Stewart, 1990, Ryff i Heincke, 1983, Ryff i Migdal, 1984,

Vaillant, 1993), dok se na drugoj strani nalaze oni istraživači čije su studije dale nejasne i dvosmislene rezultate (Gruen, 1964; MacDermid, Franz i De Reus, 1998, McAdams, de St. Aubin i Logan, 1993; Ryff i Migdal, 1984, prema Stewart, 2005).

Kako bi objasnile navedene kontradiktorne rezultate i nalaze studija, Stjuart i Vandevoter su istakli da se tu pre svega radi o tri različita oblika generativnosti, koja imaju sasvim odvojene razvojne tokove (Stewart & Vandewater, 1998):

1. generativne želje, čiji vrhunac se dostiže u periodu rane zrelosti, a nakon toga opada u srednjem i poznom dobu života;
2. osećaj sposobnosti za generativnost, koja raste u periodu od rane zrelosti do srednjeg doba, a nakon toga može malo i opasti i
3. osećaj generativne ostvarenosti, koja raste tokom čitavog perioda zrelog doba, da bi kulminirala u poznim godinama.

Autori ističu da su za srednje doba karakteristični relativno visoki nivoi sva tri oblika generativnosti, ali da upravo osećaj sposobnosti za generativnost predstavlja onaj faktor na osnovu koga bi se srednje doba moglo razlikovati od ostalih perioda zrelog doba.

Na osnovu Eriksonove teorije (Erikson, 1968, 1982, 1984) i rezultata istraživanja modela opšteg zadovoljstva u srednjem dobu koje su sproveli Vandevoter, Ostrove i Stjuartove (Vandewater, Ostrove i Stewart, 1997), može se zaključiti da postoji *bliska veza* između *sposobnosti za generativnost* i *razvoja identiteta osobe*. Naime, pokazalo se da aktivnosti i kombinacija uloga u ranom zreлом dobu imaju važnu ulogu u oblikovanju identiteta, što bi značilo da se ličnost srednjeg doba (što naravno podrazumeva i generativnost) formira i oblikuje pod uticajem aktivnosti osobe u periodu rane zrelosti. Takođe, Erikson je istakao da se generativne želje izražavaju kroz angažovanje i težnje određene osobe.

Rezultati istraživanja Stjuartove iz 2005. godine na uzorku fakultetski obrazovanih žena, pokazuju da je kod većine žena prisutna povećana svest o ličnom identitetu i samopouzdanje u pogledu sopstvene efikasnosti uz nešto povećanu preokupaciju o samom procesu starenja. Naime, kako autorka ističe: „u ovim ženama postoji toliko životne radosti koju je teško ne uočiti, zajedno sa osećajem ličnog autoriteta i angažovanja“. Kao mogući uzrok ovome ona navodi: „odbacivanje tereta inhibicija i ograničenja koja su karakterisali istorijski događaji u njihovoj mladosti“.

Opisujući karakteristike srednjeg doba i promene koje su se odigrale kod fakultetski obrazovanih žena autorka ističe da je: „za ove žene bilo zajedničko to što su nešto promenile u periodu ranog srednjeg doba, što su se osvrnule na ono što se u životu postiglo, i izvršile ispravke u životnom toku. Većina ovih žena prebrodila je ovaj proces zaista veoma dobro, dok nekoliko njih izgleda nije uspelo da promeni svoje živote i doživelo je neku vrstu parališuće depresije u srednjem dobu“ (Stewart, 2005: 117–118).

Zaključak

Možemo zaključiti da kriza srednjih godina predstavlja normalni razvojni fenomen – veliku psihološku promenu, do koje dolazi kod ljudi uglavnom u periodu između 35. i 50. godine života. Ona jednako pogađa i muškarce i žene različitih kultura, samo su njene manifestacije različite u zavisnosti od važećih i opšteprihvaćenih socijalnih pravila i normi, a u okviru iste kulture od kapaciteta svake pojedinačne ličnosti da uspešno prevaziđe novonastalo stanje velike psihološke promene i pometnje.

To je period u životu osobe, u kome dolazi do ključnih promena u razvoju identiteta. Javljaju se brojne dileme, preispituju se prošle odluke, planiraju se i postavljaju novi ciljevi. Dotadašnji doživljaj sebe postaje dalek i kao glavni zadatak daljeg procesa razvoja pred osobu se postavlja razvoj novog i celovitijeg identiteta, koji će u većoj meri omogućiti nezavisnost i autonomnost osobe.

Naravno, put izgrađivanja tog novog identiteta je veoma bolan i iscrpljujući, jer osoba mora da se odrekne nečega što je do tada bila i da pronikne u dobinu svoje duše i susretne sa sa sopstvenim nesvenim i oslušne šta joj ono govori. Mora da se suoči sa nepoznatim, sa sopstvenom konačnošću, da je prihvati i da samim tim pronađe u sebi novu vrstu slobode i radosti življenja.

Ako uspešno prevaziđe sve faze razvoja i sve razvojne zadatke koji joj stoje na putu izgrađivanja novog identiteta, ona će pronaći nova zadovoljstva i potencijale u sebi, biće ispunjenija, zadovoljnija i srećnija. Lakše i bezbolnije će ostaviti svoju mladost iza sebe i okrenuće se budućnosti u kojoj ima još mnogo toga lepog i korisnog da obavi i ostavi potonjim generacijama.

Literatura

1. Ćubela Adorić, V., Proroković, A., Penezić, Z., Tucak, I. (2006). *Zbirka psiholoških skala i upitnika*, Svezak 3, Zadar: Sveučilište u Zadru.
2. Đorđević, D. (1988). *Razvojna psihologija*. Gornji Milanovac: Dečje novine.
3. Erikson, E. H. (1968). *Identity, youth, crisis*. New York: Faber and Faber.
4. Erikson, E. H. (1982). *The life cycle completed: A review*. New York: Norton.
5. Erikson, E. H. (1984). *Childhood and Society*. London: Triad Paladin.
6. Erikson, E. H., Erikson, J. M., i Kivnick, H. Q. (1986). *Vital involvement in old age*. New York: Norton.
7. Gutović, M. V. (2006). *Razvojna psihologija*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet za fizičku kulturu i sport.
8. Jaspers, K. (1978). *Opšta psihopatologija*, Beograd: Prosveta.
9. Jaques, F. (1965). Death and the mid-life crisis, *International Journal of Psychoanalysis*, 45, 501–507.
10. Jung, K. G. (1966). Two Essays of Analytical Psychology, *Collected Works*, 7, New York: Pantheon Books.
11. Jung, K. G. (1969). *Lavirint u čoveku*, Beograd: Vuk Karadžić.
12. Jung, K. G. (1989). *Sećanja, snovi i razmišljanja*. Budva: Mediteran.
13. Lacković-Grgin, K., Penezić i Z., Tucak, I. (2002). Odnos generativnosti i drugih komponenti ličnosti Eriksonova modela u osoba mlađe, srednje i starije odrasle dobi. *Savremena psihologija*, 5, 9–30.
14. Levinson, D. (1978). *The Seasons of a Man's life*. New York: Knopf.
15. Kotre, J. (1984). *Outliving the self: Generativity and the interpretation of lives*. Baltimore: John Hopkins University Press.
16. McAdams, D. P. i de St. Aubin, E. (1992). A theory of generativity and its assessment through self-report, behavioral acts and narrative themes in autobiography. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 1003–1015.
17. McAdams, D. P. i de St. Aubin, E. i Logan, R. L. (1993). Generativity among young, midlife and older adults. *Psychology and Aging*, 8, 221–230.
18. McAdams, D. P., Hart, H., & Maruna, S. (1998). The anatomy of generativity. In D. P. McAdams & E. de St. Aubin (Eds.), *Generativity and adult development* (pp. 7–43). Washington, DC: American Psychological Association.

19. McAdams, D.P., & de St. Aubin, E. (Eds.) (1998). *Generativity and adult development: How and why we care for the next generation*. Washington, D.C.: American Psychological Association Press.
20. Nešić, B., Radomirović, V. (2000). *Osnove razvojne psihologije*. Jagodina: Učiteljski fakultet u Jagodini.
21. Ochse, R. & Plug, C. (1986). Cross-cultural investigation of the validity of Erikson's theory of personality development, *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 1240–1252.
22. Peterson, B. E. & Stewart, A. J. (1990). Using personal and fictional documents to assess psychological development: A case study of Vera Brittain's generativity. *Psychology and Aging*, 5, 400–411.
23. Polovina, N. (2007). *Osećajno vezivanje: teorija, istraživanje, praksa*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
24. Ryff, C. D., & Heincke, S. G. (1983). Subjective organization of personality in adulthood and aging. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 807–816.
25. Ryff, C. D., & Migdal, S. (1984). Intimacy and generativity: Self-perceived transitions, *Signs*, 9, 470–481.
26. Smiljanić, V. (1999). *Razvojna psihologija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
27. Stajin, M. (2005). *U srednjim godinama – jungovska perspektiva*, Beograd: Plato.
28. Stefanović-Stanojević, T. (2008). *Rano iskustvo i ljubavne veze*. Niš: Filozofski fakultet.
29. Stewart, A. J., Franz, E., i Layton, L. (1988). The changing self: Using personal documents to study lives. *Journal of Personality*, 56, 41–74.
30. Stewart, A. J. i Vandewater, E. A. (1998). The course of generativity. U D. P. McAdams i E. de St. Aubin (Eds.). *Generativity and adult development: Psychological perspective, on caring for and contributing to the next generation (75–100)*. Washington, DC: American Psychological Association Press.
31. Stewart, A. J. (2005). Ličnost žene srednjeg doba – Pol, istorija i ispravke životnog toka, *Psihologija u svetu*, 10, 105–123.
32. Tadić, N. (2003). *Psihijatrija detinjstva i mladosti*, Beograd: Naučna KMD.
33. Todorović, J. (2005). *Vaspitni stilovi roditelja i samopoštovanje adolescenata*, Niš: Prosveta.
34. Trebješanin, Ž. (2008): *Rečnik psihologije*, Beograd: Stubovi kulture.
35. Vandewater, E. A., Ostrove, J. M. i Stewart, A. J. (1997). Predicting women's well-being in midlife: The importance of personality development and social role involvements. *Journal of personality and Social Psychology*, 72, 1147–1160.
36. Vlajković, J. (2005). *Životne krize i njihovo prevazilaženje*, Beograd: IP "Žarko Albulj".
37. Zlatanović, Lj. (2001). *Jung, jastvo i individuacija*, Niš: Studentski informativno-izdavački centar Niš.

Milica Pavlović

CHANGES IN THE EXPERIENCE OF IDENTITY AND DEVELOPMENT OF GENERATIVITY IN PEOPLE IN MIDDLE AGE

Abstract

Trebjesanin defined identity as the conscious or unconscious experience of substantial selfinvariability and continuity of one self over a long period of time, regardless of its phase at different times and circumstances. It is a response to the key question addressed to ourselves: „Who am I?“

According to Erikson sense of personal identity is based on two simultaneous observations: the observation selfinvariability and continuity of human existence in time and space and noticing the fact that other people perceive and recognize this fact. An individual who has built a sense of personal identity has a sense of continuity between the experience of what he once was, what he is today, and what he imagines he will be in the future.

The paper discusses the process of identity development from the viewpoint of two important psychological theories - theories of Carl Gustav Jung and the theory of Erik Erikson. As part of this research phases will be determined by going through identity development as well as the specific processes that are characteristic for each of them.

Special emphasis is placed on the processes and stages of developing identity characteristic for the middle age period - a period of great transition and psychological changes, which many refer to as mid-life crisis.

Keywords: Mid-life crisis, identity development, separation, liminality, reintegration, generativity

Milica Milojević
Univerzitet u Nišu
Učiteljski fakultet Vranje
Milica Mitrović
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet Niš

UDK 159.9:32
159.923:32
Прегледни научни рад
Примљен: 07.02. 2011

NEKI OD PRISTUPA PROUČAVANJA LIČNOSTI U POLITIČKOJ PSIHOLOGIJI¹

Apstrakt

Sve veće prisustvo političkih tema u svakodnevnom životu, kao i sve veći broj ljudi koji se politički angažuje, motivisan ponekad čisto ličnim razlozima, jesu pojave koje zaslužuju da se uzmu u ozbiljno razmatranje. Biti politički aktivan, danas često podrazumeva veliko javno eksponiranje, pri čemu se čini da su osobine ličnosti političara i njihovi postupci od presudnijeg značaja za formiranje javnog mnjenja od samog sadržaja izgovorenog. Oblast koja se bavi ovim i sličnim temama i koja se izdvojila kao važno polje proučavanja psihologije jeste politička psihologija. U okviru političke psihologije istraživanje veza i odnosa ličnosti i politike ima najdužu istoriju. Tema ovog rada upravo su pojedini pristupi i teorije koje su se najčešće koristile, a i još uvek se koriste u političkoj psihologiji. Početak proučavanja ličnosti političara vezuje se za psihoanalitički pristup i psihobiografsku metodu – istraživači u ovoj oblasti primenjuju psihoanalitičku teoriju prilikom tumačenja podataka dobijenih iscrpnim ispitivanjem istorije pojedinca, uzimajući u obzir lični, socijalni i politički razvoj, od ranog detinjstva do adolescencije. Pristup komparativne psihobiografije koja je zasnovana na studiji crta bavi se uporednom analizom ličnosti političkih lidera, uz pokušaj da se dođe do generalizovanog okvira, koji bi se mogao primeniti za procenu različitih ličnosti. Teorije crta i motivacije u političkoj psihologiji primenjuju postojeća saznanja o crtama i motivima u psihologiji, ali se u ovoj oblasti one prikazuju kroz svoje političke manifestacije.

Ključne reči: Politička psihologija, ličnost, psihoanalitički pristup, komparativna psihobiografija, crte i motivacija

Uvod

Politička psihologija se izdvojila kao važno polje proučavanja, kako u psihologiji, tako i u političkim naukama, koje nam pomažu u razumevanju mnogih aspekata ponašanja i odlučivanja svih učesnika u političkom životu, bilo da su oni obični građani ili politički lideri. Politička psihologija se najjednostavnije može definisati kao proučavanje interakcije politike i psihologije, odnosno, kao proučavanje uticaja psihologije na politiku (Houghton, 2008). Objašnjenja u političkoj psihologiji podrazumevaju prilagođavanje postojećih psiholoških koncepata i teorija, tako da oni budu relevantni i korisni pri objašnjavanju političkih problema i pitanja.

Istraživanje veza i odnosa ličnosti i politike predstavlja jednu od oblasti političke psihologije sa najdužom istorijom. Koncept ličnosti korišćen je za evaluaciju širokog spektra političkih ponašanja, kako političkih lidera, tako i običnih ljudi. Ova istraživanja bavila su se psihologijom, ali i patologijom lidera, kao i psihologijom običnih građana, njihovim stavovima i predrasudama, političkim interesima, glasačkim ponašanjem, itd. Međutim, najveći broj studija koje istražuju sa pozicije ličnosti, fokusiran je na karakteristike lidera i njihov uticaj na donošenje krucijalnih odluka i kreiranje politike kako unutrašnje, tako i spoljašnje (Houghton, 2008). Još su Platon i Aristotel razmatrali pitanje političkog vođstva, pri čemu njihova interesovanja nisu bila usmerena samo na to na koji način ljudi dolaze do moći, nego i na pitanja koje ciljeve oni slede kada jednom dođu na vlast (Glad, 2002).

Katelani (Catellani, 2004) kao početak i prvi stadijum u razvoju političke psihologije identifikuje period između 1940. i 1950., tokom koga se u fokusu proučavanja nalazi ličnost političara. Istraživanja su se u ovom stadijumu uglavnom fokusirala na ličnost političkih lidera, uzimajući za svoj referentni okvir psihoanalitičku teoriju. Biografije istaknutih političara pažljivo su rekonstruisane, sa posebnim naglaskom na njihova rana iskustva i dotašnje obrazovanje.

U političkoj psihologiji, teoretičari se uglavnom ne bave pitanjem pronalaženja specifične i jedinstvene definicije ličnosti. Umesto toga, njihovo interesovanje je usmereno na određene aspekte ličnosti i njihov uticaj na političko ponašanje. Zbog toga se istraživanje ličnosti u političkoj psihologiji najbolje može odrediti kao ispitivanje individualnih razlika. Pre nego da tragaju za celinom, istraživači u ovoj oblasti, selektivno se fokusiraju na određeni broj individualnih aspekata. Očigledno, ovo je uži, restriktivniji pristup ličnosti, nego onaj koji zauzimaju mnogi psiholozi, pre svega teoretičari ličnosti (Cottam, Dietz-Uhler, Mastors & Preston, 2004).

U nastavku rada, govoriće se o pojedinim teorijama koje su se najčešće koristile, a i još uvek se koriste u političkoj psihologiji: psihoanalitička teorija, teorije crta i motivacije.

Početak proučavanja ličnosti političara – psihoanalitički pristup i psihobiografska metoda

Psihoanalitičke ili psihodinamičke teorije ističu ulogu nesvesnog u ljudskom ponašanju, kao i motive i nagone koji leže u osnovi tog ponašanja. Takođe, ističe se važnost iskustava iz ranog detinjstva za kasniji razvoj i ponašanje odrasle osobe. Ovaj pristup koristi nekoliko tehnika, uglavnom terapijskih, za prikupljanje podataka. Najvažnije među njima jesu metoda slobodnih asocijacija i analiza snova. Očigledno je da ove dve metode ne mogu biti opcije kada je potrebno prikupiti podatke o političkim liderima. Zbog toga, mnogi istraživači ličnosti u političkoj psihologiji koriste psihobiografsku metodu (Sears, Huddy and Jervis, 2003).

Ova metoda podrazumeva iscrpno ispitivanje lične istorije pojedinca. Obično ima formu detaljne studije slučaja koja uzima u obzir lični, socijalni i politički razvoj, od ranog detinjstva do adolescencije. Pored toga, ona podrazumeva i traganje za konzistentnim šemama koje se duži vremenski period ispoljavaju u aktuelnom ponašanju pojedinca. Neke od psihobiografskih studija fokusiraju se na frejdovsku analizu i mehanizme odbrane Ega, ali postoji i druga vrsta studija čiji je glavni cilj

ispitivanje specifičnih tipova poremećaja ličnosti istaknutih političara (Cottam i sar., 2004).

U okviru psihoanalitičke teorije, Frojd je i sam napisao nekoliko psihobiografija. Verovatno najpoznatija među njegovim psihobiografijama je ona o Leonardu da Vinčiju. Frojd je zaključio, najvećim delom na osnovu izveštaja o snovima samog umetnika i anatomski detaljnim crtežima svojih muških subjekata, da je Leonardo da Vinči bio homoseksualac. Međutim, Frojdov primarni uticaj došao je indirektno preko uticaja koji je izvršio na druge teoretičare u ovoj oblasti. Uloga nesvesnih motiva, značaj ranog razvoja i kompenzatornih mehanizama odbrane, imali su istaknut značaj za razvoj političke psihobiografije u njenim počecima. Autor koji je prvi preuzeo Frojdove ideje i primenio ih na oblast politike, bio je Herold Lasvel (Houghton, 2008).

Iako je bio politički analitičar, na Lasvela se često gleda kao na prvog američkog političkog psihologa, a nekada kao i na prvog političkog psihologa uopšte. Glavna Lasvelova (Lasswell, 1930, prema Houghton, 2008) ideja je da „politička ličnost” zapravo, predstavlja rezultat premeštanja privatnih problema na javni život. Na primer, čovek koji ne dobija dovoljno ljubavi kod kuće, u okviru sopstvene porodice, može tražiti ljubav naroda. Takođe, politička ambicija i želja za moći često su u službi kompenzacije niskog samopoštovanja. Prema Lasvelu, i politički pokreti crpu svoju snagu iz premeštanja privatnih afekata na javne objekte, pri čemu su ovi afekti racionalizovani, tako da izgleda kao da služe javnom interesu. Ovaj autor je, u analizi političkog ponašanja, bio primarno inspirisan psihoanalitičkim studijama neuroze. Pored toga koristio je i analogije sa psihijatrijskim dijagnozama psihotičnih poremećaja. Smatrao je da psihotični pacijenti predstavljaju vredan izvor podataka za istraživanje ličnosti u politici, pre svega zato što, „klinička karikatura” psihoze daje jednu pojačanu verziju osobina ličnosti koja u normalnim uslovima nije dostupna političkom analitičaru (Vasović, 2007). Lasvelova *Psihopatologija i politika* (Lasswell, 1930, prema Houghton, 2008) i kasnije *Ličnost i moć* (Lasswell, 1948, prema Houghton, 2008), imale su snažan uticaj na istraživače u ovoj oblasti.

Jedna od najpoznatijih psihobiografija, na čije je autore uticao Lasvel, je studija američkog predsednika Vudrou Vilsona, Aleksandra i Džulije Džordž (George and George, 1956, prema Houghton, 2008). Autori kreću od pretpostavke da je težnja za političkom moći njihovog subjekta, ustvari, kompenzacija za nisko samopoštovanje. Centralna tvrdnja u njihovom radu je da je Vudrou Vilson skrivao potisnuti bes prema svome ocu. Strog i nepopustljiv dr Džozef Vilson, prezbiterijski sveštenik, navodno je, svog sina (koji je imao teškoće u učenju) nemilosrdno pritiskivao i često kažnjavao. Nikada nije bio zadovoljan sinovljevim učinkom i tretirao ga je sa hladnom ravnodušnošću. Ovakav način ophođenja, kao i česte uvrede, stvorile su u Vudrou Vilsonu osećaj neadekvatnosti, manje vrednosti i konstantnog nezadovoljstva sobom, pa je on celog života, ustvari, težio da ova osećanja kompenzuje postizanjem velikih dela. Autori smatraju da su još neke od njegovih karakteristika ličnosti, kao što su nefleksibilnost, rigidnost i nespremnost na kompromise, formirane pod uticajem navedenih uslova.

Kao što je spomenuto na početku, drugi fokus psihobiografskih studija odnosio se na psihopatologiju. Svojim idejama o vezi patologije, ponašanja i ličnosti političkih lidera, Lasvel je uticao na mnoge da, i u novije vreme, analiziraju političare u svetlu patologije.

Volkan (Volkan, 1980, prema Cottam i sar., 2004) smatra da narcističke ličnosti preuzimaju ulogu vođa u svojoj neumornoj težnji ka moći, kao i da u svom usponu koriste druge ljude. Ove osobe su često harizmatične i dolaze do moći upravo u kriznim periodima, kada sledbenici traže jake lidere za koje smatraju da će moći da dovedu do poboljšanja. Rozental i Pitinski (Rosenthal, Pittinsky, 2006) smatraju da neke narcističke crte ličnosti – kao što su grandioznost, arogancija, samodivljenje, osećanje zaslužnosti, krhko samopoštovanje i hostilnost odlikuju mnoge moćne lidere. Narcistički lideri imaju grandiozne sisteme verovanja i stilove vođstva i generalno su motivisani svojim potrebama za moći i divljenjem od strane drugih, pre nego empatijom i brigom za instituciju na čijem su čelu. Međutim, narcističke osobe su takođe harizmatične i poseduju vizije koje su od vitalnog značaja za efektivno vođstvo.

Birtova analiza Džozefa Staljina (Birth, 1993, prema Cottam i sar., 2004), otkrila je da se opis njegove ličnosti uklapa u šemu koja se može povezati sa paranojom. Paranoidne ličnosti su, prema Birtu, veoma kompleksne i njihovo funkcionisanje se odvija preko dva kontinuuma: agresija i narcizam. Agresija u svojim ekstremnim oblicima može da se ispolji kroz preuzimanje uloge žrtve ili, nasuprot tome, kroz preuzimanje uloge agresora. Narcizam varira od osećanja inferiornosti do osećanja superiornosti. Paranoidne ličnosti karakteriše naizmenična promena ponašanja od jednog do drugog ekstrema ovih dvaju kontinuuma. Birt (Birth, 1993, prema Cottam i sar., 2004: 18), kaže da je Staljin „klasičan primer paranoidne individue, kojoj je paranoja pomogla da dostigne sam vrh jedne visokocentralizovane političke strukture i da potom preokrene birokratske institucije Sovjetskog Saveza u produžetke sopstvenog poremećaja ličnosti“. Birtova analiza Staljinovog ponašanja za vreme napada od strane Nemačke ukazuje na to da je, pre napada, Staljin bio u fazi agresor/superiornost i da nije verovao da će Hitler napasti. Posle napada, zauzeo je poziciju žrtva/superiornost – za Staljina je on sam, a ne Sovjetski Savez, bio napadnut. Kako je vreme prolazilo, on se pomerao do faze agresor/inferiornost, zatim žrtva/inferiornost, a onda se, preko kulminacije kroz depresivnu fazu, vratio na status agresor/superiornost. Tada je bio spreman na akciju i ostatak rata je proveo funkcionišući na ovaj način.

Poslednjih godina objavljuju se psihobiografije čiji se kvalitet, u odnosu na ranije studije, dovodi u pitanje. Na ovom mestu biće iznesena dva skorašnja rada u okviru ove oblasti, čija se vrednost različito procenjuje, od osporavanja i kritika do prihvatanja.

Pol Fik je izneo svoju analizu Bila Klintonu u knjizi *Dysfunctional President: Inside the Mind of Bill Clinton* (Fick, 1995, prema Houghton, 2008). Sredinom 90-ih godina Klinton je bio izložen brojnim optužbama, koje su se odnosile na vanbračne afere, ali i na finansijske malverzacije. Posmatrajući Klintonove političke teškoće, Fik je primetio da je njegovo ponašanje bilo karakteristično za mnoge individue koje su bile odgajane od strane jednog ili oba roditelja alkoholičara. Ovakvi ljudi često lažu, neodlučni su i u odrasлом dobu postaju samodestruktivni. Klintonov oćuh bio je nasilni alkoholićar, koji je često tukao svoju suprugu – Bilovu majku. Kao i u mnogim slučajevima, Klintonov odgovor na ovakvu situaciju bio je preuzimanje uloge heroja. Zavisno od toga koji je roditelj odsutan ili nepouzdan, tipično je da se jedno dete izdvoji i preuzme na sebe ulogu majke ili oca. Za dete, uloga heroja koju preuzima na sebe, dovodi do psihićkih teškoća, tako da ono kroz život nosi potisnuta

osećanja prezira i odbacivanja. U odraslom dobu, deca alkoholičara, ponovo stvaraju haotični svet koji podseća na onaj u kome su odrastali, ali bez obzira, oni mogu čak i uspešno funkcionisati u njemu.

Knjiga Džastina Franka „Bush on the Couch“, imala je uticaj sličan manjoj oluji kada se pojavila 2004. Frank piše: „Da, jedan od mojih pacijenata često govori jednu stvar, a radi nešto suprotno – želeo bih da znam zašto. Ako poseduje jedan nefleksibilni pogled na svet koji je okarakterisan krajnje pojednostavljenim razlikovanjem tačnog i pogrešnog, dobra i zla, prijatelja i neprijatelja ispitao bih njegovu sposobnost ispravnog poimanja stvarnosti. I ukoliko njegove akcije otkrivaju nepriznatu, čak sadističku, indiferentnost prema ljudskoj patnji, uvijene u pobožne tvrdnje o sažaljenju, zabrinuo bih se za ljude u čijim životima učestvuje. Ali, on nije jedan od mojih pacijenata. On je naš predsednik“ (Frank, 2004, prema Houghton, 2008: 85).

Oslanjajući se na psihoanalitičku teoriju Melanije Klajn, Frank smatra da u načinu formiranja Bušove ličnosti u ranom detinjstvu, leži ključ za razumevanje njegovih kasnijih postupaka. Njegov otac, Džordž Buš bio je stalno odsutan, dok je Barbara Buš bila hladna, bezosećajna i autoritativna majka. Kao odgovor na odrastanje u ovakvoj atmosferi, Buš je razvio pogled na svet koji karakteriše crno-bela slika okruženja i isti takav način razmišljanja, kao i deluzije megalomanije i onipotencije. Njegovi postupci kao predsednika, odražavaju nagone deteta koje nije dovoljno negovano i koje je emocionalno osakaćeno. Bušove probleme sa alkoholom i odbijanje da ode na lečenje, Frank koristi kao primer i ubraja u dokaz mnogostrukih, ozbiljnih i netretiranih simptoma.

Jednu od zamerki psihobiografskom pristupu izneo je Karl Popper (Popper, 1957, prema Houghton, 2008). Prema Popperu teorija koja objašnjava sve, ne objašnjava ništa. Glavni problem psihoanalitičke teorije je njena neodređenost i generalizovanost, tako da je u skladu sa bilo kojim mogućim ishodom. „Autori Klintonove i Bušove psihobiografije bili su toliko odlučni da dokažu tačnost svojih teorija da je svaki empirijski dokaz korišćen kako bi ih verifikovali. Kada je Klinton lagao, ovo je uzimano kao glavni dokaz Fikove teorije, ali kada je delovao iskreno, on je skrivao istinu od sebe samog. Slično, tendencija Buša da laže pripisana je načinu njegovog odgajanja, ali zar svi političari ne lažu do neke mere?“ (Houghton, 2008: 98).

Komparativna psihobiografija zasnovana na studiji crta

Značajnim delom u oblasti psihobiografije smatra se knjiga Džejmisa Dejvida Barbera *The Presidential Character* (Barber, 1992, prema Houghton, 2008). Barber u svom radu koristi psihobiografski pristup da bi objasnio ličnost, leaderske stilove i karakter savremenih predsednika. Ova knjiga bila je jedna od prvih čija je tema bila uporedna analiza američkih predsednika i prva u kojoj se daje jedan generalizovani okvir koji se može primeniti na sve predsednike.

Barber (Barber, 1985, prema Cottam i sar., 2004) smatra da ličnost ne treba posmatrati kao skup idiosinkratičkih crta koje su jedinstvene za svakog predsednika, gde bi neki predsednici posedovali određenu crtu, a drugi ne. Prema Barberu, pojedine crte treba posmatrati kod svih predsednika, ali tako da one mogu biti izražene u različitoj meri i u različitim kombinacijama. On navodi tri komponente ličnosti predsednika: ka-

rakter, pogled na svet i stil predsednika. Stil reflektuje naviknuti način postupanja predsednika prilikom obavljanja njegovih političkih uloga i funkcija. Pogled na svet sastoji se od primarnih, politički značajnih verovanja predsednika, dok se karakter odnosi na način na koji se predsednik orijentise prema životu i svojim osnovnim vrednostima (osećanje samopoštovanja, kriterijumi na osnovu kojih sudi o samom sebi, kao što su postignuće ili afektivne veze). Da bi na neki način uklopio ove komponente, Barber koristi psihobiografsku metodu, uz pomoć koje prati sociološki razvoj predsednika od ranog detinjstva do prvih političkih uspeha.

Jedna od najpoznatijih tipologija u političkoj nauci je, verovatno, Barberova tipologija karaktera predsednika (Barber, 1992, prema Houghton, 2008). On navodi dve dimenzije koje su uključene u karakter: aktivnost/pasivnost i pozitivnost/negativnost. Prva dimenzija aktivnost/pasivnost, odnosi se na količinu energije i napora koje predsednik ulaže prilikom obavljanja svoje funkcije. Aktivni predsednici su pokretači. Oni imaju ogromnu količinu energije i obavljaju svoj posao sa puno entuzijazma. S druge strane, pasivni predsednici se u daleko manjoj meri ulažu u posao i teže održavanju jednog mirnog stanja, bez mnogo promena i konflikata. Dimenzija pozitivnost/negativnost odnosi se na stepen zadovoljstva koji predsednik postiže prilikom obavljanja svoje dužnosti. Iako svi predsednici dolaze na tu poziciju sa željom da rade, neki od njih otkriju da u stvari ne uživaju u toj poziciji, što može da dovede do veoma izraženog nezadovoljstva. Međutim, nasuprot njima, postoje predsednici koji izvlače neizmerno zadovoljstvo iz obavljanja svoje funkcije.

Prema mišljenju Barbera (Barber, 1992, prema Houghton, 2008), najbolje je da predsednik bude na dimenziji aktivnost/pozitivnost. Ovakve osobe su stalozene, zadovoljne životom, poštuju sebe, fleksibilne su, otvorene za nove ideje i spremne da uče iz iskustva. Najnepoželjnije je da predsednik bude aktivan i negativan. Ovakvi predsednici mogu da budu opasni zbog svoje tendencije ka kompulzivnosti i agresiji. Takođe, mogu biti veoma tvrdoglavi, nepopustljivi i nefleksibilni, do te mere dok sebe ili svoju zemlju ne dovedu do propasti.

Manje nepoželjne nego prethodna su dimenzije pasivnost/pozitivnost i pasivnost/negativnost. Pasivni i pozitivni predsednici stalno traže podršku i pažnju, ponašajući se ljubazno i kooperativno, umesto da se, kada je potrebno konfrontiraju. Oni su optimistični, prijateljski raspoloženi i uslužni. Ali, iako uživaju u tome što su predsednici, oni se ne trude da postignu nešto značajno i nemaju osećaj da se od njih nešto zahteva. Na kraju, pasivno/negativni predsednici, želeli bi da rade bilo šta drugo nego da su predsednici. Oni poseduju osećaj dužnosti koji ih nagoni da obavljaju svoj posao. Ovakvi lideri izvlače malo ili nimalo zadovoljstva pri obavljanju svog posla i ulažu vrlo malo truda i napora da postignu nešto značajno (Barber, 1992, prema Houghton, 2008).

Crte, motivi i individualne razlike

Crte koje se ispituju u političkoj psihologiji povezane su sa onima opisanim u psihološkoj literaturi, ali se u ovoj oblasti one prikazuju kroz svoje političke manifestacije. Otvorenost za iskustva na primer, u političkoj psihologiji pojavljuje se kao kognitivna kompleksnost, zainteresovanost za politiku, integrativna kompleksnost, itd.

Motivi kojima se posvećuje najveća pažnja, kako u psihologiji uopšte, tako i u političkoj psihologiji su: težnja za moći, motiv (potreba) za afilijativnošću i potreba,

odnosno motiv postignuća. Vinter i Stuart (Winter & Stuart, 1977, prema Cottam i sar., 2004) smatraju da su potreba za moći i afilijacijom naročito značajni motivatori američkih predsednika i da su oni koji imaju izraženu težnju za moći, a nisku potrebu za afilijativnišću bolji predsednici. Oni sa visoko izraženom težnjom za moći, zahtevaju daleko veći stepen kontrole nad političkim procesom i akcijama podređenih, nego oni kod kojih ova potreba nije izražena (McClelland, 1985; Winter, 1973, 1987, prema Cottam i sar., 2004). Prema Vinteru (Winter, 2005) ličnost je izuzetno kompleksna i zato on u definiciju ličnosti ne uključuje samo motive (npr., koliko je izražena težnja za moći), već i crte karaktera (npr. koliko je lider introvertovan). Dok su crte ličnosti relativno stabilne i fiksirane, motivi mogu vremenom da se menjaju, što dodatno otežava procenu ličnosti. Vinter, takođe, u svoju definiciju uključuje kogniciju i verovanja (npr. mišljenje političara o abortusu), kao i socijalni i politički kontekst u kome se lider nalazi.

Metod koji koriste psiholozi za procenjivanje motiva je TAT. Međutim, očigledno da je ovu tehniku nemoguće primeniti na procenu motivacije politički lidera. Zbog toga se u ovom slučaju koristi tehnika koja meri motive indirektno i zasniva se na analizi sadržaja, naročito inauguracionih govora predsednika. Mere i standardi za korišćenje analize sadržaja jasno su određeni. Procenjivačima su dostupni primeri, a neophodno je i da prođu odgovarajući trening, kako bi primena ove tehnike bila što pouzdanija (Sears i sar., 2003).

Vinter (Winter, 2005) smatra da možemo da procenjujemo attribute ličnosti lidera pouzdano i objektivno sa distance – putem analize sadržaja njihovih javnih govora. U najvećem delu svog rada on koristi ovu tehniku da proceni motive političkih lidera, sa posebnim naglaskom na setove ličnosnih dimenzija koji se ponavljaju: stepen izraženosti potrebe za moći, veze i odnose koje ostvaruje sa drugim ljudima, koliko truda ulaže da bi postigao neko veliko delo i koliko teži da kontroliše događaje.

Među instrumentima za merenje individualnih razlika i karakteristika lidera, jedan od najviše primenjivanih je metoda razvijena od strane Margaret Herman Leader Evaluation and Assesment at a Distance (LEAD) (Herman, 1983, 1996, prema Cottam i sar., 2004). Ova metoda koristi analizu sadržaja spontanih odgovora na intervjuima u različitim vremenskim periodima, pred različitim publikom i na različite teme, u cilju konstruisanja detaljnog profila ličnosti, na osnovu sedam različitih crta: težnja za moći, etnocentrizam, lokus kontrole, kompleksnost, samopouzdanje, nepoverljivost i orijentacija na zadatak ili interpersonalne odnose.

U jednoj od svojih najpoznatijih studija Margaret Herman je uključila 45 političkih lidera (Hermann, 1980, prema Houghton, 2008). Hermanova iznosi zapažanje da agresivni lideri imaju visoko izraženu težnju za moći, nisku konceptualnu kompleksnost, da su nepoverljivi prema ljudima, nacionalistički nastrojeni i poseduju uverenje da imaju kontrolu nad događajima u koje su uključeni. S druge strane, „pomirljivi“ lideri poseduju visoko izraženu afilijativnost i konceptualnu kompleksnost, poverljivi su, nacionalizam je kod njih nisko izražen i manje veruju u sopstvenu sposobnost i mogućnost kontrolisanja događaja.

Stiven Dajson (Dyson, 2006, prema Houghton, 2008) je primenio pristup Hermanove u analizi ličnosti bivšeg britanskog premijera Tonija Blera. Ispitujući Blerove odgovore na pitanja o ratu u Iraku, Dajson je ispitivao ulogu njegove ličnosti u oblikovanju odluka Velike Britanije povodom ovog rata. Došao je do rezultata da je

Bler imao visoko izraženo verovanje u sopstvenu sposobnost da kontroliše događaje, nisku konceptualnu kompleksnost i visoko izraženu težnju ka moći.

Još jedan od načina da se dođe do podataka o ličnosti istaknutih lidera je da, osobe, eksperti koji su pisali o datoj osobi ili je poznaju, popune upitnike i testove ličnosti, stavljajući se na poziciju te osobe i dajući odgovore na pitanja kao da su oni ta osoba. Pol Kover (Kowert, 1996, prema Houghton, 2008) je koristio Q-tehniku da bi stekao globalni uvid u crte ličnosti brojnih američkih predsednika. Osobe koje su radile test u njegovom istraživanju ili su lično poznavale dotičnog predsednika ili su o njemu pisale sa socijalnog, istorijskog ili sa aspekta novinara. Ova tehnika se može smatrati pouzdanijom od psihobiografske interpretacije jednog jedinog autora, jer se uključivanjem većeg broja stručnjaka koji sa različitih aspekata posmatraju određenu ličnost, dobija konsenzualan, intersubjektivni portret ličnosti lidera.

Neke od najznačajnijih i najviše ispitivanih karakteristika lidera su: težnja za moći, kognitivna kompleksnost, integrativna kompleksnost i prethodno političko iskustvo.

Težnja (potreba) za moći i dominacijom je personalna karakteristika koja je ekstenzivno proučavana i povezivana sa određenim tipovima ponašanja i stilovima interpersonalne interakcije. Očekivano je da lideri sa veoma izraženom težnjom za moći imaju isto tako izraženu potrebu za kontrolom nad podređenima i političkim odlukama. Na primer, Fodor i Smit (Fodor i Smith, 1982, prema Cottam i sar., 2004), došli su do rezultata da se lideri sa visoko izraženom težnjom za moći češće suprotstavljaju slobodnom donošenju odluka i unutargrupnoj diskusiji, nego oni čija je težnja za moći nisko izražena.

Etridž (Etheredge, 1978, prema Cottam i sar., 2004) je u studiji američkih predsednika 20. veka, istakao značaj crta kao što su dominacija, interpersonalno poverenje, samopoštovanje i ekstroverzija introverzija, koje mogu biti značajne za oblikovanje politike. Američki lideri koji su imali visoko izraženu težnju za dominacijom, češće su se opredeljivali za upotrebu sile pri rešavanju nesuglasica sa Sovjetskim Savezom. Oni koji su bili introvertniji, bili su skloniji izbegavanju kooperacije, dok su ekstrovertniji podržavali saradnju i pregovore sa Sovjetskim Savezom. Oni koji su postigli visoke skorove na crti dominacije i kompetitivnosti, češće su i opažali Rusiju kao preteću, dok su oni sa izraženim interpersonalnim poverenjem i samopoštovanjem, imali znatno benignije viđenje Sovjetskog Saveza i protivili su se upotrebi agresije.

Kognitivna kompleksnost je još jedna individualna karakteristika, za koju se smatra da ima značajan uticaj na način donošenja odluka, liderski stil, procenu rizika, kao i na karakter globalnog procesuiranja informacija. Kognitivna kompleksnost se generalno odnosi na sposobnost diferenciranja okoline (ljudi, mesta, ideja, stvari). Vertzberger (Vertzberger 1990, prema Cottam i sar., 2004) iznosi zapažanje, da sa porastom kognitivne kompleksnosti donosioca odluke, raste i sposobnost donošenja i bavljenja kompleksnijim odlukama i informacijama koje zahtevaju nove ili suptilnije distinkcije. Pri donošenju odluke, kompleksne individue imaju veću kognitivnu potrebu za informacijama, prijemčivije su za dolazeće informacije, preferiraju sistematsko procesuiranje i izlaze na kraj sa velikim brojem informacija. Kada je u pitanju interakcija sa savetnicima i prihvatanje kritičkog feedbacka, kompleksne individue u daleko većoj meri prihvataju negativne povratne informacije i pre će ih uzeti u obzir u procesu donošenju odluka, nego oni sa niskom kognitivnom kompleksnošću.

Vertzberger, kao i Gled (Glad, 1983, prema Cottam i sar., 2004), smatraju da osobe sa niskom kognitivnom kompleksnošću, češće pokazuju „simptome” dogmatizma, posmatraju i prosuđuju o različitim stvarima u crno-belim kategorijama, ignorišu informacije koje opažaju kao preteće za sopstveni, postojeći, zatvoreni sistem uverenja i imaju smanjenu sposobnost prilagođavanja svojih uverenja novim informacijama.

Integrativna kompleksnost je nešto drugačija od, upravo opisane, kognitivne. Ona uzima u obzir i diferencijaciju (uzimanje u obzir vrednosno različitih dimenzija problema pri donošenju odluka) i integraciju (uspostavljanje veza između prethodno diferenciranih karakteristika). Prema Tetloku i Tajleru (Tetlock & Tyler, 1996, prema Cottam i sar., 2004) integrativna kompleksnost podrazumeva prepoznavanje i prihvatanje različitih ili kontradiktornih gledišta i integraciju ovih diferenciranih kognicija u viši oblik sinteze. S druge strane, koncept kognitivne kompleksnosti zahteva jedino to, da osoba poseduje različite ideje ili mišljenja o nekoj temi, bez pokušaja njihovog upoređivanja ili organizovanja u kognitivne šeme višeg reda. Na primer, lider može biti kognitivno kompleksan, samo zato što je u stanju da navede mnogobrojne razloge zbog čega je on u pravu, a njegov protivnik nije, ali da istovremeno ne poseduje integrativnu kompleksnost. Ono što ovde treba istaći je da je integrativna kompleksnost zapravo odraz kognitivne strukture koja je u osnovi određene komunikacije, a ne eksplicitnog sadržaja komunikacije. Politički lider može na ekstremno jednostavan ili ekstremno složen način obrazložiti odluku o ulasku u rat; na isti način odluka o pokušaju da se dođe do mirovnog rešenja može biti saopštena na jednostavan ili kompleksan način. Stoga ona može pružiti uvid u to šta se dešava „iza scene“, odnosno omogućava da se donekle sagleda priroda psiholoških procesa koji su u osnovi internacionalnih odnosa. Zbog toga ne iznenađuje što integrativna kompleksnost, kao pomoć u razumevanju prirode međunarodnih odnosa, ima dugu istoriju u političkoj psihologiji (Conway, Suedfeld, Clements, 2003).

Sadfeld i Tetlok (Suedfeld & Tetlock, 1997, prema Houghton, 2008) objašnjavaju ovaj pojam kao dimenziju sa dva ekstremna kraja. Na jednoj strani, za nisko izraženu integrativnu kompleksnost karakteristično je donošenje odluka na osnovu malog broja značajnih referentnih tačaka, jednostrano sagledavanje argumenata ili problema, ignorisanje suptilnih razlika ili sličnosti između više gledišta, percepcija mogućih ili preduzetih akcija kao totalno dobrih ili loših, traganje za brzim i apsolutnim rešenjima u svrhu minimiziranja nesigurnosti i dvoumljenja. Na suprotnom kraju, nalazimo fleksibilno i otvoreno procesuiranje informacija, korišćenje mnogobrojnih i različitih dimenzija na integrativni i kombinatorni način, kontinuirano traganje za novim informacijama, kao i sposobnost da se simultano uzme u obzir veći broj različitih gledišta, da se ona integrišu i da se na njih odgovori fleksibilno.

Na kraju, prethodno političko iskustvo ili ekspertiza lidera ima značajan uticaj na stil predsednika, odnos prema saradnicima i podređenima, na način rešavanja konflikata i uopšte, na način obavljanja svoje funkcije. Prethodno iskustvo pruža političarima mogućnost da lakše predvide koja će od mogućih akcija biti uspešna, a koja ne, kao i da procene na koje znake iz političkog okruženja treba obratiti pažnju, a koji nisu od značaja. Takođe, ovo iskustvo utiče na procenu količine truda koji treba uložiti da bi se obavili pojedini zadaci, koja su ponašanja adekvatna u određenim situacijama i sa koliko poverenja treba ući u odnos sa nekim saradnicima ili savetnicima. Iskusni političari češće će insistirati na ličnoj uključenosti i mogućnosti kontrolisanja procesa donošenja odluka. Oni su zainteresovaniji da prikupe što veći

broj informacija iz političkog okruženja i skloni su slobodnijem donošenju odluka. Neiskusni političari će se u većoj meri oslanjati na savete stručnjaka i pre će koristiti uprošćene stereotipe i analogije pri donošenju odluka. Znanje o tome da li političar pristupa domaćoj ili stranoj politici sa pozicije eksperta ili početnika može poslužiti za predviđanje koristi, odnosno štete koju političar može načiniti (Cottam i sar., 2004).

Margaret Herman i Tomas Preston (Herman & Preston, 1994) su, na osnovu pregleda literature, došli do pet faktora koji su naročito uticali na oblikovanje studija o stilovima lidera. Ovi faktori su: uključenost u proces kreiranja politike, spremnost i voljnost da se toleriše konflikt, motivacija ili razlog uključivanja u politiku i preuzimanja date funkcije, strategije koje se koriste u susretu sa informacijama i one koje se koriste pri rešavanju konflikata.

Zaključak

Politička psihologija je relativno mlada oblast istraživanja, koja se kao naučna disciplina afirmiše poslednjih desetak godina. Iako interesovanje za teme kojima se bavi ova oblast datira još od vremena starih Grka, pokušaja sistematskih istraživanja nije bilo sve do sredine dvadesetog veka. Prvi pokušaji ozbiljnijeg izučavanja problema političke psihologije bili su usmereni na ispitivanje osobinama ličnosti političkih lidera. Daljim razvojem, fokus se širi na sve domene svakodnevnog života koji se odnose kako na obične građane, tako i na političke lidere. Veliki deo istraživanja u političkoj psihologiji predstavlja ekstenziju osnovnih psiholoških istraživanja na politički kontekst. Ovakva primena podrazumeva uzimanje u obzir dve glavne kategorije faktora koji su specifični za kontekst: pravila i ograničenja koja su prisutna u političkom kontekstu, kao i motivaciju i ciljeve individua i grupa koji su učesnici u ovom kontekstu. Na primer, istraživanja o tome na koji način građani formiraju mišljenje o političkim kandidatima uzimaju u obzir činjenicu da znanje o kandidatu uglavnom nije direktno, već je filtrirano kroz kanale medija.

Kada je reč o politici, skloni smo i da je posmatramo kao fenomen, sa kojim se uglavnom susrećemo preko mas-medija. Veza političara, događaja i različitih problema, s jedne strane, i većine građana, sa druge strane, posredovana je kompleksnom mrežom informacija prezentovanih putem novina, časopisa, televizije, radija i interneta. Dok su ova sredstva javnog informisanja značajno povećala mogućnost političarima da dopru do građana, informišu ih i izlože stavove za koje se zalažu, takođe su građanima pružila mogućnost da političare „uhvate u laži“. Odnosno građanima se pruža mogućnost uvida u prethodna i sadašnja ponašanja, saopštenja i izjave, tako da mogu uočiti potencijalne nedoslednosti i nesklad ranije i trenutno prezentovanog. Međutim, iako sredstva javnog informisanja uvećavaju mogućnosti komunikacije, mora se uzeti u obzir to da proces posredovanja i prenošenja informacija nije neutralan. Preko osoba koje ih kontrolišu, mediji selektuju, klasifikuju i oblikuju političku informaciju, doprinoseći time stvaranju političke realnosti.

Teškoće u proučavanju osobina ličnosti, kako i interakcije ličnosti i ponašanja političkih lidera upravo najvećim delom i potiču iz nemogućnosti da se do podataka dođe neposrednim putem, odnosno putem direktnog kontakta sa subjektom. Stoga,

veća pažnja posvećena je razvijanju i primeni onih tehnika kojima se do podataka o političkom subjektu dolazi posrednim putem. Kako kvalitativne, tako i kvantitativne verzije ovih tehnika baziraju se generalno na primeni metodologije koja je često opisana kao metodologija „sa distance“. Bilo da su kvalitativni ili kvantitativni ovi pristupi suočavaju istraživače sa brojnim teškoćama, počev od izbora materijala, određenja metoda analize i interpretacije rezultata.

Smatramo da sve veće prisustvo političkih tema u svakodnevnom životu, kao i sve veći politički angažman građana, motivisan ponekad čisto ličnim razlozima (mogućnost zaposlenja, napredovanje na poslu, materijalna korist, pojedine osobine ličnosti), predstavljaju pojave koje zaslužuju da se uzmu u ozbiljno razmatranje. Time bi i oblast proučavanja ličnosti politički istaknutih figura ponovo zauzela značajno mesto u istraživanjima političke psihologije. Pri tome bi, s obzirom na aktuelno stanje metoda i tehnika ove oblasti, primarni cilj trebalo da bude unapređenje i usavršavanje istraživačkih metoda i uvećanje arsenala dostupnih tehnika.

Literatura

1. Catellani, P., Political Psychology, Overview u Spielberger, C. D. (2004). Encyclopedia of applied psychology, volume 1. University of South Florida: Elsevier Inc.
2. Conway, G. L., Suedfel, P., Clemens, M. S. (2003). Beyond The American Reaction: Integrative Complexity of Middle Eastern Leaders During the 9/11 Crisis. *Psicologia Politica*, No. 27, pp 1–11.
3. Cottam, M., Dietz-Uhler, B., Mastors E., Preston, T. (2004). Introduction to Political Psychology. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
4. Glad, B. (2002). Political Leadership: Some Methodological Considerations. In Valenty, O. L., Feldman, O. Political Leadership for the New Century – Personality and Behavior among American Leaders. Greenwood Publishing Group, Inc.
5. Hermann, G. M., and Preston, T. (1994). Presidents, Advisers, and Foreign Policy: The Effect of Leadership Style on Executive Arrangements. *Political Psychology*, 15, 75–96.
6. Houghton, D. P. (2008). Political Psychology Situations, Individuals, and Cases. New York – London: Routledge, Taylor & Francis group.
7. Rosenthal, S., Pittinsky, T. (2006). Narcissitic leadership. *The Leadership Quarterly*, 17:6, pp. 617–633.
8. Sears, D. O., Huddy, L., Jervis, R. (2003). Oxford Handbook of Political Psychology. New York: Oxford University Press.
9. Winter, D. (2005). Things I've Learned About Personality From Studying Political Leaders at a Distance. *Journal of Personality*, 73:3.
10. Vasović, M. (2007). U predvorju politike, politička socijalizacija u detinjstvu i ranoj adolescenciji. Beograd: JP „Službeni glasnik“.

Milica Milojević, Milica Mitrović

SOME OF THE PERSONALITY RESEARCH APPROACHES IN POLITICAL PSYCHOLOGY

Abstract

Growing presence of political topics in everyday life, as well as the increasing number of people engaging in politics, sometimes motivated solely by personal reasons, are the phenomena that deserve to be taken into serious consideration. To be politically active today, often implies great public exposure, which often portrays personal traits of the politician and their actions as more relevant for creating the public opinion than the content of live speech. These and similar topics are subject of investigation of political psychology. Within this area, the research of relationships between personality and politics has the longest history. The main topics of this paper are some of the approaches and theories in political psychology that used the most and still are. The beginning of the research of the politician's personality is related to the psychoanalytic theory and the psycho biographic method – researchers in this field apply psychoanalytic theory when interpreting information from the personal history, considering personal, social and political development from the early childhood until the adolescence. The comparative psychobiography approach, based on the study of traits, is dealing with the comparative analysis of the personalities of political leaders, with an attempt do find a generalized frame, which can be applied for evaluating different personalities. The theories of traits and motivation in the political psychology are using the existing cognitions on traits and motives in psychology, but here they are considered to manifest through their political manifestations.

Key words: Political psychology, personality, psychoanalytic approach, comparative psychobiographz, traits and motivation

Vladimir Nešić
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet Niš
Milkica Nešić
Univerzitet u Nišu
Medicinski fakultet Niš

UDK 159.924
Прегледни научни рад
Примљен: 03. 03. 2011.

PREPOZNAVANJE GENIJA¹

Апстракт

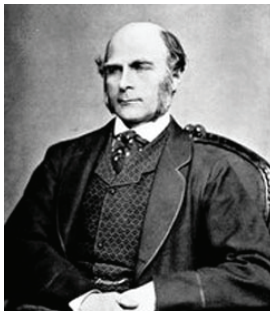
U ovom radu se razmatraju različita shvatanja o pojavi genijalnih ljudi kroz istoriju civilizacije. Uglavnom se suprotstavljaju dva gledišta o njihovom pojavljivanju. Po jednom se ističe nasledni faktor, a po drugom faktor sredine. Posebno se diskutuju osobine genijalnih ljudi na osnovu opservacija koje su o njima izneli pojedini autori.

Ključne reči: Genije, darovitost, kultura, stvaralaštvo

Lesli Vajt (1900–1975)

Američki antropolog Lesli Vajt (1970) ukazuje na običaj da se veliki događaji prikazuju kao delo velikih ljudi. Naime, od vremena faraona, vladari su se razmetali svojim delima i podvizima, a pre njih su plemenske poglavice činile isto. Bardi i trubaduri su nekada pevali o podvizima heroja, a moderni istoričari teže da pišu u istom duhu. Istorija je svedočanstvo o delima velikih ljudi, dobrih i loših. Ovakvo shvatanje obuhvata i istoriju velikih umetničkih dela, kao i nove filozofije ili religije, značajna otkrića i epohalne pronalaskes.

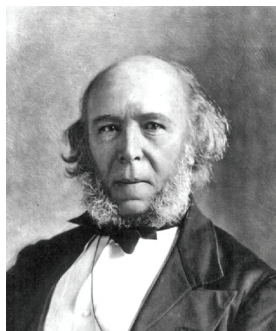

Frensis Golton (1822–1911)

Istaknuti britanski naučnik, psiholog, član Kraljevskog društva, najpoznatiji Darwinom sledbenik u psihologiji, Frensis Golton, teorijski i autoritativno je formulisao teoriju o Velikom Čoveku u svome delu *Nasledni genije* (1869). Veliki događaji i velika razdoblja u istoriji, tvrdio je on, treba da se pripisu genijalnim ljudima. Istinski genijalan čovek sigurno će se probiti, proćuti ili nametnuti uprkos bilo kakvoj smetnji ili prepreci koju bi mu društveni uslovi mogli isprečiti na putu. Iako su klasne razlike u SAD manje krute nego u Engleskoj, što može ublažiti hendikep niskog društvenog položaja, u Americi, smatrao je Golton, nema više genijalnih ljudi na milion stanovnika nego u Engleskoj. Naprotiv, ima ih manje. Zbog toga je Golton pretpostavio da, ako je genije prisutan, on će se afirmisati.

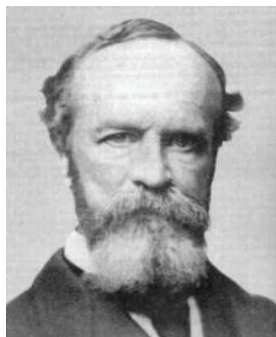
¹ Rad je finansiran sredstvima Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije u okviru rada na projektu 179002

Golton je u ispitivanju nasleđa i sredine na razvoj inteligencije prvi upotrebio genealošku ili pedigree metodu. Ispitivao je porodična stabla poznatih naučnika, pisaca, pravnika, umetnika, i na osnovu tih ispitivanja došao do zaključka, da na inteligenciju utiče isključivo nasledni faktor (Vučić, 1987). Naučni ugled i učeni karakter Goltonovog dela znatno su doprineli da mnoge učvrsti u uverenju da je ne samo civilizacija delo genija, već i da su neke rase izdašnije obdarene nego neke druge.

Herbert Spencer (1820–1903)

Jedan od prvih modernih naučnika koji su osporavali Goltonove postavke, bio je Herbert Spencer. U „Studiji sociologije“ (1873) on je obrazložio tezu da, pre nego što Veliki Čovek može stvoriti društvo, društvo mora stvoriti njega. Spencer nije samo ukazao na prirodu i obim društvenog uticaja na svakog pojedinca, kako velikog, tako i malog, već i kvalifikuje teoriju o Velikom Čoveku kao jedan od oblika antropomorfizma podjednako omiljenog među divljim plemenima i civilizovanim društvima.

Viljem Džems (1842–1910)

Viljem Džems se oštro i snažno suprotstavio Spenseru ističući da su veliki događaji i velike epohe u istoriji delo Velikih Ljudi. Jedan značajan događaj može biti delo samo jednog ili najviše nekoliko genija. Ali, za jednu veliku epohu, mnogo njih je potrebno. Da bi jedna zajednica “zatrepierila aktivnim životom”, kaže Džems, potrebno je da se više genija pojavi istovremeno ili sukcesivno. Zbog toga su velike epohe izuzetno retke. Džems dopušta da okolina čoveka može uslovljavati njegovo ponašanje ili uticati na posledice njegovog ponašanja, ali on odlučno poriče da ga društvena okolina može proizvesti. Ovo gledište je danas, smatra L. Vajt veoma široko zastupljeno. Svaki veliki događaj se smatra delom jednog ili nekoliko izuzetnih pojedinaca. Tako imamo dva suprotna gledišta. Na jednoj strani, veliki istorijski događaji ili velike epohe, značajni napreci u filozofiji, umetnosti i nauci tumače se kao dela izuzetno obdarenih ličnosti. Na drugoj strani, tvrdi se da je genije uslovljen, ako ne i stvoren, svojom društvenom okolinom. Svaka strana je u stanju da navede razloge i da poreda dokazni materijal i argumente u prilog svog stava. Međutim, Vajt smatra da se ovaj problem može rešiti njegovom preformulacijom i primenom boljih metoda za njegovo rešavanje.

Vajt smatra da nas kulturologija oslobađa ove dileme. Ona nas snabdeva metodama kojima možemo objasniti i društvo i pojedinca. Ponašanje ljudskih bića, i individualno i kolektivno određeno je njihovom biološkom građom (dakle genetskim faktorima), na jednoj strani, i skupom vantelesnih pojava (sredinskih faktora) zvanih kultura, na drugoj: $O \times K \rightarrow P$, gde O označava biološki činilac (organizam), K vantelesni, nadbiološki činilac kulture, a P rezultirajuće ponašanje.

Argumenti i logika Vajtovih razmišljanja idu ovim tokom: “Pojedina ljudska bića biološki se razlikuju jedna od drugih i razlike u njihovom ponašanju se opravdano mogu delimično pripisati njihovim anatomskim i fiziološkim razlikama. Ljudska

bića se razlikuju i kao grupe; jedna rasa, jedna loza (npr. Bach) ili jedan fizički tip mogu se razlikovati od drugih. Ali nijedna razlika u ponašanju između naroda i rasa, plemena, nacija – ne može se pripisati njihovim biološkim razlikama”. Doduše, Vajt ne negira biološke činioce, ali ih smatra zanemarljivim u odnosu na kulturu. Drugim rečima, razlike u ponašanju od jednog naroda do drugog određene su kulturom, a ne biološki. Prema tome, prilikom razmatranja razlika u ponašanju među narodima možemo smatrati biološki činilac konstantom i eliminisati ga iz naših kalkulacija. Jedan narod ima jednu formu društvene organizacije, a drugi neku drugu, zato što oni, kao biološki organizmi, reaguju i odgovaraju na različite nizove kulturnih elemenata kao podsticaje. U svakom kulturnom sistemu odvija se stalno uzajamno delovanje između sastavnih elemenata. Oni deluju i reaguju jedni na druge, menjajući i modifikujući jedni druge, obrazujući kombinacije i sinteze. Neka obeležja ili elementi zastarevaju i odstranjuju se iz toka. S vremena na vreme unose se novi elementi spolja.

Razvijajući dalje svoju teoriju o kulturnoj uslovljenosti genija, Vajt dolazi do sledećih zaključaka:

- ni do kakvog pronalaska niti otkrića ne može doći dok kulturna kumulacija ne pruži elemente – građu i ideje – neophodne za sintezu, i
- kada je proces kulturnog rasta ili širenja stavio na raspolaganje potreban materijal i kada su dati normalni uslovi kulturnog uzajamnog dejstva, do pronalaska i otkrića mora doći.

Značajnu potporu za svoju teoriju Vajt nalazi u upečatljivim i brojnim primerima slučajeva višestrukih pronalazaka i otkrića učinjenih istovremeno ali nezavisno. Naime, često se dešava da, dvoje ili više naučnika, radeći sasvim nezavisno, pronađu ili otkriju istu stvar. Godine 1843. Majer je formulisao zakon o održanju energije. Godine 1847. formulisala su ga četiri druga čoveka, Džul, Helmholtz, Kolding i Tomson, radeći nezavisno jedan od drugoga i, naglašava Vajt, nezavisno od Majera.

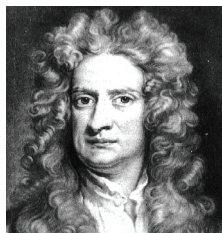

Teodor Švan (1810–1882)

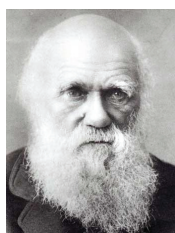
Ćelijsku osnovu i životinjskog i biljnog tkiva otkrilo je (ili zastupalo) ne manje od sedam ljudi: Švan, Henle, Tirpen, Dimortje, Purkinje, Miler i Valentin, i svi iste ili skoro iste godine: 1839. Kulturološka teorija pruža objašnjenje za ove pojave ko incidencije, a ono se sastoji u tome da do određenih sinteza može da se dođe tek kada elementi potrebni za njih stoje na raspolaganju. U neolitsko doba su u Engleskoj, smatra Vajt, postojali ljudi sa isto toliko prirodne sposobnosti koliko je imao i Džems Vat, pa ipak niko nije tvrdio da je takav čovek mogao da izmisli parnu mašinu.

Vajtova kulturološka teorija ima potvrdu i u novije doba. Pokazalo se naime, da su dobitnici Nobelove nagrade često bili nastavljači dela već prethodnih nobelovaca, odnosno „izrastali“ pod njihovim uticajem, i umnogome koristili njihova istraživačka iskustva. Slično je i sa umetnicima. Međutim, Vajt preteruje u isticanju kulture u toj meri da dovodi u pitanje prirodnu obdarenost genija, smatrajući da do mnogih otkrića dolaze i pojedinci sa ne preterano visokim količnikom inteligencije, kao i to da mnogi pojedinci sa visokim IQ žive i umiru, a da se ne istaknu nikakvim znatnim delom. Nema izgleda, kaže Vajt, da će testovi koji pokušavaju da mere urođene sposobnosti koje nisu pretrpele

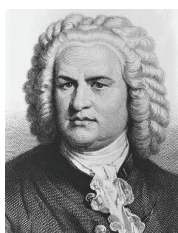
uticaj društva i kulture otkriti ljude i žene koji će ući u istoriju kao „geniji“. Ali, dodali bismo, nema izgleda da su osobe identifikovane kao geniji bile po svojim sposobnostima prosečni, ma koliko na njih delovali kulturni činioci i društvo. Čak može da se postavi i suprotna teza, a ona bi mogla da glasi da je genije sposoban da se odupre kulturi, da je prevaziđe, da bude nezavisan na određeni način od nje, jer kultura, u krajnjoj liniji teži uvek uprosečavanju, koje nikako ne može biti preduslov genijalnog pronalaska i stvaranja bilo koje vrste. Fascinacija kulturom je izgleda u njenoj složenosti. Kultura je zaista najsloženiji sistem koji je stvorio čovek, ali genijalan čovek je, kako se može razumeti, najsposobniji da prevaziđe njena ograničenja. On naime mora da vidi stvari drugačijim od većine, jer samo tako može obezbediti proširivanje ljudskog iskustva. Genije je pre svega originalan, a toj originalnosti se odupire kultura. Kultura istovremeno, dakle i stvara potencijalnog genija, i ograničava ga. Samo mali broj uspeva da se toj „gravitacionoj sili“ kulture odupre. Čime on to uspeva, ako nema izuzetne sposobnosti. Ako bi genije bio tipičan za jednu kulturu, zašto nemamo genije u većem broju. Vajt bi mogao da kaže da kultura, kao priroda može da stvara i retke vrste. On ipak uporno ostaje pri svojoj teoriji kad kaže: mnogi ljudi, kod kojih su se odigrale značajne (velike) kulturne sinteze, su možda zaista bili i organizmi izuzetne prirodne obdarenosti i „nervni čvorovi“ uzajamnog dejstva kulturnih elemenata. Ako su drugi činioci konstantni, značajna kulturna sinteza će se obaviti u kvalitetnijem nervnom sistemu. Međutim, drugi činioci nisu konstantni. Na osnovu toga, što drugi činioci nisu konstantni, Vajt smatra da se genije ne može objasniti superiornošću nervnog sistema, već povoljnim prilikama, izvrsnim vaspitanjem i obrazovanjem.

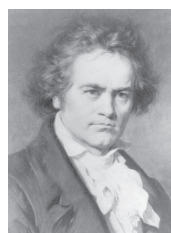
Njtn

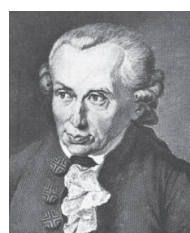
Darvin

Bah

Betoven

Kant

Kulturni model je još jedna osobina kulture na koju Vajt skreće pažnju. Kultura nije samo aglomerat obeležja, već su elementi kulture uvek organizovani u sisteme. Svaka kultura se nalazi na određenom stupnju integrisanosti i počiva na izvesnim principima ili pravilima. Unutar bilo kog kulturnog sistema može se razlikovati više podsistema, koji se mogu nazivati modelima. Slikarstvo, muzika, mitologija, filozofija ili nauka, mehanika, industrija, medicina, predstavljaju takve modele. Jedan kulturni model u ovome smislu predstavlja skup kulturnih elemenata ili obeležja organizovanih na osnovu neke premise i usmerenih nekim razvojnim principom. Izvestan muzički model, navodi Vajt, očigledno je dostigao svoj vrhunac ili svoje savršenstvo u delima Baha, Mocarta i Betovena. Ovaj fenomen kulturnog modela važan je za problem genija. Razvoj nekog modela delo je neprojenih osoba i mnogih generacija ili čak vekova. Međutim, model dostiže svoj vrhunac, svoje savršenstvo u delu malog broja ljudi – Njutna, Darvina, Baha, Betovena, Kanta itd.

Pojedinci koji dolaze posle kulminacije nekog kulturnog modela takođe imaju malo izgleda da se istaknu – izuzev kao razoritelji starog ili, eventualno, kao gra-

ditelji novog. Kulturni proces nema jednolik i jednoobrazan tok. Postoje početni stupnjevi razvoja, periodi stalnog rašćenja, vrhunci, platoi kontinuiteta i ponavljanja, revolucionarni preokreti i novine, rušenje, dezintegracija i opadanje. Ako bi se jedna osoba izuzetne prirodne obdarenosti rodila pošto je vrhunac (kulturnog modela) dostignut i pređen, njeni izgledi da stekne slavu će biti relativno neznatni. Ali, ako bi takav pojedinac imao sreće da bude rođen u vreme i u mestu gde se tokovi kulture stižu i spajaju u konačnu i potpunu sintezu, onda će njegovi izgledi biti relativno veliki. Da bi čovek postao genije, zaključuje Vajt, neophodno je da bude rođen tačno u pravo vreme.

Kulturna sredina u koju je pojedinac „bačen“ takođe znatno povećava verovatnoću da bude priznat za genija. Ako je rođen i odgojen u nekoj pograničnoj kulturi gde je život težak i u stalnoj opasnosti, gde se cene oštro oko i brz trzaj prsta na obaraču, gde su žestoko opijanje i još žešće tuče muške vrline i gde je kadiril uz ciju-kavu violinu najviši oblik umetnosti, nije verovatno da će on steći slavu kao pesnik, kompozitor, vajar, filozof ili naučnik. On može od prirode biti sjajno obdaren, može nadmašivati sve ostale u traganju za medvedom ili u vezivanju bika, ali titula „genija“ se ne priznaje za prvenstvo u ovim oblastima. Međutim, ako bi se neki pojedinac rodio i razvijao u kulturnoj sredini u kojoj cveta bogata i snažna muzička, slikarska, naučna ili filozofska tradicija, on bi lako mogao postati genije ako je izuzetno od prirode obdaren, ili istaknuta osoba, ako je samo malo natprosečno talentovan.

Verovatnoća da dođe do nekog pronalaska ili nekog otkrića u jedno određeno vreme menjaće se onako kako se menjaju proseki ili područje, dok drugi činioци ostaju konstantni. Prema tome, u jednoj određenoj kulturnoj sistuaciji ima više verovatnoće da se pronade ili otkrije nešto u populaciji sa višim prosekom inteligencije nego u populaciji sa nižim. Mi imamo dobre razloge da verujemo da je faktor mentalne sposobnosti ostao prilično konstantan za poslednjih otprilike stotinu hiljada godina. Značajnih pronalazaka i otkrića u dalekoj prošlosti bilo je malo i dešavali su se u velikim razmacima. Uzrok tome nije bio nedostatak osoba visokih mentalnih sposobnosti, već oskudna kulturna građa i izvori. U izvesnom smislu, mada to može izgledati paradoksalno, kameno doba bi se moglo zvati doba genija ili inteligencije, pre nego današnje vreme, zato što je uloga prirodne sposobnosti bila relativno važnija.

Postoje izvesna svedočanstva koja ukazuju na opadanje nivoa inteligencije u Zapadnoj Evropi u doba hrišćanstva. Darwin je ukazao na dugotrajno i neprekidno istrebljivanje nezavisnih umova i hrabrih duhova od strane Svete inkvizicije u periodu od tri veka, pri čemu je u proseku po hiljadu ljudi godišnje eliminisano. Dakle, najmanje 300 hiljada umnih ljudi je uništila inkvizicija.

Vajt dolazi do sledeće zakonitosti: ukoliko raste značaj tehnoloških činilaca, utoliko srazmerno opada značaj bioloških činilaca. Značaj uloge obdarenog pojedinca u kulturnom napretku opada i u oblasti istraživanja, koje se sve više socijalizuje i institucionalizuje. Naime, niko nikada nije radio niti postigao nešto veliko u stvarnoj izolovanosti. Njutnu su stajali na raspolaganju proizvodi prethodnika i on je imao običaj da razmenjuje ideje sa savremenicima, da od njih dobija merenja i druge podatke. Danas istraživanje postaje jedan sve više organizovan kooperativan poduhvat. Velike laboratorije i istraživački timovi zamenjuju individualne pregaoce u nauci i tehnologiji.

Vajt smatra da je psihološka teorija genija manjkava zbog toga što mnoge osobe izuzetnih sposobnosti nikada ne steknu ugled niti slavu, a s druge strane, mnogi

ljudi koji su se proslavili svojim delima bili su sasvim prosečne osobe.

Pretpostavljajući da je mentalna sposobnost ravnomerno raspodeljena u čovečanstvu – u svim vremenima, na svim mestima i kod svih naroda – a ovu pretpostavku podupiru paleontološke, neuroanatomske i psihološke činjenice – mogu se praktično isključiti biološki ili psihološki činioci u razmatranju uzroka i pojava genija i raditi samo sa kulturnim činiocem. Vajt ne poriče da postoji veća verovatnoća da će pojedinac veće prirodne obradenosti pre biti priznat za genija nego pojedinac manjih sposobnosti, ako su drugi činioci konstantni. Međutim, oni su tako promenljivi, da povoljno smešten pojedinac oskudnijih sposobnosti može imati mnogo više izgleda da postane „genije“ nego pojedinac mnogo veće prirodne obdarenosti, ali u nepovoljnom kulturnom položaju.

Različita mišljenja o geniju

D. Grlić (1976) ukazuje da je Mendelson (Mendelssohn) svojevremeno preduzeo istraživanje pojma genija, iako ga nije prvi postavio. Mendelson smatra da umetnost nije nikakva svesna primena jasno spoznatih pravila i normi. Pravila nisu nepotrebna, ali samo u fazi priprema za delo. Umetnik treba njima da se posluži kako bi ušao u stvaralačku atmosferu, kako bi celina lepote pojedinih predmeta mogla jasnije doći na videlo. Ali u trenutku kada otpočne svoj pravi umetnički posao, on mora isključivo misliti na svoju umetničku temu, samo se na nju koncentrisati i dozvoliti da mu potpuno slobodno radi mašta. U tom momentu on se oštro suprotstavlja svesnom, marljivom dorađivanju, strpljivosti, vežbi, kaže Mendelson (Grlić, 1976).

U srednjem veku, premda se nije poznavao Platonov tekst (Fedra) o božanskom ludilu, upravo je prevladala ta misao o pesnicima. Firentinski platonizam kvatročenta takođe često raspravlja o „pesničkom ludilu“, pa je i tu taj pojam upotrebljavan baš kao argument protiv umetnosti, a bio je prezentiran i u vulgarnom obliku – naime u tom smislu da pevati pesme znači zapravo biti neuravnotežen.

Renesansa slavi umetničkog genija kao božjeg izabranika, premda mnogi autori govore takođe o nenormalnim, pa i patološkim izvorima njegovog nadahnuća. D. Bos (1670–1724) odlučno zastupa gledište (koje je kasnije, kako kaže Grlić, u velikim polemikama oko genija bilo jedno od dva ekstremna stava) da već „prvim naporom genij može naučiti pravila umetnosti“, pa stoga vrlo energično odbija tezu da su marljivost i vežba uopšte važni za genija. Štaviše, kad je reč o geniju, onda je samo privid da se on uopšte može dobiti učenjem.

Velika se polemika o geniju i genijalnosti javlja tek nakon Baumgartena (koji 1750. objavljuje prvu sistematsku knjigu o estetici), pa upravo taj pojam dobija posebno značenje u 18. veku, a delom i u 19. Nakon Baumgartena, koji brani u osnovi stanovište o geniju koji ima zemaljsko poreklo i zemaljske uzroke za svoju genijalnost, i Mendelsona, Johann Georg Sulzer (1720–1777) govori da „dela pravog genija nose pečat same prirode“.

Već u početku polemike oko genija engleski književnik Semjuel Džonson (Samuel Johnson), i mnogi drugi posle Kanta, ustali su energično protiv takvog tumačenja genija. S. Džonson je tvrdio da je i sam Šekspir mogao samo ono reprodukovati što je naučio. Nikako se ne bi smelo dozvoliti da se proširi mišljenje po kome se plod duge muke može zameniti genijalnošću. Po Hjumu i Helvecijusu, već je i sâm pojam genija zamračio činjenicu da je individualnost umetnika uopšte samo delimični uzrok i uslov

stvaranja umetničkog dela. Hjum posebno ukazuje na to da su državno uređenje, društvo i ekonomija važni činioci za napredak umetnosti i nauke. I Helvecijus naglašava da ne treba zaboraviti kako su za stvaranje umetničkog dela važne istorijske komponente koje se zaboravljaju u mnogim teorijama o geniju. Šarp (Sharpe), koji se poziva i na Loka, naglašava da su individualna dela moguća samo na osnovi određene civilizacije koja nosi pojedinca. Svekoliko znanje, iskustvo i napredak, uslovljeni su nužno time da se jedan kamen strpljivo slaže na drugi. Upravo se ovaj kontinuitet želi ukinuti pomoću teorije o genijima. Za hrišćanstvo je bitna odgovornost svih ljudi pred Bogom, dok teza o geniju polazi od principijelne razlike ljudi. Prema shvatanju Šarpa, ne može se pronaći neka specijalna oznaka koja bi intelekt genija razlikovala od opšteg ljudskog intelekta.

Kant u *Kritici moći suđenja* utvrđuje da je genijalnost urođena duševna dispozicija i da su lepe umetnosti pre svega umetnosti genija. On sintetiše mnoga učenja o toj kategoriji koja su i ranije bila poznata, od antičkih filozofa i renesansnih mislilaca, kao i mnogih teoretičara 17. i početka 18. veka. Može se takođe reći da su kod Kanta prisutni elementi i jedne i druge strane velike polemike koja se rasplamsavala i pre njegove pojave. Ali, kako naglašava Grlić, u Kantovom sistemu, sve te teze dobijaju nova tumačenja i novi horizont. Kantove eksplikacije genija su i same genijalne.

Prema Kantu, postoje četiri osnovne karakteristike genijalnosti:

1. Genijalnost je pre svega talenat da se proizvede ono za šta se ne može dati određeno pravilo; genijalnost nije neka dispozicija spretnosti za one veštine koje se mogu naučiti. Originalnost je, dakle, prvo i nezaobilazno svojstvo genijalnosti;
2. Druga bitna karakteristika genijalnosti je da njeni produkti moraju biti uzori, dakle, egzemplarni proizvodi, jer postoje i originalne besmislice. Ti proizvodi mogu uvek poslužiti drugima kao merilo, premda sami nisu proizašli iz imitiranja bilo koga ili bilo čega drugog;
3. Treća osobina genijalnosti je da ona ne može samu sebe opisati ili naučno obrazložiti. Ona, dakle, ne može do kraja racionalno objasniti kako proizvodi dela, jer ona, poput prirode, daje pravila, ali se za njima ne povodi. Genije sâm ne zna kako se u njemu rađaju ideje, pa stoga i ne može saopštiti propise po kojima bi drugi bili kadri proizvesti genijalno delo;
4. Četvrta osobina genijalnosti je da priroda pomoću nje ne propisuje pravila nauke, već samo lepim umetnostima.

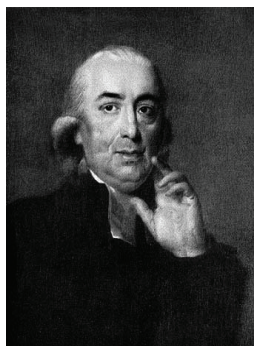
Genijalnost po Kantu treba potpuno suprotstaviti duhu imitiranja. Ali bitnije je uvideti, kaže Grlić, da genijalnost, već po samom svom pojmu, doista ne može biti ono što se može steći pomoću marljivosti, što se uopšte može naučiti.

Za razliku od onih estetičara koji poistovećuju ukus i genija (među koje spada i Kroče), Kant smatra da je ukus neophodno potreban isključivo za prosuđivanje lepih predmeta, dok je za njihovo proizvođenje potrebna genijalnost.

Duševne moći, čije sjedinjenje sačinjava genijalnost, jesu mašta i razum. Genijalnost se iskazuje onda kada se za pojam nađu ideje i kad se za ideju pogodi izraz pomoću koga se ona može saopštiti drugima. Stoga ono što se zove duhom i što je bit genijalnog nije ništa drugo nego izražavanje neizrecivog u duševnom stanju; tj. učiniti to inače nekomunikativno saopštivim.

Lesing misli da genija mogu zabaviti samo događaji koji logički proizilaze jedan iz drugog, samo lanac uzroka i posledica. Šlegel (Friedrich Schlegel, 1772–1829) postavlja problem da se preferiranjem pojma genija uništava svaka nada za

moćni razvoj umetnosti, jer pojedinac kao genij navodno ne stoji ni pod čijim uticajem i ne predstavlja nikakvu rezultantu sveukupnih kulturnih napora i napretka.

Johan G. Herder (1744–1803)

Herder je naglašavao da je genij ljudski, a ne nadljudski fenomen. No, nasuprot Herderovom stavu Tomas Lodž (Thomas Lodge) je smatrao da se ono što odlikuje pravog umetnika ne može dostići nikakvom marljivošću.

Karakteristično je da se mnogi autori, koji govore o izuzetnosti, pa i natprirodnosti pesničkog genija, pozivaju na antičke uzore i autoritete koji su, kao i većina njihovih renesansnih sledbenika, branili tezu o božanskoj inspiraciji umetnika.

Među autore koji izlaze iz uobičajenih šablona i iznose lucidna zapažanja o osnovnim crtama genija, Grlić, ubraja Fridriha Šilera (1759–1805). Šiler smatra da je konsitutivni element genija naivnost. Genij proširuje prirodu, a da je istovremeno ne prekoračuje. O naivnosti kod nadarenih pojedinaca pisao je i Maslov. Ova naivnost se možda može shvatiti kao sklonost fenomenološkom opažaju, s jedne strane, i oblikom otvorenosti duha, neophodnom za stvaralačko, produktivno, dakle nedogmatsko mišljenje, s druge strane. U tom kontekstu se može razumeti i Šopenhauerova teza o osobinama deteta kod genija, koja se opet može povezati sa fenomenom igre u procesu stvaranja.

Fridrih Novalis (1772–1801)

Fridrih Novalis označio je vrhunsku moć umetničke genijalnosti, jer je ona, kako navodi Grlić, „moć da se predmetima koji su nastali u mašti deluje kao sa stvarnim, zbiljskim, i da se njima upravlja kao sa stvarima“. Nadahnuće, najpre smatrano kao govor božjeg duha, postalo je svetovno, ali mu se time nije promenio karakter. Kreativne, genijalne ličnosti, pobunjene protiv svih ograničenja, nalaze se unekoliko i izvan svih društvenih ograničenja, izvan onih diktata koji normalno vladaju u zajednici i omogućavaju društveno delanje. Opasnost te teorije, koja ima povremeno i buntovni karakter u nekih teoretičara, najbolje se vidi u tezi da takvi ljudi treba da imaju i posebne posvlastice. U tom smislu čak i izraz „pesnička sloboda“ iskazuje takvu vrstu stvaranja koje, ako se nije udovoljilo posebnom estetskom kriterijumu, drugima mora biti zabranjeno. Genij treba ne samo da bude predmet posebnog divljenja već i potpuno drugačijeg, izuzetnog opšteg tretmana.

Franc Grilparcer (1791–1872)

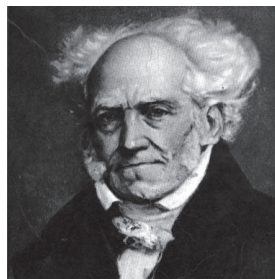
Iako protivan duhu nemačke romantike i naročito njenom buntu, Franc Grilparcer, poznati pesnik i dramatičar, u nekim tezama o genijalnosti, nije daleko od duha romantičarskog zanosa. Ističe se njegov pokušaj razlikovanja genijalnosti od talenta. Dok je genijalnost „svojsvo shvatanja i obuhvatanja“, talenat je „sposobnost reprodukovanja“. Genije se, po Grilparceru, od talenta manje razlikuje količinom novih misli, a više time što te misli može učiniti plodnim, tj. može

ih uvek upotrebiti na pravom mestu. Osim toga, kod genija je sve celina, dok talenat više ističe pojedine, makar najlepše strane.

Šeling smatra da čovek stoji kao umetnik pod uticajem jedne snage koja ga razlikuje od svih drugih ljudi i koja ga prisiljava da izriče ili prikazuje stvari „koje on sâm potpuno ne može shvatiti i čiji je smisao beskonačan“. Umetnik je, svojim delom, osim onim što je u njega stavio s očiglednom namerom, prikazao takoreći instinktivno neku beskonačnost koju nije sposoban da obrazloži i izvede nijedan razum. Upravo zato je pravo i veliko umetničko delo moguće tumačiti na beskrajno mnogo načina. Konačno i beskonačno su u umetničkom delu u potpunoj harmoniji, jer je za Šelingu i sama lepota nešto beskonačno prikazano kao konačno. Prema ovom shvatanju, genijalnost u nauci je ređa, ali takođe moguća, i ona se prepoznaje u slučajevima kada je naučnik izrekao nešto sa svešću tamo gde je to zapravo mogao izreći samo nesvesno, npr. Demokritov atom ili Keplerova anticipacija Njutnovih zakona gravitacije. Sličnu razliku između umetničkog i naučnog stvaralaštva isticao je i Vajninger (1986); naučnicima je teže izgleda da stvore sisteme, koji će biti okarakterisani kao produkti genijalnosti, bez obzira na ogroman trud koji je potreban da bi se do njih došlo ili što su u njihovoj formulaciji učestvovali mnogi pojedinci, pogotovo danas, kada je nauka rascepkana na mnogo specijalizovanih oblasti.

I najzad, genijalnost je po Šelingu, različita od svega drugog po tome što se pomoću nje razrešava neka protivrečnost koja se inače apsolutno ničim drugim ne bi mogla rešiti. Nasuprot mnogim Kantovim, pa i nekim Šelingovim tezama, Hegel posebno naglašava kako je genije zapravo uobičajen izraz koji se upotrebljava ne samo u odnosu na umetnika, već isto tako i u odnosu na velike vojskovođe, kraljeve ili izuzetne naučnike. Upravo stoga ne može se reći da je genije specifični pojam samo nauke o umetnosti. Međutim, nije svaki kralj već po sebi genijalan, nego samo veliki, izuzetno veliki vladar, pa ni svaki naučnik, već posebno značajan, veličanstven “heroj nauke”. Na području umetnosti genijalnost je ipak u nekom drugom odnosu. Umetnik je već po sebi kao umetnik izuzetak od pravila ljudske egzistencije.

Genijalnost umetnika u sebi skriva prirodni i prirodni element, ali taj element sam po sebi nije dovoljan. Samo zreo, iskusan i obrazovan umetnik – to vrlo često ponavlja Hegel - može stvoriti velika umetnička dela. Potrebna je prava zrelost, nije dovoljna nestašna slobodna genijalnost mladića. Ali to nipošto ne znači da za umetničku kreaciju u punom smislu te reči nije nužna darovitost. Konačno, do određenog stepena je svako sposoban da proizvede umetnost, ali tamo gde prava umetnost tek počinje, potreban je i urođeni dar. U tome je smislu genijalnost, mada je za neka dela posebno važno poznavanje baštine i veštine, ipak i za Hegela obrnuto proporcionalna marljivosti i potrebi za učenjem.

Artur Šopenhauer (1788–1860)

Šopenhauer vidi u geniju najpotpuniji objektivitet nužan za kontemplaciju ideja. Bit genija se sastoji u savršenstvu i energiji zone spoznaje. Jedna od osnovnih osobina genijalnosti je viđenje opšteg u pojedinačnom. Zbog ove osobine je verovatno i ličnost genija interpretirana na tako uopšten način. Drugum rečima, u objašnjavanju pojave genija dominiraju dva već poznata različita metodološka pristupa: ontološko-deduktivni i induktivno-empirijski.

Jasno je da je neophodan i jedan i drugi pristup. Oni uostalom odgovaraju i dvema suprotstavljenim mentalnim strategijama: analitičkoj i sintetičkoj. Međutim, priroda genija je uvek izmicala dovoljno dobroj deskripciji, a još više pravom razumevanju. Osobama kojima je priroda genija strana vrlo je teško objasniti suštinu genija.

Cezare Lombrozo (1836–1910)

Pozivajući se na neke Platonove i Demokritove teze, Lombrozo smatra da je genijalnost zapravo nerazdvojno povezana s ludilom (tj. duševnim poremećajima). Kod nas je svojevremeno ova teza razvijana u delu V. Stanojevića *Tragedija genija* (obrađene su biografije Beethovena, Berlioza, Vagnera, Mocarta, Šumana, Smetane, Šopena, Musorgskog i drugih stvaraoca).

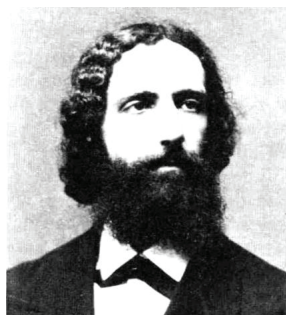

Romen Rolan (1866–1944)

Pitanjem genija bavio se i čuveni francuski pisac i muzikolog Romen Rolan (Jovičić, 1990). Za Rolana je od posebnog značaja način na koji je duh jednog naroda pretočen u umetničko delo. Veliku ulogu u tom procesu imaju umetnici-stvaraoci, i to ne svi umetnici, već samo oni vrhunski, koje Rolan naziva „pravim genijima“. Geniji su za njega stvaraoci koji imaju presudnu ulogu u tokovima razvoja svake umetnosti. Rolan, pak, među njima pravi razliku, pa ih zato deli u dve grupe: slučajni geniji i pravi geniji. Osnovnu razliku dva tipa genija Rolan vidi u njihovom odnosu prema činu stvaranja, tj. da li je taj čin za njih samo deo puta u ostvarivanju planiranog cilja, ili predstavlja unutarnju, spontanu potrebu. Rolan je u svojim analizama svu pažnju posvetio pravim genijima, za koje je najveća vrednost upravo sam stvaralački proces.

„Slučajni geniji“ su za Rolana prava slika vremena u kome žive. Njihovo stvaralaštvo je „kratkog daha“, interesantno dotle dok su aktuelni ljudi i problemi o kojima se u tim delima govori. „Pravi geniji“ su, pak, oni stvaraoci, koji su „svoje korene razgranali u plodnoj zemlji svoje domovine“ i „svoj glas pozajmili onim magičnim snagama, koje spavaju u njenim nedrima“. Položaj i delovanje pravih genija nije identično u svim epohama ljudske civilizacije, smatra Rolan. On ih posmatra i analizira u dve osnovne životne situacije: u vreme blagostanja, kada društvo dostiže svoju zrelost, i kada se duh prikazuje u „hiljadu različitih oblika“. U takvim uslovima, kada „sve cveta i razvija se zahvaljujući opštem bogatstvu“, pravi geniji su bliži masama. Konstantna razmena mišljenja između genija i naroda osvežava njihov dar i čini ih dvostruko vrednima, a pre svega shvaćeni-ma. Sasvim je drugačija slika u vreme opšte krize i dekadencije. Vreme u kome žive, nije više u stanju da ih razume. Njihovo delo, međutim, nosi u sebi sve one duboke tajne, kojih epoha u tom trenutku nije svesna. Rolan to pokazuje na primerima nemačkog kompozitora Hajnriha Šica, koji je stvarao u vreme strahota Tridesetogodišnjeg rata, kao i italijanskog kompozitora Frančeska Provensalea, u čijoj su se muzici prvi put nazrele velike tuge italijanskog naroda, kao i plemenitost, skrivena u skepticizmu 17. veka.

Tek su Rolanovi savremenici, Franc Brentano, Maks Desoar i naročito, B. Kroče, rasprave o geniju i genijalnosti preneli sa kvalitativnog na kvantitativno polje vrednovanja, i time bitno promenili estetička i filozofska shvatanja o ovom problemu.

Franc Brentano (1838–1917)

Franc Brentano ukazuje i na to da se pod pojmom genije uvek podrazumeva izvanredan talenat, ali su bila podeljena mišljenja da li između genijalnosti i prosečne nadarenosti postoji razlika u vrsti, kvalitetu, ili je samo u pitanju razlika u stupnju. Nasuprot toj tvrdnji, mnogo se puta govorilo, a najviše su na toj tvrdnji insistirali pojedini umetnici, da je stvaranje umetničkog genija nesvesno, zasnovano na nekoj vrsti božanske inspiracije. U tom smislu ne bi postojala samo stupnjevita razlika, već razlika u vrsti između genijalnog i negenijalnog umetnika. Po pravilu se tom prilikom razlikuju dve klase umetničkih dela, pa se govori o onima koji su rezultat oponašanja prirode (za koje ne bi bila potrebna genijalnost) i onima koja su stvorena isključivo iz umetničke genijalne fantazije. No tada se zaboravlja da i u prvoj klasi umetnosti nikad ne može biti reči o jednostavnoj reprodukciji. Negenijalnom umetniku je potrebno mnogo pokušaja kako bi se otkrilo ono tipično, a genijalan to otkriva i shvata bez muke, takoreći jednim potezom. Na prvi pogled čini se da je ipak reč o posebnoj inspiraciji, posebnoj kvalitetu. Međutim, pri detaljnijem ispitivanju Brentano zaključuje da je i ovde reč o razlici u stepenu. On smatra da za genijalnost nije potrebno ništa drugo pretpostaviti osim profinjene senzibilnosti za ono estetski delotvorno. Visoka "profinjenost i senzibilnost" genijalnom umetniku olakšava da izdvoji ono što je estetski značajno, tako da mu se gotovo čini, poklon neke više ruke. Ali, nema ni reči o tome: jedan je samo nešto više osećajan od drugog. Živost i bogatstvo fantazijom koja bi se kvantitativno razlikovala od tzv. obične mašte ne mogu, po Brentanu, objasniti fenomen genijalnosti, isto tako kao ni neko posebno fiziološko svojstvo mozga. Objasnjenje treba tražiti u pojačanoj osetljivosti za estetsko. Mnogi kvaliteti genija plodovi su "navika, vežbe na jednom području na koje se koncentriše posebna pažnja". Tako se može objasniti da svaki genijalan umetnik ima svoje posebnosti, koje se mogu menjati u toku života. Nikakvo nesvesno mešanje, nikakva posebna inspiracija nije određujuća za genijalno stvaranje. Genijalnost je sposobnost koja se zapravo nalazi u većem ili manjem stupnju kod svih ljudi. Brentanova teza da se radi samo o razlici po stupnju, smatra Grlić, približuje nam te najveće duhove da upravo njihova načelna sličnost sa nama i omogućuje pravo ljudsko uživanje u umetnosti, nasuprot besmislenom idolopoklonstvu i obožavanju. Brentano je najpre bio sveštenik, ali je 1873. istupio iz katoličke vere napustivši sveštenečki čin. Od 1874. do 1880. bio je profesor, a u periodu 1880–95. privatni docent filozofije na Bečkom univerzitetu. Od naročitog značaja je delo *Vom Dasein Gottes*, u kome se opširno diskutuju dokazi za egzistenciju božju, kaže naš filozof B. Petronijević, koji je bio s njim u kontaktu. Tim svojim delom je Brentano postao jedan od najtipičnijih predstavnika filozofskog teizma.

Maks Desoar (1867–1947)

Maks Desoar smatra da se genije manifestuje na svim područjima duhovne delatnosti i svuda pokazuje iste karakteristične crte; forme genijalnosti menjaju se samo prema predmetima na kojima se ispoljavaju. On smatra da se genijalan čovek prema drugim ljudima odnosi kao budan čovek prema čoveku u polusnu. U njemu pulsira ono slobodarsko i stvaralačko što se nalazi u samoj egzistenciji, dakle sâm život. Genijalnog čoveka bliže odlikuje neobično jaka duhovna snaga. I dok talenat s lakoćom obavlja ono što od manje nadarenih traži veliki napor,

genij stvara nešto što drugi nikad ne mogu učiniti. Tu se kod Dezoara probijaju vrlo sramežljivo stare teorije o kvalitativnoj razlici genijalnosti od negenijalnosti koju je s dosta uspeha pobijao već Brentano.

Veliki ljudi poseduju izvesnu sveprisutnost, jer oni raspolažu jednim širokim krugom shvaćenog, kao i sigurnošću u razlikovanju bitnog od nebitnog, sposobnošću koja drugima nedostaje. Važna odlika genija je izvornost, odnosno originalnost, koju su i drugi autori uočili.

Pored toga, genije se manifestuje u svim područjima duhovne delatnosti i svuda pokazuje iste karakteristične crte. Međutim, forme genijalnosti se menjaju prema predmetima na kojima se ispoljavaju. Istaknuta je izvornost genija, što drugi označavaju kao originalnost. Postoji jedna duhovna naklonost koja se nadovezuje na doživljaje, na prirodne i duhovne činjenice, ali postoji i jedna druga koja svoje pobude crpe iz kulturne obrade ovih činjenica. Isto kao i u umetnosti, jedni stvaraju na osnovu prirode i života, drugi, uslovljeni starijim majstorima, razvijaju njihov jezik formi ili mu se svesno suprotstavljaju. Pvi se mogu zamisliti i u praistoriji, dok drugi samo na određenom nivou kulture.

Umetničko delo ne nastaje samo zahvaljujući ukusu i virtuoznosti. Uz ovo treba primetiti da jedna mnogostrana i puna ličnost, kada se okuša u umetnosti, svakako može ostvariti nešto privlačno. Međutim, za umetničku vrednost nije toliko značajna ličnost u ovom smislu, koliko specifično muzikalna, likovna i pesnička ličnost, tj. posebna oblikotvorna snaga. Mi znamo, kaže Dezoar, da ima u najvećoj meri osobitih i značajnih karaktera kojima umetnost ostaje potpuno tuđa i, s druge strane, da mnogi istaknuti umetnički stvaraoci nisu nipošto delovali na svoje savremenike kao značajne ličnosti. To kod muzičara i slikara shvatamo veoma dobro. Kad je čitav čovek zauzet jednom stranom života, tada se on ne može trošiti na drugim stranama, ili mu za svakidašnje stvari ostaje samo malo radosti. Po pravilu su pesnici najuticajniji i najprijatniji, jer se građa što je oni prožimaju poklapa svojim opsegom sa punoćom života. Pa ipak, i među njima ima mnogo nežnih i rasplnutih priroda sa takvom opštom sposobnosti za uzbuđivanjem da se čini kako im se sva individualnost ugasila.

Muzički talenat odlikuje to što je onaj ko ga poseduje sposoban da svemu što doživljuje nađe nehotičan izraz u tonovima i muzičkim formama. Jedna melodija živi u njemu danonoćno, prožima mu dušu dok čita i piše, ne napušta ga ni u snu: probudi li se naglo, primećuje je usred njenog toka. Teško da se ikakva slika ili stih mogu u dušu ugnezdititi takvom živom i nepojmljivom snagom, dakle tako slobodno od svih drugih predstava. Muzika je najčvršća i najupornija umetnost, malo stvari podnosi ona oko sebe. Muziklanom duhu ne pogoduje život bogat predstavama, isprepleten sa stvarnošću, ili bolje rečeno: ne pogoduje muzikalnom stvaranju. Naime, opasnost da tonske slike budu prekrivene raznovrsnim asocijacijama, kao što se dešava manje muzički nadarenim ljudima, čije se jedino uživanje sastoji u tome da tonovima pobude bilo kakve predstave.

Benedeto Kroče (1866–1952)

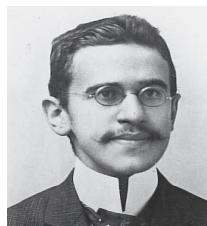
Za razliku od Dezoara, Benedeto Kroče ukazuje kako razlika između tzv. umetničke i neumetničke intuicije nije nikako u intenzitetu, već u ekstenzitetu. Razlika između jedne obične, naivne intuicije i široke intuicije jednog umetnika samo je u kvantitetu. Kult genija protiv koga odlučno ustaje Kroče, kult koji je stvorio oko sebe atmosferu neverovatnog praznoverja, potiče zapravo otuda što se kvantitativna razlika pretvorila u kvalitativnu. Pri tome se zaboravilo, smatra Kroče, da genijalnost nije sišla s neba, nego da je nešto sasvim čovečansko. Geni-

jalni čovek koji bi hteo biti nešto drugo, što nema u sebi karakteristiku ljudske prirode, postaje svima smešan. Grlić ocenjuje da Kroče u velikoj meri nastavlja Brentanovo shvatanje o prirodi genija u mnogim pojedinostima. Međutim, Kroče u svojoj teoriji genijalnosti ide i dalje od Brentana u tvrdnji o identitetu ukusa i genija, odnosno poistovećivanjem estetičke reprodukcije sa estetičkom produkcijom. Kroče smatra da je Kant vrlo konfuzno govorio o genijalnosti bez ukusa i ukusu bez genijalnosti, pa je umnogome kriv što se nije videlo da je reč o identičnim pojmovima. Kada bi postojala bitna razlika između suda ukusa i genijalnosti, svaka bi komunikacija s velikim delima bila nemoguća. Kako bismo mogli izreći sud o nečemu što nam je u principu tuđe? Kako bi se nešto što je stvoreno jednom sposobnošću moglo proceniti pomoću neke bitno različite sposobnosti.

„Da ocenimo vrednost Danteove poezije moramo se uzdignuti do njegove veličine. Evidentno je – kaže Kroče – da mi u tom slučaju nismo Dante, niti je Dante ono što smo mi. No, u času prave kontemplacije, naš duh je zapravo potpuno jednak s njegovim, pa smo u tom smislu mi i Dante jedno te isto“. Samo u ovoj identičnosti vidi Kroče mogućnost da „naše male i slabe duše postanu rezonanca i odjek velikih duša i da s njima ojačaju i da se uzdignu u univerzalnost duha“.

Darovitost i genijalnost

Popularno mišljenje koje dovodi u vezu genijalnost i talenat, u smislu da je genijalnost samo viši stupanj potonjeg, Vajninger smatra sasvim naopakim. On smatra da talenat i genijalnost nemaju nikakve veze. Npr. matematički talenat, kaže Vajninger, može neko da ima u izvanrednoj meri, ali on još ne mora da ima i genijalnost, koja je, prema shvatanju Vajningera, pre svega originalnost i individualnost kao osnova za vlastitu produktivnost. Genije dakle nije superlativ talenta i nije nasledan, za razliku od talenta koji to uglavnom jeste. Pogotovu je pogrešno izjednačavanje genija sa duhovitim čovekom, što se katkad čini.

Oto Vajninger (1880–1903)

Vajninger je smatrao da je za razumevanje genija potrebna sličnost sa njim. Treba ličiti na duh koji hoćemo da shvatimo, kaže on. „Stoga, lupež uvek dobro razume samo lupeža. Potpuno bezazlen čovek opet nikada nije u stanju da ga pojmi, već samo sebi ravnu dobrodušnost“. On smatra da je u ovoj sposobnosti genijalan čovek posebno superioran, da razume „nesravnjivo više bića“ nego osrednji ljudi. Gete je navodno rekao „da nema poroka ni prestupa za koje ne bi u sebi osećao dispoziciju, koje nije ma u kom trenutku svog života potpuno razumeo“. Drugim rečima, genijalni čovek je komplikovaniji, složeniji. Čovek je, prema Vajningeru, utoliko genijalniji ukoliko više ljudi sjedinjuje u sebi, i to ukoliko žilje i sa većim intenzitetom.

Istaknuti ljudi u mladosti često naume da izvrše neko delo, pa se onda posle duge pauze u zrelo doba poduhvate rada na godinama neobrađivanom konceptu, da bi ga posle ponovnog odgađanja dovršili tek u starosti (Rubinštajn, 1986). Ovi periodi postoje kod svakog čoveka, samo u različitoj jačini, sa različitom „amplitudom“. Pošto genije sa najviše živosti sadrži u sebi najviše ljudi, amplituda perioda biće utoliko izrazitija ukoliko je neki čovek značajniji duhom. Vajninger navodi Geteovu misao o „ponov-

ljenom pubertetu“ kod umetnika koju je u svojoj knjizi *Geniale Menschen* istakao E. Krečmer (1958). Jaka periodičnost genija donosi sa sobom to da kod njega uvek iza sterilnih godina sleduju plodne, a iza veoma produktivnih godina veoma neplodne. U periodima kada nije u stanju da stvara genija muči sećanje na stvaralački period, a pre svega: „kako slobodno koračaju oni koje ne tište takva sećanja. Kod svakog istaknutog čoveka ima takvih perioda, dužih i kraćih. Perioda, kada može da bude do krajnosti očajan zbog sebe, kada mogu da ga obuzmu samoubilačke misli“.

U genijalnom čoveku podložne su promeni i jakoj periodičnosti i njegove druge osobine. Jedanput je nastrojen pre misaono i naučno, drugi put više za umetničko stvaranje. Najpre se njegovo interesovanje koncentriše na ljudsku kulturu i istoriju, onda opet na prirodu. Sad je mističan, pa naivan. Iz toga Vajninger objašnjava upadljivu pojavu da se kod darovitih ljudi mnogo češće menja izraz lica nego kod nedarovitih. Pa čak, često, mogu u razna doba da imaju neverovatno različita lica. „Neka se samo uporede slike Getea, Betovena, Kanta, Šopenhauera, sačuvane iz različitih epoha njihovog života!“ Broj lica nekog čoveka može se, shodno tome, smatrati fiziognomskim kriterijumom njegove darovitosti.

Vajninger razlikuje darovitost, kojom označava onu nastrojenost čiji je najviši stupanj genijalnost, i talenat, koji je nešto sasvim drugo. Ljudi koji stalno pokazuju jedno isto lice, potpuno neizmenjeno, stoje i intelektualno veoma nisko. Naprotiv, fiziognomičara neće čuditi što ovu osobinu i svojim izgledom potvrđuju darovitiji ljudi, koji i u opštenju i razgovoru otkrivaju stalno nove strane svog bića, te stoga razmišljanjem o njima ne stiže se odmah gotov sud.

Iz obilja mogućnosti koje se nalaze u svakom značajnom čoveku proizilaze važne posledice (i povezane su sa „henidnom teorijom“). „Ono što ima u sebi čovek primećuje pre onoga što ne razume“, kaže Vajninger i time formuliše zakonitost koja je kasnije i eksperimentalno dokazana, poznata kao fenomen perceptivne akcentuacije i perceptivne odbrane. „Ta bolje češ proniknuti ljudi svoga kova“, kaže se u Vagnerovom *Siegfriedu*. „Komplikovan čovek međutim svakog čoveka može bolje da razume nego ovaj sebe samog, pod pretpostavkom da je on taj čovek a istovremeno i nešto više. Tačnije, ako ima oboje u sebi, tog čoveka i njegovu suprotnost. Dvojstvo je vazda uslov opažanja i shvatanja“. Najznačajniji uslov dolaženja do svesti je kontrast.

Ne postoje specijalni geniji, „matematički“ ili „muzički geniji“, nego samo univerzalni geniji. Čovek je utoliko darovitiji, ukoliko je samostalno razmišljao i prema većem broju stvari izgradio lični odnos i razvio, mogli bi smo reći, složeniji saznajni sistem. Učenje o specijalnim genijima koje dopušta da govorimo npr. o „muzičkom geniju“, koji je u svim drugim oblastima „neuračunljiv“ opet brka talenat sa genijem, kaže Vajninger. Muzičar, kada je istinski velik može u jeziku biti isto tako univerzalan ili u nekoj drugoj oblasti. Takav genije je bio Betoven. Postoji nešto što je zajedničko svim genijalnim ljudima ma koliko se razlikovao veliki muzičar od velikog vajara, veliki pesnik od velikog osnivača religije.

Ličnost stvaraoca i kultura

Abraham Maslov (1908–1970)

O postojanju estetskih potreba znamo manje nego o drugim, ali nam svedočanstva iz istorije, radovi humanista i estetičara ne dozvoljavaju, kako kaže A. Ma-

slov, da zaobiđemo ovu „neugodnu oblast“ za naučnike. Maslov je pokušao da prouči ovaj fenomen na kliničko-personološkoj osnovi sa izabranim ličnostima, i uverio se da bar kod nekih pojedinaca postoji istinska osnovna estetska potreba. „Oni se (na poseban način) razbole od ružnoće, a lepa ih okolina izleči; oni aktivno *žude* za lepim i njihovu čežnju može zadovoljiti jedino lepota“. Ova potreba se skoro univerzalno sreće kod zdrave dece. Dokazi o ovom impulsu nalaze se u svakoj kulturi, svakom dobu, unazad sve do pećinskih ljudi. Ovo je područje u kome se sreću geštaltisti i dinamički psiholozi: „Šta, na primer, znači kada čovek oseća jak svestan impuls da ispravi naherenu sliku na zidu?“ (Maslov, 1982).

Samoostvoreni ljudi nisu dobro prilagođeni (u naivnom smislu usaglašenosti ili poistovećivanja sa kulturom), tvrdi Maslov. Oni na razne načine idu u korak sa kulturom, ali se za svakog od njih može reći da se na izvestan način duboko i smisljeno opire enkulturaciji i u izvesnoj meri suštinski izdvojen od kulture u koju je uključen. Maslov nalazi da literatura koja govori o vezi kulture i ličnosti veoma malo piše o otporu jedinice prema ukalupljivanju od strane kulture.

Veza između ovih zdravih ljudi i njihove mnogo manje zdrave kulture je složena. Iz nje Maslov izdvaja sledeće komponente.

1. Što se tiče izbora odeće, načina izražavanja, hranjenja, načina kako se nešto radi, onda su svi ovi ljudi očigledno konvencionalni. „Pa ipak, oni nisu istinski konvencionalni, u svakom slučaju nisu pomodari, gizdavci i kicoši.“ U trenucima nevolja kada je pokoravanje konvencijama odveć tegobno i skupo, vidi se da je njihova očigledna konvencionalnost površinska stvar koja se, poput ogrtača, može lako odbaciti.

2. Teško se i za jednog od ovih ljudi može reći da se buni protiv autoriteta u adolescentnom ili gnevnom smislu. Oni nisu protiv borbe, već jedino protiv uzaludne borbe. To je realistična grupa, koja izgleda nije spremna da čini velike, ali beskorisne žrtve.

3. Unutrašnje osećanje izdvojenosti od kulture nije nužno svesno, ali se ispoljavalo u skoro svim njihovim raspravama, posebno o američkoj kulturi u celini, u poređenju sa drugim kulturama i videlo se i u činjenici da su veoma često bili kadri da stoje po strani kao da joj ne pripadaju sasvim. Mešavina raznih stepena naklonosti ili odobravanja i neprijateljstva i kritike ukazivala je na to da su oni iz američke kulture birali ono što je s njihovog stanovišta dobro, a odbacivali ono što su smatrali rđavim. Kratko rečeno, oni su je odmeravali, kritički procenjivali, isprobavali i konačno sami donosili odluke.

Ovo se nesumnjivo veoma razlikuje od uobičajenog pasivnog prepuštanja uobličavanju od strane kulture koje se uočava, na primer, kod etnocentričnih ispitanika u mnogim proučavanjima autoritarnih ličnosti. Izdvojenost od kulture verovatno se odražava i u izdvojenosti samoostvorenih ispitanika, u Maslovljevom ispitivanju, od ljudi, u njihovoj ispod proseka potrebi za poznatim i uobičajenim.

Iz tih kao i drugih razloga ove ljude bismo mogli zvati autonomnim, tj. oni se pre upravljaju prema zakonima sopstvenog karaktera nego prema društvenim pravilima. U ovom smislu oni nisu samo i jedino Amerikaci nego, više od drugih, članovi ljudske vrste. Pogrešili bismo, smatra Maslov, ako bismo kruto tumačili da su oni

iznad i izvan američke kulture (ili bilo koje druge, pošto se može pretpostaviti da se slični nalazi mogu dobiti i u drugim kulturama, bar kada se radi o samoostavrenim pojedincima). Pa ipak, samo ako ih uporedimo sa preterano socijalizovanim, robotizovanim ili etnocentričnim osobama, u neodoljivom iskušenju da donesemo hipotezu da ova grupa nije još jedna subkulturna grupa, moglo bi se reći da su oni manje enkulturisani, manje ujednačeni, manje ukalupljeni. Ovo, po Maslovu, podrazumeva stepen i kontinuum od relativnog prihvatanja kulture do relativne izdvojenosti od nje.

Ako se pokaže da je ova hipoteza održiva, iz nje se može izvesti još jedna, da će oni pojedinci, koji su izdvojeni od sopstvene kulture, u različitim kulturama ne samo imati manje nacionalnog karaktera već će u izvesnom pogledu, mnogo više ličiti jedni na druge nego što liče na manje razvijene članove sopstvenog društva. Ovi samoostvareni pojedinci, koje opisuje i analizira Maslov, uspevaju da napreduju zahvaljujući složenoj kombinaciji unutrašnje autonomije i spoljašnjeg prihvatanja, što je razumljivo moguće jedino ako kultura toleriše ovu vrstu izdvojenog uzdržavanja od potpunog poistovećivanja sa njom.

Literatura

1. Croce, B. (1960): *Estetika – kao nauka o izrazu i opća lingvistika*, Naprijed, Zagreb.
2. Darwin, Č. (1977): *Čovekovo poreklo (i Spolno odabiranje)*, Matica srpska, Novi Sad.
3. Dessoir, M. (1963): *Estetika i opća nauka o umjetnosti*, „V. Masleša“, Sarajevo.
4. Grlić, D. (1974): *Estetika – povijest filozofskih problema I*, Naprijed, Zagreb.
5. Grlić, D. (1976): *Estetika – epoha estetike*, knjiga II, Naprijed, Zagreb,.
6. Grlić, D. (1978): *Estetika – smrt estetskog*, knjiga III, Naprijed, Zagreb.
7. Grlić, D. (1979): *Estetika – s onu stranu estetike*, knjiga IV, Naprijed, Zagreb.
8. Helmholtz, H (1913): *Die Lehre von den Tonempfindungen als physiologische Grunlage für die Theorie der Musik*, sechste Ausgabe, Frider. Vieweg & Sohn Verlag, Braunschweig.
9. Jovičić, D. (1990): Književno-teorijski i estetički aspekt muzikoloških dela Romana Rolana, doktorska disertacija, Filološki fakultet, Beograd.
10. Kretschmer, E. (1958): *Geniale Menschen*, Springer-Verlag, Berlin.
11. Maslov, A. (1982): *Motivacija i ličnost*, Nolit, Beograd.
12. Nešić, V. (2003): *Muzika, čovek i društvo*, Prosveta, Niš.
13. Rubinštajn, A. (1986): *Godine moje mladosti*, Matica srpska, Novi Sad.
14. Rubinštajn, A. (1986): *Mnoge moje godine*, Matica srpska, Novi Sad.
15. Stanojević, V. (1972): *Tragedija genija*, Medicinska knjiga, Beograd/Zagreb.
16. Vajt, L. (1970): *Nauka o kulturi*, Kultura, Beograd.
17. Vučić, L. (1987): *Pedagoška psihologija*, DPS, Beograd.
18. Weininger, O. (1986): *Pol i karakter, Književne novine*, Beograd.

Vladimir Nešić, Milkica Nešić

Abstract

In this article different opinions of genius people appearance through history of civilization are considered. In general, two different view confrontate. Upon one view advantage factor is genuine, and upon second view environmental circumstances. Especially, traits of genius people are considered on the basis of observations of some authors.

Key words: Genius, giftedness, culture, creativity

Svetlana Čičević
Univerzitet u Beogradu
Saobraćajni fakultet
Laboratorija za saobraćajnu psihologiju i ergonomiju

UDK 159.9:32

159.923:32

Оригинални научни рад
Примљен: 19. 05. 2011.

Milkica Nešić
Univerzitet u Nišu
Medicinski fakultet
Institut za Fiziologiju

ZNAČAJ KONTURE FUNDAMENTALNE FREKVENCIJE GLASA U PROCENI PSIHOFIZIOLOŠKOG STANJA GOVORNIKA¹

Apstrakt

Fundamentalna frekvencija glasa ima veoma značajnu ulogu u prenošenju prozodijalnih, kao i para- i ne-lingvističkih informacija, i kako su brojna istraživanja pokazala, predstavlja valjan indikator fizičkog i emocionalnog stanja govornika. U radu je prikazana pojednostavljena kontura fundamentalne frekvencije (F0 kontura) glasa kontrolora letenja kao parametar stresa indukovano radnim opterećenjem tokom regularnog rada. Za akustičku analizu izabrana je višesložna test-reč tako da su rezultati interpretirani posebno za F0 konture dva segmenta reči (nukleusa slogova). Rezultati su pokazali da tokom trajanja rada dolazi do porasta vrednosti fundamentalne frekvencije govora, kao i realizovanih kontura. Očigledno da su segmenti reči osetljivi na stres koji nastaje usled različitog trajanja radnih sesija. Značajne promene se javljaju kako na nivou cele reči, tako i u okviru njenih segmenata, što se može koristiti u dijagnostičke svrhe, odnosno, nameće se zaključak da F0 možemo ekstrahovati iz početnog kao i iz finalnog segmenta akustičke, tj. artikulacione celine.

Кljučне речи: Kontura fundamentalne frekvencije (F0 kontura) glasa, psihofiziološko stanje, kontrolor letenja, radno opterećenje, segment reči

Uvod

Proces produkcije govora može se opisati kao mentalni i fizički proces koji se realizuje kroz sledeće korake: formiranje ideje, odabir odgovarajućih lingvističkih jedinica iz memorije, generisanje niza artikulacionih pokreta, aktivacija motornih programa, transmisija neuromuskularnih komandi mišićima respiratornog i sistema fonacije, pokreti odgovarajućih artikulacionih, upotreba proprioceptivnih povratnih informacija i širenje akustičke energije (kroz usta i nozdrve).

Opadanje mišićne tenzije ili sniženje telesne temperature koji predstavljaju fiziološke promene uslovljene umorom i radnim opterećenjem mogu indirektno uticati na karakteristike glasa, imajući u vidu različite etape procesa produkcije govora:

¹ Rad je finansiran sredstvima Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije u okviru rada na projektima 179002d, 36006 i 36022.

kognitivno planiranje govora, respiraciju, fonaciju, artikulaciju/rezonanciju, kao i radijaciju (Krajewski and Kröger, 2007). Akustička analiza se uglavnom zasniva na istraživanjima prepoznavanja emocija iz zvučnog signala i postupcima izračunavanja različitih parametara govora (Batliner i sar., 2006). Integracija specifičnih motornih obrazaca produkcije zvuka iz regiona srednjeg mozga i neurona sive mase mozga može objasniti dobro poznatu vezu između emocionalne i vokalne kontrole. Laringealni i respiratorni mišići operišu prema određenim obrascima da bi se proizveo zvuk određene frekvencije, intenziteta i vremenske organizacije, zavisno od namere i stanja (raspoloženja) govornika. Akustičke karakteristike mogu se podeliti na auditivno-perceptivne koncepte u prozodiji (fundamentalna frekvencija, intenzitet, ritam, pauze i brzina govora), artikulacione (nerazgovetan govor, izostavljanje ili redukcija vokala) i kvalitet glasa (zadihan, šapat, napet, hrapav).

Sistem kontrole letenja (ATC). Profesija kontrolora letenja zahteva visok nivo performansi i stepena budnosti i smatra se veoma stresnom zbog ogromne odgovornosti za život velikog broja ljudi. Kako karakteristike ljudskog faktora variraju tokom vremena zavisno od zdravstvenog stanja i spoljašnjih uticaja, u ATC sistemu dobre performanse se mogu definisati kao odsustvo nebezbednih akcija operatora. Zato da bi se bezbednost čitavog ATC sistema održavala optimalnom, nivoi stresa i radnog opterećenja (RO) kojima je operator izložen moraju biti umereni. Povećanju bezbednosti sistema pomoglo bi postojanje alata za objektivnu procenu stresa operatora pri različitim nivoima radnog opterećenja, u realnom vremenu.

RO se može smatrati spoljašnjim stimulusom koji prouzrokuje fiziološke reakcije na stres ljudskog organizma. Stres modifikuje nivo specifičnih hormona, što dovodi do promena ritma srčanog rada i disanja, krvnog pritiska kao i transpiracije. Otuda merenje ovih primarnih ili sekundarnih reakcija na stres daje objektivne informacije kako određena individua doživljava dato radno opterećenje (Hagmueller i sar., 2006; Ruiz i sar., 1990).

Za ovu svrhu nisu dovoljna laboratorijska istraživanja van radnog konteksta. Ljudski govor nam može pružiti informacije o većini sekundarnih reakcija na stres bez direktnog fizičkog kontakta sa ispitanikom. Kako stres, tako i govor predstavlja veoma kompleksan proces, različitog porekla, i u slučaju stresa, različitih efekata, od kojih se mnogi od njih manifestuju u govornom signalu. Mnogi faktori, kao što su pol, uzrast, okruženje, utiču na produkciju govora, tako da se svaki pojedinačni izgovor razlikuje od sledećeg, čak i kada istu frazu izgovara ista osoba. S druge strane, stres je stanje koje može biti uzrokovano brojnim razlozima, uključujući radno opterećenje, emocije ili sredinske uticaje. Brojne studije razmatrale su efekte emocionalnog stanja govornika na karakteristike govornog signala. Stoga je prilično teško razdvojiti istraživanja stresa i emocija (Cowie i Cornelius, 2003). Nalazi nekih istraživanja prepoznavanja emocija mogu se direktno primeniti i na prepoznavanje stresa (Alter i sar., 2003; Huber i sar., 2000). F0 je parametar najčešće korišćen za analizu i klasifikaciju govora u stresnim stanjima (Hansen, 1996; Zhou i sar., 2001).

Govor predstavlja značajan modalitet komunikacije među ljudima kao i u sistemu čovek–mašina. Star je između 200 hiljada i 2 miliona godina i nezamenljivo je sredstvo za razmenu ideja, zapažanja i osećanja. Služi za prenos afektivnih informacija putem eksplicitnih (lingvističkih), kao i implicitnih (paralingvističkih) poruka koje reflektuju način na koji su reči izgovorene. Ako razmatramo samo verbalni (lingvistički) aspekt poruke, ne obraćajući pažnju na način kako je izgovorena

(paralingvistička poruka), može se dogoditi da propustimo neke relevantne informacije ili da čak pogrešno razumemo poruku ukoliko ne obratimo pažnju na neverbalni aspekt govora. Istraživanja iz oblasti psihologije i psiholingvistike o paralingvističkim karakteristikama govora dala su obilje rezultata o akustičkim i prozodijskim karakteristikama koje mogu biti upotrebljene za kodiranje afektivnih stanja govornika. Sveobuhvatan pregled prethodnih istraživanja u ovoj oblasti može se naći u radu (Juslin i Scherer, 2005). Parametri govora koji se mogu smatrati pouzdanim indikatorima bazičnih emocija su kontinualne akustičke mere, naročito one koje se odnose na F0 (raspon, srednje vrednosti, medijane, i varijabilnost), intenzitet i trajanje kao tri osnovna domena.

Intonacija. Ljudska bića izražavaju emocije na mnogo različitih načina, između ostalog, putem facijalne ekspresije, kao i modulacijom intonacije glasa (Banse i Scherer, 1996). Tipična akustička karakteristika kojom je zasićen emocionalni govor podrazumeva nivo, raspon i oblik F0 ili intonacione konture. Potrebno je praviti razliku između intonacione konture na nivou fraze (koja obično pokazuje deklinacije – odstupanja u odnosu na baznu i vršnu liniju F0 minimuma i maksimuma, respektivno), i onu na nivou sloga (koje su se pokazale veoma bitnim u istraživanjima emocionalnog govora). Iako postoji neslaganje među raznim autorima u pogledu terminologije, varijacije oblika F0 konture se obično odnose na obrasce rasta i opadanja u odnosu na slogove (Dilley i Brown, 2007; Mary i Yegnanarayana, 2008). Poznato je da je kriva fundamentalne frekvencije nekog izgovora glavna akustička manifestacija suprasegmentnih struktura kao što su naglasak, akcent (visina) i intonacija. Vokali i konsonanti nemaju potpuno invarijantnu spektrografsku reprezentaciju, tako da, površina F0 konture ne nalikuje uvek suprasegmentnim strukturama koje joj leže u osnovi, jer se mnoge varijacije dešavaju tokom njihovog ispoljavanja. Zbog toga je često teško razumeti modele F0 na osnovu direktnih opservacija. Na primer, opaženo je da postoji tendencija postupnog opadanja F0 tokom artikulacije. Ova pojava, poznata kao deklinacija, javlja se u mnogim jezicima. Posle mnogih dekada istraživanja ostalo je nerazrešeno da li je deklinacija funkcionalno različit obrazac intonacije ili nusprodukt produkcije izgovora. To je verovatno zbog toga što se većina istraživanja ovog fenomena zasniva na opservaciji globalne F0 konture, bez adekvatne analize lokalnih prozodijskih struktura. Za intonaciju je često teško proceniti i specifikovati lokalne komponente koje leže u osnovi konture. Pikovi F0 fonološki su povezani sa leksički naglašenim slogovima. Kontura F0 nekog izgovora može se smatrati kao niz lokalnih pokreta koji sadrže pikove F0 koji se pojavljuju simultano sa leksički naglašenim slogovima. U deklarativnim rečenicama pikovi F0 su, u više od 70% slučajeva, povezani sa slogom koji sledi onaj koji je nosilac leksičkog akcenta u fonološkoj reprezentaciji. Može se smatrati da je automatsko snižavanje F0 tokom izgovora univerzalni fonetski efekat (koji čak nije specifičan samo za ljudsku vrstu).

Potrebna nam je kvantitativni model koji dozvoljava da zaključujemo o mehanizmima, procesima i informacijama koje su uključene u generisanje F0 konture. Efekti inicijalnih konsonanata na F0 sloga dobro su ispitani, pa se za nazale zna da ispoljavaju najmanje ometajući učinak (dovode do najmanje poremećaja konture) na kontinuitet F0 konture. Potvrđeno je da kada je inicijalni konsonant sloga bezvučan (i to ploziv, na primer „t“, pre nego nazal) dolazi do porasta rane porcije F0 konture u slogu. Veći je uticaj prenosa sa prethodnog tona, nego anticipatorni uticaj sa tona

koji sledi. Kontura F0 u početnom delu svakog sloga je izgleda veoma tranzicionalna, njena početna vrednost veoma varira. Finalni regioni F0 konture sloga (više od ostalih) najmanje variraju pod uticajem efekta prenosa tona. Poznato je da deklarativne rečenice prouzrokuju najveću deklinaciju F0.

Tranzicija F0 takođe se javlja kad god postoji razlika u F0 između dva susedna sloga, bez obzira na to da li dva sloga nose isti ton. Jedna od univerzalija vezanih za intonaciju jeste postojanje početnog uzbuđenja koja ustvari predstavlja tranziciju između vrednosti F0 na početku izgovora i prvog F0 maksimuma, što ne čini funkcionalni porast. Pri sirovom praćenju F0 primećuju se oštri pikovi oko dodirnih tačaka nazala i vokala. Kada je leksički akcent sloga najvažniji determinišući faktor lokalne F0 konture sloga, fokus menja globalni oblik krive F0, što utiče na visinu, pa čak i na oblik lokalnih kontura. Varijacije u melodiji govora obično nemaju normalnu raspodelu. Često se pojavljuju dva i više maksimuma. Kod jedne individue kontura je vrlo stabilna, i ukoliko je stanje individue nepromenjeno ona čini pravu liniju u toku vremena. Kada je subjekt ekscitiran prosečni nivo F0 raste, a melodija je proširena.

Uticaj stresa se ispoljava najviše u stadijumima planiranja izgovora, generisanja motornih komandi i produkciji govornog zvuka. Na osnovu ovih promena moguće je predviđanje i rano upozoravanje govornika – operatora da može nastupiti kritično opadanje performansi što ima ogromnu ulogu u prevenciji nezgoda čime bi se mogli sprečiti ogromni humani i finansijski troškovi. Zato je opravdano veliko ulaganje napora u merenje stresa, umora i radnog opterećenja u realnim radnim situacijama. Verovatno najpreciznije procene nivoa stresa kome je pojedinac izložen dobijaju se merenjem fizioloških parametara. Ovakva merenja podrazumevaju, na primer, analizu krvi ili postavljanje elektroda (npr. u mozgu). Većina ovakvih merenja su invazivna i vezana za medicinska ispitivanja.

U okviru kategorije neinvazivnih merenja, mogu se razlikovati mere koje se dobijaju fizičkim kontaktom, kao što je postavljanje senzora za registrovanje srčanog rada ili elektroda radi dobijanja elektroencefalograma, dok su nekontaktne metode one koje ne zahtevaju fizički kontakt ispitanika i merne opreme. Svakako da su ova merenja poželjna za analizu stresa u realnim situacijama, pošto neće dovesti do pogoršanja radnih sposobnosti subjekata, ili izazvati stres usled primene. U okviru kategorije nekontaktnih merenja možemo definisati dve podgrupe i razlikovati one koje deluju ometajuće, koje interferiraju sa privatnošću subjekta ili sposobnostima operatora da bezbedno obavlja svoj posao, i onih koje nisu ometajuće, kakva je na primer, analiza akustičke strukture govornog signala, naročito u realnim radnim situacijama kada osoba upotrebljava vokalnu komunikaciju u okviru izvođenja svojih radnih zadataka, ili koristi, na primer, mikrofon prilikom rada.

Nema tako mnogo empirijskih istraživanja o uticaju umora, odnosno radnog opterećenja, na akustičke karakteristike govora operatora. Prethodni radovi fokusirali su se obično na pojedinačne karakteristike (Whitmore i Fisher, 1996) ili manji broj njih koje su se odnosile na perceptivne akustičke odlike (npr. F0, intenzitet, tempo govora) i koji su kao govorni materijal koristili uglavnom liste besmislenih slogova (Vollrath, 1994). Ovakva bazična istraživanja nisu uspela da identifikuju optimalni skup vokalnih pokazatelja koji bi mogli razlikovati različite nivoe psihofizioloških stanja budnosti (aktivacije).

Prilikom ekstrakcije karakteristika potrebno je odlučiti se koje ćemo osnovne jedinice odabrati za analizu, spektralne ili orijentisane na prozodiju. Osnovni lingvi-

stički, odnosno distinktivni element jezika je fonem. Istovremeno, on ne predstavlja osnovnu jedinicu percepcije, pošto se mnoge značajne odlike glasova, kao što su jačina, visina ili naglasak, ne mogu izraziti samo na osnovu fonema. Pod perceptivnom jedinicom podrazumeva se minimalni segment govornog (akustičkog) signala koji se prepoznaje kao minimalna lingvistička informacija. Kao kandidati za perceptivne jedinice pojavljuju se fonemi, slogovi, reči i fraze. Na osnovu brojnih istraživanja zaključeno je da su osnovne perceptivne jedinice vokali i slogovi tipa konsonant-vokal (CV) i VC. Najveći deo govorne informacije se sadrži u segmentima govornog signala koji nose inherentne informacije o fonemima. Dodatne informacije nose tzv. prozodijske (suprasegmentne) karakteristike koje se odnose na ritam, akcenat i intonaciju govora. Dokazi iz fizioloških istraživanja pokazuju da slogovi predstavljaju osnovne obrasce organizacije artikulacije, odnosno, produkcije, percepcije i sinteze govora.

Neki autori akcente opisuju kao komponente intonacionih kontura, bez objašnjavanja njihove osnove ostavljajući je po strani kao posebna fonološka svojstva (Lieberman, 1995; Pierrehumbert, 1980). Liebermanov model postulira da se lokalna akustička svojstva pojedinačnih slogova mogu interpretirati kao deo globalne metričke strukture izgovora, a ne kao lokalne odlike, te da istaknuta pozicija sloga u okviru izgovora nije određena lokalno. Ladd-ov model takođe ukazuje da akcenat i pikovi F0 konture ne odražavaju isti fenomen (Ladd i sar., 1985; Ladd, 1996). Iako promene F0 ukazuju na pozicije akcenata, oblik F0 konture ih ne odslikava u odnosu jedan prema jedan.

Potrebno je pažljivo definisati odnos između stresa i govora, prvenstveno da bi se napravila razlika u odnosu na pojam stresa u smislu akcenta (naglašenog sloga) kako se on upotrebljava u lingvistici. Zato se često upotrebljava termin 'govor pod uticajem stresa', koji je manje dvosmislen. On označava da se govornik nalazi pod uticajem neke vrste pritiska, što rezultira poremećajima u procesu produkcije govora i time akustičkog signala. Ovakva definicija implicira, da postoji stanje kada nema stresa, odnosno kada pritisak nije prisutan, iako je veoma teško da postoje okolnosti kada je stres potpuno odsutan. Zbog toga, iz praktičnih razloga, stanje bez stresa se definiše kao stanje kada se registruju referentni uzorci govora. U kontekstu stresa uzrokovanog radnim opterećenjem u sistemu kontrole letenja, definicija će biti nekoliko drugačija. Neutralna situacija ovde označava radne uslove u kojima se ostvaruju optimalne performanse, odnosno, radno opterećenje pri kome je moguće održati optimalne radne performanse, pozitivno okruženje kada nema negativnih uticaja na zdravlje i emocije.

Varijacije vrednosti F0 i intonacione konture su za razliku od spektralnih karakteristika govornog signala mnogo više pod uticajem individualnih razlika. Kako je u sistemu kontrole letenja od ključne važnosti optimalan nivo performansi svakog pojedinog operatora, potreban nam je alat putem koga bismo mogli veoma brzo i precizno ustanoviti trenutni psihofiziološki status kontrolora, tj., pojavu latentnog opadanja performansi koje prethode njihovom slomu, ukoliko opterećenje predugo traje. Osnovni cilj preduzetog istraživanja je identifikovanje uticaja stresa uzrokovanog radnim opterećenjem na oblik F0 konture kontrolora leta, kao i razmatranje mogućnosti upotrebe ovog parametra za dijagnostičke, odnosno preventivne svrhe.

Materijal i metode

Subjekti

Uzorak u ovom istraživanju činili su oblasni kontrolori letenja – radaristi. Svi ispitanici bili su muškog pola, uzrasta od 24–57 godina.

Metod rada

Govorni materijal je registrovan kod radarista u odmornom stanju, i nakon rada različitog trajanja (dva radna ciklusa u trajanju od 1 ili 2 časa). Kao uzorak govornog materijala korišćena je test reč „Kalotina“. Ona je u akustičkom smislu pogodna za analizu zahvaljujući svom inicijalnom glasu, kao i postojanju pauze, koja ustvari, predstavlja period okluzije foneme „T“ čineći na taj način granicu između dve akustičke celine, odnosno, segmenta.

Govorni signal je direktno uveden pomoću mikrofona (rastojanje između usana govornika i mikrofona iznosilo je oko 30 cm u svim registovanjima), i sniman direktno na hard disk prenosivog PC računara da ne bi bio nepotrebno deformisan snimanjem na druge medije. Korišćena je frekvencija uzorkovanja od 22 kHz. Svi odmerci su bili 16-bitni. Sprovedena je akustička analiza koja je podrazumevala ekstrahovanje F0 na nivou cele reči, i posebno za oba njena segmenta. Upotrebljen je program posebno sastavljen za ove svrhe (Čičević i sar., 2009; Čičević i sar., 2009a). Visina F0 prvenstveno zavisi od veličine, odnosno dužine i mase glasnih žica. Raspon vrednosti, s druge strane, predstavlja različite metode produkcije i sigurno pretpostavlja emocionalne ili razlike u stilu realizacije artikulacije. Zbog razlika u trajanju izgovora različitih subjekata, i u raznim situacijama, uziman je različit broj uzoraka i izračunavana prosečna vrednost fundamentalne frekvencije za ceo izgovor, kao i posebno za svaki od segmenata. Na osnovu tih vrednosti je zatim izvedena pojednostavljena kontura fundamentalne frekvencije glasa koju čine tri tačke: inicijalna, maksimalna (ukoliko postoji), i finalna.

Rezultati

Izgled konture F0 glasa kontrolora biće interpretiran, ne sa stanovišta prirode akcenatskog sistema srpskog jezika, odnosno efekata prenosa akcenata sa jednog na susedni slog, već s obzirom na osobenosti realizacije radnog procesa kontrolora leta, odnosno trajanje rada.

Prosečne vrednosti F0 daju meru kojom visinom je generalno svaki pojedinac realizovao izgovor date reči. Pošto se ona kontinualno menja, kada se predstavi u odnosu na vreme, dobija se intonaciona kontura u govoru. U kreiranju izgleda konture korišćene su srednje vrednosti realizovanih vrednosti F0 za svaku od grupa kontrolora s obzirom na trajanje rada. Ovde su prikazane pojednostavljene konture osnovne frekvencije glasa koje su određene sa tri tačke – početna vrednost, maksimalna vrednost (ako postoji) i krajnja vrednost (za dato slogovno jezgro). Posebno su razdvojene dve akustičke celine, ovde aproksimativno označene kao slogovna jezgra.

Rezultati pokazuju da prvi segment test reči pokazuje mnogo veće varijacije vrednosti fundamentalne frekvencije (Tabela 1) u poređenju sa drugim (koji pokazuje veliku sličnost među grupama) (Tabela 2). Dakle, u frekvencijskom domenu,

inicijalni segment reči odgovoran je za promene, odnosno osetljiv je na trajanje rada, ili pak uticaj stresa, odnosno, drugih negativnih faktora tokom rada.

Ono što je još značajnije je činjenica da promene fundamentalne frekvencije glasa pri artikulaciji kako reči kao celine, tako i njenog prvog segmenta, nastaju nakon rada najdužeg trajanja, tj. drugog radnog ciklusa. Drugim rečima, F0 je osetljiva na radni ciklus, što podrazumeva duži, a ne kratkotrajni rad. Takođe, na osnovu promena vrednosti F0 prvog segmenta reči može se razlikovati izgovor odmornih i kontrolora koji su duže radili. Značajan porast vrednosti F0 nakon rada najdužeg trajanja svedoči o uticaju emocionalne ekscitacije koja može biti posledica stresa, ili produženog vokalnog napora, što je prirodno s obzirom na prirodu posla radarista, koji zahteva neprekidnu komunikaciju pilota i kontrolora, što znači konstantnu upotrebu i zamaranje vokalnog aparata.

F0 drugog segmenta reči „Kalotina“ je u svim situacijama i svim grupama viša nego u prvom segmentu (Tabela 2).

Tabela 1. Varijacije vrednosti F0 prvog segmenta test reči kao funkcija radnog opterećenja kontrolora.

F0	Odmorni	Ic 1h	Ic 2h	Iic 1h	Iic 2h
Pros.	92.04	95.46	94.33	107.82	110.26
SD	17.02	14.35	15.09	20.38	14.60
Min	65.62	65.50	75.58	87.83	87.30
Max	121.65	118.20	120.47	139.06	122.53
Raspon	56.04	52.70	44.89	55.23	35.23

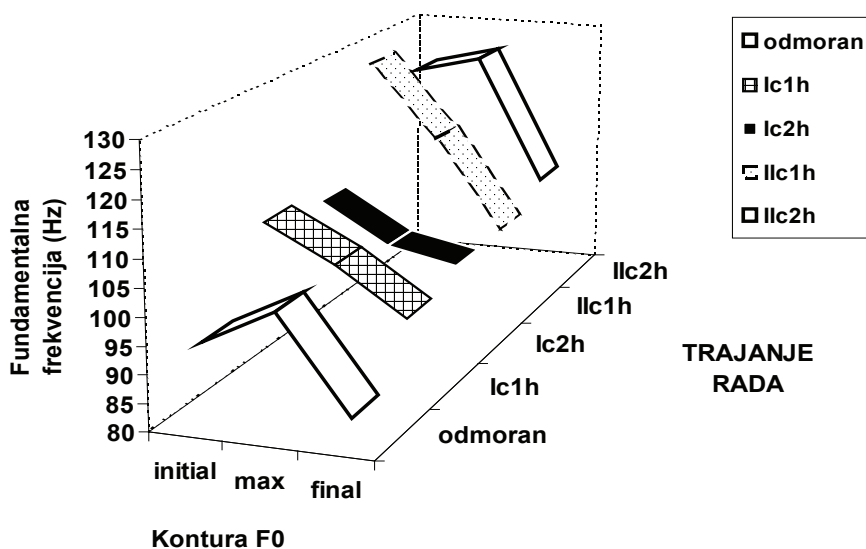
Tabela 2. Varijacije vrednosti F0 drugog segmenta test reči kao funkcija radnog opterećenja kontrolora.

F0	Odmorni	Ic 1h	Ic 2h	Iic 1h	Iic 2h
Pros.	105.05	104.54	101.67	116.02	120.75
SD	23.99	23.49	18.57	26.38	25.81
Min	71.00	67.56	81.76	83.81	87.30
Max	148.14	136.10	139.78	153.80	155.17
Raspon	77.14	68.54	58.01	69.99	67.87

Postoji osnovni trend promena vrednosti F0 tokom radnog perioda, koji je isti za izgovor oba segmenta reči. Na samom početku rada dolazi do blagog porasta vrednosti F0, koja u drugom satu rada opada, i tada ima najnižu vrednost u odnosu na ostale grupe (odnosno radne situacije). Zatim sledi porast vrednosti F0 do kraja radnog perioda, kada F0 dostiže najviše vrednosti. Drugim rečima, najniže vrednosti F0 beleže se posle završetka rada u prvom radnom ciklusu, a najviše nakon završetka drugog radnog ciklusa, znači na kraju rada. Promene vrednosti F0 prevashodno zavise od radnog ciklusa, koji govori o kumuliranju radnog opterećenja.

Kvalitativnom analizom podataka dolazi se do brojnih zaključaka. Najpre, F0 konture oba segmenta reči „Kalotina“ kontrolora koji su najduže radili, pokazuju najviše vrednosti. Konture F0 drugog segmenta su u svim slučajevima više nego konture prvog segmenta. Sve konture drugog segmenta imaju izražene maksimalne vrednosti koje se jasno izdvajaju u odnosu na početnu i krajnju vrednost izgovora, dakle, njihov izgled je veoma sličan, jedino se razlikuju po visini postignutih vred-

nosti. U izgovoru prvog segmenta reči, kontura F0 odmornih kontrolora ima najniže vrednosti, što kod drugog segmenta nije slučaj. Kontura F0 prvog segmenta odmornih kontrolora po izgledu podseća na konturu drugog segmenta – ima jasno izražen maksimum i opada na kraju izgovora (krajnja vrednost je niža od početne). Konture F0 prvog segmenta kontrolora koji su radili 1h (bilo u prvom ili u drugom radnom ciklusu) slične su po izgledu, nimalo ne liče na ostale, imaju opadajući trend, ne postoji izražena maksimalna vrednost u sredini izgovora, jedino što je u drugom radnom ciklusu, višeg nivoa (u sve tri merne tačke). Kontura F0 izgovora kontrolora koji su radili dva časa u prvom radnom ciklusu, potpuno je obrnuta u odnosu na ostale, inače, ovaj vremenski period od dva sata rada u prvom radnom ciklusu predstavlja neku vrstu prekretnice kada dolazi do poremećaja, odnosno do nestabilnosti mnogih drugih posmatranih parametara, kako govornih, tako i onih koji nisu vezani za govornu funkciju. Na kraju celokupnog radnog perioda, posle rada najdužeg trajanja, kontura F0 prvog segmenta po izgledu podseća na konturu odmornih (ima izražen maksimum), samo što se realizuje na mnogo višem nivou (Slika 1).

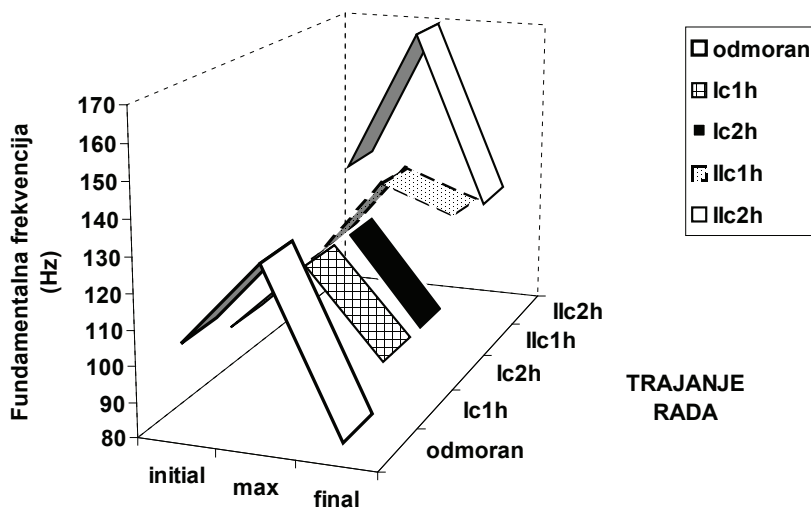

Slika 1. F0 kontura prvog segmenta test reči kao funkcija radnog opterećenja.

Sve konture F0 drugog segmenta po izgledu su slične, osim što se razlikuju po visini. Jedina razlika se javlja u izgledu konture nakon jednog sata rada u drugom radnom ciklusu (Slika 2). Najviše vrednosti F0 realizovane su u konturi na kraju radnog vremena.

Značajan je podatak da su konture F0 kontrolora koji su radili u prvom radnom ciklusu (bilo da je neprekidan rad trajao jedan ili dva časa) gotovo identične i niže po nivou u odnosu na konturu odmornih (jedino je završetak artikulacije kod odmornih na nižem nivou). Najveći pad vrednosti na kraju artikulacije javlja se kod odmornih ispitanika, kod svih ostalih grupa postoji pad, ali ne tako izrazit. Jedina koja se razlikuje u tom pogledu je kontura kontrolora koji su radili jedan čas u drugom radnom ciklusu. Njena početna i srednja (maksimalna) vrednost su iste kao u konturi odmornih.

nih kontrolora, ali ne postoji izraziti pad na kraju artikulacije, već finalna vrednost ostaje na relativno visokom nivou.

Kontura F0

Slika 2. F0 kontura drugog segmenta test reči kao funkcija radnog opterećenja.

Sumirajući iznete činjenice, mogu se izvesti zaključci da je kontura F0 drugog segmenta uvek viša nego kontura prvog; kontura F0 prvog segmenta pokazuje veće varijacije (uzastopnih) vrednosti nego kontura drugog; kao i da su promene u konturi F0 drugog segmenta povezane sa radnim ciklusom, dakle, sa radom dužeg trajanja, dok su varijacije vrednosti konture F0 prvog segmenta „osetljive“ na broj sati provedenih na radu (jednokratni rad kraćeg trajanja).

Diskusija

Reč se izgovara obično u jednom izdisaju. Primarne artikulacione aktivnosti u toku tog ciklusa vezane su za glotalne i subglotalne strukture i direktno zavise od lingvističkog sadržaja. Srednja vrednost subglotalnog pritiska je približno konstantna za vreme ekspirijuma, sa naglim usponom na početku reči i blažim padom pri kraju, kada se priprema sledeća ekspiracija. S druge strane, zategnutost glasnica, koja određuje veličinu fundamentalne frekvencije naglo raste na početku artikulacije, i sa isticanjem ekspirijuma blago pada. U zavisnosti od sintaksičke i semantičke strukture, obe veličine, i subglotalni pritisak i zategnutost glasnica (laringealnih mišića), se modulišu na različite načine. Ukoliko iz bilo kog razloga zategnutost laringealnih mišića ili subglotalni pritisak porastu, akustički korelati ovog uvećanja su: uvećanje fundamentalne frekvencije, veći intenzitet izgovora i njegovo produženo trajanje.

Međutim, nepotpuno zatvaranje glasnih žica usled patoloških faktora dovodi do redukovanja mehanizma za produkciju govora. Kao posledica smanjenja glotalnog pritiska za fonaciju je potreban veći volumen vazduha u poređenju sa normal-

nom situacijom. Vibracije glasnih žica prouzrokuju samo blage fluktuacije vazdušne struje što dovodi do ogromne redukcije viših harmonika periodičnog dela signala. Dodatno, velika zapremina vazduha koja prolazi kroz glotis uzrokuje turbulencije, odnosno šum, koji deluje kao drugi izvor ekscitacije vokalnog trakta. U uslovima nedostatka vremena (skraćanja, kao što je to slučaj pri artikulaciji drugog segmenta test reči radarista) dolazi do manjih varijacija u konturi F₀, pošto se neke od njih brišu, pa dolazi do pomeranja od semantički značajnih na neznačajne konfiguracije. Ubrzanje tempa dovodi do osiromašnja akustičko-fonetske strukture govora. Vizuelnom inspekcijom kontura F₀ naših ispitanika ustanovljava se prisustvo platoa u velikom stepenu, što svedoči o uključivanju mehanizma očuvanja energetskeg balansa. Ovaj mehanizam funkcioniše na dva nivoa. Jedan se odnosi na očuvanje konstantnosti trajanja, energije i visine sloga kao osnovne jedinice artikulacije, drugi se odnosi na konzervaciju energetskeg resursa čoveka operatora koji su iscrpljeni usled delovanja radnog opterećenja, odnosno, produženog rada. Otuda, između ostalog, mnogo manje varijacije u konturi F₀ drugog sloga reči „Kalotina“.

Zaključak

Sumirajući iznete činjenice, mogu se izvesti sledeći opšti zaključci:

- Produženi rad karakteriše se porastom vrednosti F₀, kao i same konture.
- Konture F₀ prvog i drugog segmenta se znatno razlikuju.
- Kontura F₀ drugog segmenta je uvek viša nego kontura prvog.
- Kontura F₀ prvog segmenta pokazuje veće varijacije (uzastopnih) vrednosti nego kontura drugog.
- Promene u konturi F₀ drugog segmenta povezane su sa radnim ciklusom, dakle, sa radom dužeg trajanja, dok su varijacije vrednosti konture F₀ prvog segmenta “osetljive” na broj sati provedenih na radu (jednokratni rad kraćeg trajanja).

Generalno, značajne promene kontura F₀ oba segmenta test-reči nastaju kao posledica rada na sektoru. Očigledno da su segmenti reči osetljivi na stres koji nastaje usled različitog trajanja radnih sesija, što može biti upotrebljeno u dijagnostičke svrhe, odnosno, nameće se zaključak da F₀ možemo ekstrahovati iz početnog kao i iz finalnog segmenta akustičke, tj. artikulacione celine. Što je još značajnije, F₀ kontura omogućuje brzo, vizuelno i efikasno procenjivanje stanja operatora u realnom vremenu.

Literatura

1. Alter, K., Rank, E., Kotz, S. A. (2003). Toepel U, Besson M, Schirmer A, Friederici AD: Affective encoding in the speech signal and in event-related brain potentials. *Speech Communication*, 40, 61–70.
2. Banse, R., Scherer, K. R. (1996). Acoustic profiles in vocal emotion expression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 614–636.
3. Batliner, A., Steidl, S., Schuller, B., Seppi, D., Laskowski, K., Vogt, T., Devillers, L., Vidrascu, L., Amir, N., Kessous, L., Aharonson, V. (2006). Combining efforts for improving automatic classification of emotional user states. in: T. Erjavec, and J. Z. Gros (eds.) : *Language Technologies*, IS-LTC 2006, Ljubljana, Slovenia: Informacijska Družba, pp. 240–245.

4. Cowie, R., Cornelius, R. R. (2003). Describing the emotional states that are expressed in speech. *Speech Communication*, 40, 5–32.
5. Čičević, S., Nešić, M., Vučković, V. (2009). Application of digital signal processing in biological sciences. *Archives of Biological Science*, 61 (4): 9P–11P.
6. Čičević, S., Nešić, M., Vučković, V. (2009a). Software application for operators' workload estimation. SYM-OP-IS, *XXXVI Simpozijum o operacionim istraživanjima*. Matematički institut SANU – Beograd. 381–384.
7. Dilley, L. C., Brown, M. (2007). Changes in pitch range under different or variation in f0 contour shape. *Journal of Phonetics*, 35, 523–551.
8. Hagmueller, M., Rank, E., Kubin, G. (2006). Evaluation of the human voice for indications of workload induced stress in the aviation environment. EUROCONTROL Experimental Centre, INO-1 AC STSS Project.
9. Hansen, J. H. L. (1996). Analysis and compensation of speech under stress and noise for environmental robustness in speech recognition. *Speech Communication*, 20, 151–173.
10. Huber, R., Batliner, A., Buckow, J., Noth, E., Warnke, V., Niemann, H. (2000). Recognition of emotion in a realistic dialogue scenario. In Proceedings of the International Conference on Spoken Language Processing, Beijing, China, pp. 665–668.
11. Juslin, P. N., Scherer, K. R. (2005). Vocal expression of affect. in: J. Harrigan, R. Rosenthal, and K. Scherer (eds.): *The New Handbook of Methods in Nonverbal Behavior Research*, Oxford University Press, Oxford, UK.
12. Krajewski, J., Kröger, B. (2007). Using prosodic and spectral characteristics for sleepiness detection. *Interspeech Proceedings*, 8, pp.1841–1844.
13. Ladd, D. R., Silverman, K., Tolkmitt, F., Bergmann, G., Scherer, K. R. (1985). Evidence for the independent function of intonation contour type, voice quality, and f0 range in signalling speaker affect. *Journal of Acoustical Society of America*, 78, 435–444.
14. Ladd, D.R. (1996). *Intonational phonology*. NY: Cambridge University Press, Cambridge, UK.
15. Liberman, M. (1975). The intonational system of English. PhD thesis, MIT. Distributed 1978 by IULC.
16. Mary, L., Yegnanarayana, B. (2008). Extraction and representation of prosodic features for language and speaker recognition. *Speech Communication*, 50, 782–796.
17. Pierrehumbert, J. (1980). The phonology and phonetics of English intonation. PhD thesis, MIT, Published 1988 by IULC.
18. Ruiz, R., Legros, C., Guell, A. (1990). Voice Analysis to Predict the Psychological or Physical State of a Speaker. *Aviation Space and Environmental Medicine*, 61, 266–271.
19. Vollrath, M. (1994). Automatic measurement of aspects of speech reflecting motor coordination. *Behavioral Research Methods*, 26, 35–40.
20. Whitmore, J., Fisher, S. (1996). Speech during sustained operations. *Speech Communication*, 20, 55–70.
21. Zhou, G., Hansen, J., Kaiser, J. (2001). Nonlinear feature based classification of speech under stress. *IEEE Transactions on Speech and Audio Processing*, 9, 201–216.

Svetlana Čičević, Milkica Nešić

THE ROLE OF VOICE FUNDAMENTAL FREQUENCY CONTOUR
IN INSTANTANEOUS PSYCHOPHYSIOLOGICAL
STATE ASSESMENT

Abstract

Voice fundamental frequency contour plays an important role in conveying prosodic, as well as para- and non-linguistic information, and in numerous investigations was proven as an good indicator of physical and emotional state of speaker. In the present study, the simplified F0 contour of air traffic controllers' voice was presented, as a parameter of stress induced by time on duty. Multisyllabic word was chosen as a test-word, thus F0 contours for two basic syllabic nuclei (segments) has to be shown. Generally, the end of the working session is characterized by increasing F0 values, as well as ones of the contour realizations. It seems that word segments are sensitive to stress caused by various duration of working session. That could be of use in diagnostic purposes consequently, F0 could be extracted either from the initial, or from the final segment of the acoustic or articulatory entity.

Keywords: Voice fundamental frequency (F0) contour, psychophysiological state, Air Traffic Control (ATC), air traffic controller, workload, word segment

Željko Mladenović
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet Beograd
Doktorske studije

UDK 159.942:78
Оригинални научни рад
Примљен: 16. 11. 2011.

UTICAJ MUZIKE NA INTENZITET EMOCIONALNOG DOŽIVLJAJA FILMSKE SCENE MEREN PREKO PROSEČNE VELIČINE PSIHOALVANSKOG REFLEKSA I BROJA OTKUČAJA SRCA¹

Apstrakt

Uticaj muzike na intenzitet emocionalnog doživljaja filmske scene autor je ispitivao mereći ispitanicima prosečnu vrednost PGR-a i broja otkucaja srca za vreme gledanja scene, a ispitanici su davali i subjektivnu procenu intenziteta na odgovarajućem upitniku. Podaci su izmereni dvema grupama ispitanika, u kojima je bilo po 20 ispitanika, podjednak broj muškaraca i žena. Prvoj grupi prikazivana je besna scena sa besnom muzikom i tužna scena sa radosnom muzikom, dok je drugoj prikazana tužna scena sa tužnom muzikom i besna scena sa strašnom muzikom. Obradom podataka utvrđeno je da nema razlika između veličine PGR-a i broja otkucaja srca između ispitanika koji su čuli besnu ili strašnu muziku pri gledanju besne scene, kao ni između ispitanika koji su čuli tužnu ili radosnu muziku prilikom gledanja tužne scene. Takođe, subjektivne procene ispitanika slabo koreliraju sa PGR-om i brojem otkucaja srca. Autor obrazlaže ovaj nalaz kao posledicu ograničenja nacрта i instrumenta pre nego li kao posledicu stvarnog stanja stvari.

Кljučне речи: Filmska muzika, intenzitet emocija, PGR, broj otkucaja srca, kongruencija

Još u vreme prikazivanja nemi filmova u sali je bila prisutna osoba koja je na klaviru ili nekom drugom instrumentu pratila scene koje su gledaoci videli na platnu, ponekad su bioskopske projekcije pratili čitavi orkestri. Otkriće filmske trake na koju je moguće snimiti ili montirati zvuk dodalo je sasvim novi kvalitet filmu. Koliko god da su sadržaji na ekranu zanimljivi, smešni ili strašni, bez zvuka oni nemaju onu snagu koju im dodaje odgovarajuća muzika. Ono što vidimo u filmu bez tona deluje „tupo“ i neatraktivno, sa druge strane iskustvo nam govori da ponekad sam zvuk koji prati neku scenu „podize“ atmosferu i čini da sa emocionalnom napetošću iščekujemo šta će se dogoditi. Treba imati u vidu da se muzika kao takva vrlo često ne primećuje svesno, ali se primećuje da scena gubi na lepoti i privlačnosti kada muzike nema.

Koen (Cohen, 2001) izdvaja osam funkcija filmske muzike:

1. Maskiranje spoljašnje buke;
2. Obezbeđivanje kontinuiteta između scena;
3. Skretanje pažnje na bitne stvari u sceni;

¹ Sprovođenje ovog istraživanja finansijski je podržano sredstvima koje autor dobija kao stipendisata-doktorant Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije po osnovu angažovanja na projektu OI 179033 (Fundamentalni kognitivni procesi i funkcije).

4. Indukovanje raspoloženja;
5. Prenošenje značenja (i emotivnog) i dopuna radnje, posebno u višeznačnim situacijama;
6. Kreiranje i aktiviranje asocijativnog pamćenja pomoću koga, vremenom, omogućava indukovanje određenih emocija ili znanja čak i u odsustvu konkretnog objekta;
7. Povećavanje usredsređenosti na film i smanjenje obraćanja pažnje na sve ostalo;
8. Doprinos estetskoj vrednosti filma. Čak šest od navedenih osam funkcija odnose se na emocije (2, 4, 5, 6, 7, 8).

Mali broj istraživanja se u psihologiji bavio ispitivanjem odnosa koji postoji između „pokretnih slika“ i muzike, u pogledu njihovog sadejstva u izazivanju emocija.

Jedna od prvih studija koja je na fiziološkom planu ispitala uticaj slika praćenih muzikom na intenzitet emocija ispitanika je studija Baumgartnera i saradnika (Baumgartner, Lutz, Schmidt, Jäncke, 2006). Autori su utvrdili da klasična muzika pojačava emotivnu obradu veoma uzbuđujućih afektivno nabijenih slika izazivajući pojačanu aktivnost ventralnog sistema za obradu emocija, koji uključuje amigdale, ventralni središnji frontalni girus, striatum, insulu i moždano stablo.

Štaviše, ovi autori su pokazali da kongruentni emocionalni muzički stimuli dovode do porasta aktivnosti u ekstrastrijatnim delovima za obradu slika, mada nikada ranije nije bilo pokazano da se ovaj deo aktivira i na sam muzički stimulus. Autori su dalje pronašli jasne razlike u aktiviranju delova mozga pri prezentovanju samo slikovnog materijala i pri prezentovanju slike uz kongruentnu muziku. Naime, dok se u uslovima kongruentnog izlaganja slike i muzike aktivira široka mreža centara za obradu emocija, kod izlaganja samo slike aktivira se jedino dorzolateralni prefrontalni korteks koji je deo dorzalnog sistema za obradu emocija. Rezonovanje autora ide sledećom linijom: izlaganje slika sa emocionalnim sadržajem pre svega aktivira proces kognitivnog prepoznavanja emocija, dok kombinovano izlaganje slika i muzike automatski budi jaka osećanja i iskustva.

Nešić i saradnici (Nešić, Ćirić, Nešić, Milenović, Branković, 2009) izveli su istraživanje koristeći osam emocionalno uznemirujućih filmskih scena koje su predstavljale delove filmova različitih žanrova (akcioni, komedija, drama, horor) i dve scene iz televizijskog programa (govorna poruka i scena iznenadnih padova). Fiziološku dimenziju emocija merili su preko PGR-a (psihogalvanskog refleksa), a posle svake scene ispitanici su davali procenu na dve dimenzije preko devetostepene skale: valenca – kako se scena procenjuje u pogledu prijatnosti na skali od najneprijatnijeg do veoma prijatnog osećanja, i arousal – kako se scena procenjuje u pogledu uzbudljivosti na skali od veoma mirnog do veoma uzbudljivog.

Autori su raspolagali vrednošću PGR-a u situaciji nezvezanoj za eksperiment, kao i PGR-om izmerenim u kontrolnoj situaciji vezanoj za sam eksperiment, između ove dve vrednosti nije bilo statistički značajne razlike. Autori su PGR ispitanika u kontrolnoj situaciji upoređivali sa PGR-om izmerenim pri posmatranju filmskih scena, i našli su statistički značajnu razliku. Ovo znači da posmatranje filmskih scena dovodi do emocionalnih promena. Horor filmovi (u konkretnom istraživanju japanska verzija filma „Ring“) imaju najjače dejstvo na promenu PGR-a. Subjektivne procene (valenca i arousal) i objektivne mere ne pokazuju korelaciju u značajnoj meri.

Drugo istraživanje koje je Nešić (Nešić, Ćirić, Filipović, Veličković, & Nešić, In press) obavila sa saradnicima ticalo se uticaja anksioznosti na procenu valence i aousala, te intenziteta kardiovaskularnih promena kod ispitanika za vreme gledanja scena iz filmova različitih žanrova. Ispitanici su pre eksperimenta procenjivali svoju anksioznost. Filmski materijal koji je prikazivan ispitanicima napravljen je od osam filmskih scena u tri verzije. Sve scene sadržale su emocionalno provocirajući sadržaj, koji su ispitanici odmah po završetku scene procenjivali na dimenziji aousala i valence. Rezultati su pokazali da anksioznost ispitanika utiče na procenu valence i aousala filmskih scena kao i na ispoljeni intenzitet kardiovaskularnih pokazatelja.

Pavlović i Marković (2011) su u svom radu ispitivali kakve efekte na izazivanje emocija i estetskog doživljaja ima prikazivanje različitih kombinacija filmskih scena i muzike. Muzika je bila kongruentna ili nekongruentna sa emocijama koje filmska scena proizvodi. U pomenutom radu, takođe, je ispitivana primenljivost Plučikove teorije emocija na filmski materijal. Obema grupama u eksperimentu bila su prikazana četiri kongruentna (npr. besna scena–besna muzika itd.) i četiri nekongruentna multimodalna stimulusa (npr. besna scena–strašna muzika itd. pri čemu je suprotnost emocija uzeta prema Plučikovom modelu). Grupe nisu videle iste kombinacije film–muzika kako bi se izbeglo da vide dva puta istu scenu ili čuju istu muziku u toku eksperimenta. O ovim stimulusima su ispitanici davali procene svog emocionalnog doživljaja na 8 osnovnih emocija po Plučikovom mišljenju (Plutchik, 1994).

U svim slučajevima, osim u slučaju straha, pokazalo se da emocionalni kvalitet vizuelne informacije (filma) ima jači uticaj nego li emocionalni kvalitet auditorne informacije (muzike). Što su autori doveli u vezu sa Šeferovom „teorijom maske“ (Schaeffer, 1946), po kojoj u ovom slučaju emocionalni sadržaj informacije primljene putem vizuelnog medijuma maskira emocionalni sadržaj informacije primljene putem auditivnog medijuma. Ovaj nalaz poklapa se sa nalazima brojnih ranijih istraživanja. Autori ističu da je ovaj nalaz posledica i samog zadatka koji su ispitanici imali u eksperimentu – da procenjuju emocionalni sadržaj filma koji im je prikazan, te da su stoga veću pažnju u svojim procenima posvetili svom doživljaju sadržine filma, a manju onome što izražava muzika. Međutim, oni ukazuju da je Koen (2000, 2001) u svom modelu (Congruence-Asociacionist Model) istakla da muzika nije na „periferiji“ čak ni kada je pažnja usmerena na film, naprotiv muzika i ostale akustične informacije imaju ulogu da pojačaju fokusiranje pažnje na film kao i da je usmere na određena svojstva filmske scene.

Rezultati su pokazali da modulirajući efekti muzike zavise od emocionalnog kvaliteta. Kod nekih nekongruentnih kombinacija (radost–tuga) dubijeni su modulirajući efekti u očekivanom smeru, to jest, radosna muzika smanjuje doživljaj tuge koji je posledica filmske scene, a tužna muzika smanjuje doživljaj radosti koji je posledica sadržine filmske scene. U nekim slučajevima poput kombinacije strah–bes nije postignut nikakav modulišući efekat, dok su u nekim slučajevima poput kombinacija poverenje–gađenje i iznenađenje–očekivanje modulirajući efekti išli u neočekivanom pravcu. Naime, muzika koja izaziva poverenje pojačavala je efekte gađenja u filmu koji izaziva gađenje. Autori ističu da procene združenih efekata emotivnih sadržaja zavise od medijuma (film maskira muziku) i samog emocionalnog kvaliteta gde postoje tri tipa modulirajućih efekata (modulacija u očekivanom smeru, nepostojanje modulacije i modulacija u neočekivanom smeru).

Naš cilj je bio da u ovom istraživanju ispitamo, uzimajući u obzir do sada dostupne podatke, uticaj kongruentnosti muzike i sadržaja filmskih scena na intenzitet psiho-galvanskog refleksa kože kao i na prosečni broj otkucaja srca, što bi nam pružilo uvid u intenzitet emocionalnog doživljaja ispitanika u kongruentnoj i nekongruentnoj situaciji. Podatke koje smo dobili upotrebom poligrafa upoređivali smo, potom, sa subjektivnim procenama intenziteta emocija i estetskog doživljaja filmskih scena koje su ispitanici dali na odgovarajućem upitniku.

Metod

Ispitanici: Uzorak subjekata u našem istraživanju činilo je 30 studenata prve godine i 10 studenata druge godine psihologije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. U uzorku je bio podjednak broj osoba oba pola.

Stimulusi: Stimuluse u ovom istraživanju činile su scene iz dva filma, dužina svake scene bila je oko jednog minuta. Jedna scena bila je iz filma *Romper Stomper* (*Geoffrey Wright*). Ovo je scena u kojoj se ispoljava agresija, pa smo je nazvali „besna“ uz ovu scenu umontirana je i odgovarajuća muzika i to u prvom slučaju numera „Dream Theater – Panic Attack“, koja je bila kongruentna to jest, takođe, „besna“, dok je u drugom slučaju bila umontirana kompozicija „Dead Silence (theme song)“, koja je nekongruentna, to jest, deluje strašno, (ovde smo pošli od Plučikovog modela emocija po kome je besnom suprotno strašno, dok je tužnom suprotno radosno).

Druga scena je bila iz filma: *Stellet Licht* (*Carlos Reygadas*). Ova scena prikazuje osobu ženskog pola koja plače, tako da smo ovu scenu nazvali „tužna“ i uz nju je u prvom slučaju išla numera: „Memoirs of a Geisha“ (theme song), koja je bila kongruentna, dakle, tužna, dok je u drugom slučaju išla numera: „Dorothy Collins – Singing in the Rain“, koja je bila nekongruentna, to jest radosna. Dakle, zavisno od muzike koja je pratila određenu scenu bilo je ukupno četiri filma: besna scena–besna muzika, besna scena–strašna muzika, tužna scena–tužna muzika i tužna scena–radosna muzika.

Nacrt: nezavisna varijabla bila je scena sa muzikom koja je kongruentna ili nekongruentna, dok su zavisne varijable bile: prosečna vrednost PGR-a (psihogalvanski refleks) izmerena za vreme trajanja scene, prosečna vrednost broja otkucaja srca izmerena za vreme trajanja scene, subjektivna procena intenziteta emocija data na upitniku napravljenom prema Plučikovoj teoriji emocija uz tri dodatne skale (izuzetno, opčinjavajuće, neodoljivo). Nacrt nije bio ponovljen po subjektima.

Instrumenti: za merenje prosečnog PGR-a i broja otkucaja srca korišćeni su odgovarajući senzori poligrafa (ProComp Infinity system and BioGraph Infinity software by Thought Tehnology), a za davanje subjektivnih procena o intenzitetu emocija korišćen je upitnik u kome se intenzitet emocije procenjivao na sedmostepenoj skali. Upitnik je u celosti dat kao prilog na kraju ovog članka. Osam emocija koje se navode u prvoj tabeli preuzete su iz Plučikovog modela (Plutchik, 1994). Tri prideva: izuzetno, opčinjavajuće, neodoljivo, koji su dati u drugoj tabeli izabrana su na osnovu istraživanja Markovića i Radonjićeve (2008) u kome su autori iz niza prideva kojima se opisuju estetski doživljaji putem faktorske analize izdvojili ova tri, kojima je glavna komponenta bila najviše zasićena. Odgovori ispitanika na ovim skalama poslužili su nam kao indikator estetskog doživljaja korišćenih stimulusa.

Postupak: U ovom istraživanju bilo je potrebno da ispitaniku izmerimo prosečne vrednosti PGR-a i broja otkucaja srca, ovo je bilo moguće uraditi samo ukoliko merenju pristupa jedan po jedan ispitanik. Istraživanje je sprovedeno u Laboratoriji za eksperimentalnu psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. Laboratorijski uslovi bili su nužni zbog neutralisanja efekata konfundirajućih varijabli.

Eksperimentalna procedura sastojala se u sledećem: ispitaniku je najpre bilo rečeno da se udobno smesti u stolici ispred kompjutera, zatim mu je saopštavana instrukcija sledeće sadržine: „Vi učestvujete u eksperimentu u kome će vam biti meren PGR i broj otkucaja srca, Vaš zadatak je da odgledate prvi film koji ćemo Vam prikazati, da potom popunite prvi deo upitnika, onda ćete odgledati drugi film i dati procenu na drugom delu upitnika“. Ukoliko je ispitanik razumeo instrukciju, na odgovarajući način su mu bile postavljane elektrode na ruku koju ne koristi za pisanje. Ispitanik je na uši stavljao slušalice i posmatrao je film na ekranu veličine 17", a muzika je bila postavljena na srednji nivo jačine, na početku filma istraživač je pokretao snimanje psihofizioloških parametara na poligrafu.

Ispitanici koji su pripadali prvoj grupi posmatrali su besnu scenu sa besnom muzikom i tužnu scenu sa radosnom muzikom, dok su ispitanici iz druge grupe posmatrali besnu scenu sa strašnom muzikom i tužnu scenu sa tužnom muzikom. Na ovaj način svi ispitanici videli su iste scene (besnu i tužnu), ali se razlikovala muzika koju su pritom čuli (jedna scena je imala kongruentnu, a druga nekongruentnu muziku); dakle, nacrt nije bio ponovljen po subjektima. Za vreme merenja istraživač je sedeo bočno od ispitanika tako da ga ovaj nije mogao videti, i pratio je promenu parametara na ekranu drugog računara, u odgovarajućim trenucima (po završetku filma) zaustavljao je proces snimanja i očitavao je prosečne vrednosti psihofizioloških parametara koje softver automatski izračunava, očitane vrednosti unošene su u odgovarajući protokol.

Prikaz rezultata

Podatke smo obrađivali proveravanjem značajnosti razlika između odgovarajućih varijabli, T-testom za sparane uzorke, a između subjektivne procene ispitanika na upitniku, prosečnog PGR-a i prosečnog broja otkucaja srca računali smo korelacije.

Tabela br.1 Prikaz rezultata poređenja t-testom kongruentne i nekongruentne situacije vezane za besnu scenu u pogledu PGR-a i broja otkucaja srca.

	Prosek	St.dev.	St. gr. proseka	t-statistik	Step. sl.	Stat. znač
Besna scena besna muzika PGR	10,2130	4,46610	0,99865	1,676	19	0,110
Besna scena- strašna muzika PGR	8,0065	2,73935	0,61254			
Besna scena besna muzika br.otk.srca	91,0410	16,26784	3,63760	1,451	19	0,163
Besna scena- strašna muzika br.otk.srca	84,1770	13,42302	3,00148			

Tabela br.2 Prikaz rezultata poređenja t-testom kongruentne i nekongruentne situacije vezane za tužnu scenu u pogledu PGR-a i broja otkucaja srca.

	Prosek	St. dev.	St. gr. proseka	t-statistik	Step. sl.	Stat. znač
Tužna scena-tužna muzika PGR	8,5645	3,81686	0,85348	1,008	19	0,326
Tužna scena-radosna muzika PGR	7,3965	2,34481	0,52432			
Tužna scena-tužna muzika br.otk.srca	81,9385	21,39370	4,78378	-0,333	19	0,746
Tužna scena-radosna muzika br.otk.srca	83,5520	10,59352	2,36878			

Tabela 3: Prikaz procena tužne scene sa tužnom muzikom koje su ispitanici dali na dimenzijama izuzetno opčinjavajuće, neodoljivo (1–najslabiji intenzitet, 7–najjači intenzitet).

Procena ispitanika na skali	Opčinjavajuće		Izuzetno		Neodoljivo	
	Broj ispitanika	Procenat %	Broj ispitanika	Procenat %	Broj ispitanika	Procenat %
1	10	50	12	60	16	80
2	5	25	5	25	1	5
3	2	10	1	5	1	5
4	1	5	0	0	0	0
5	0	0	0	0	2	10
6	2	10	0	0	0	0
7	0	0	2	10	0	0
Ukupno	20	100	20	100	20	100

Tabela 4. Prikaz procena tužne scene sa radosnom muzikom koje su ispitanici dali na dimenzijama izuzetno opčinjavajuće, neodoljivo (1–najslabiji intenzitet, 7–najjači intenzitet).

Procena ispitanika na skali	Opčinjavajuće		Izuzetno		Neodoljivo	
	Broj ispitanika	Procenat %	Broj ispitanika	Procenat %	Broj ispitanika	Procenat %
1	13	65,0	11	55,0	17	85,0
2	4	20,0	3	15,0	2	10,0
3	2	10,0	6	30,0	1	5,0
4	1	5,0	0	0	0	0
5	0	0	0	0	0	0
6	0	0	0	0	0	0
7	0	0	0	0	0	0
Ukupno	20	100	20	100	20	100

Tabela 5. Prikaz procena besne scene sa besnom muzikom koje su ispitanici dali na dimenzijama izuzetno opčinjavajuće, neodoljivo (1–najslabiji intenzitet, 7–najjači intenzitet).

Procena ispitanika na skali	Opčinjavajuće		Izuzetno		Neodoljivo	
	Broj ispitanika	Procenat %	Broj ispitanika	Procenat %	Broj ispitanika	Procenat %
1	9	45	10	50	14	70
2	5	25	4	20	4	20
3	3	15	3	15	2	10
4	2	10	2	10	0	0
5	1	5	1	5	0	0
6	0	0	0	0	0	0
7	0	0	0	0	0	0
Ukupno	20	100	20	100	20	100

Tabela 6. Prikaz procena besne scene sa strašnom muzikom koje su ispitanici dali na dimenzijama izuzetno opčinjavajuće, neodoljivo (1–najslabiji intenzitet, 7–najjači intenzitet).

Procena ispitanika na skali	Opčinjavajuće		Izuzetno		Neodoljivo	
	Broj ispitanika	Procenat %	Broj ispitanika	Procenat %	Broj ispitanika	Procenat %
1	12	60	13	65	17	85
2	5	25	1	5	1	5
3	1	5	4	20	1	5
4	1	5	2	10	0	0
5	1	5	0	0	1	5
6	0	0	0	0	0	0
7	0	0	0	0	0	0
Ukupno	20	100	20	100	20	100

Diskusija i zaključak

Očekivana razlika između kongruentne i nekongruentne situacije nije pronađena. Konkretno, kada smo uporedili prosečni PGR za besnu scenu sa besnom muzikom (kongruentna situacija) i prosečni PGR za besnu scenu sa strašnom muzikom (nekongruentna situacija) statistički značajna razlika nije se pojavila što se može videti iz Tabele br.1. Isti je slučaj i sa prosečnim brojem otkucaja srca ispitanika u ove dve situacije. Očekivana razlika se nije pojavila ni između prosečnog PGR-a i prosečnog broja otkucaja srca ni kod tužne scene sa tužnom i radosnom muzikom, što se može videti iz Tabele br.2.

Korelacije između mera koje smo dobili poligrafom i subjektivnih procena koje smo dobili na upitniku, vrlo su niske i nisu statistički značajne. Prosečni PGR i broj okucanja srca ispitanika vrlo slabo koreliraju. Odgovarajuće koeficijente korelacije nije bilo potrebe da tabelarno prikazujemo zbog toga što su neinformativne. Nepostojanje razlika između grupa ne znači, ipak, jednoznačno da kongruentnost muzike i slike ne igra nikakvu ulogu.

Podaci koje smo dobili nisu u skladu sa našim očekivanjima, koja smo formulisali na osnovu veze koja postoji između intenziteta emocije i promena pulsa i

PGR-a, mada nije bilo ranijih empirijskih podataka o intenzitetu emocija (merenom preko PGR-a ili broja otkucaja srca) koji izaziva filmska scena sa kongruentnom i nekongruentnom muzikom. Različiti parametri koje je moguće meriti preko kože, poput kožne provodljivosti i otpora različiti su pokazatelji emocionalnih promena (Colet i sar., 1997). Provodljivost kože raste posle zabavnog filma, opada posle neutralnog filma, i ostaje nepromenjena posle tužnog filma (Gross i sar., 1997).

Scene koje smo mi koristili i pored svoje „nabijenosti“ emocionalnim sadržajem, možda nisu bile toliko provokativne da dovedu do dovoljno intenzivne promene koju bi poligraf mogao da registruje. Moguće je da su ispitanici habituirani i više ne reaguju na scene koje prikazuju nasilje, s obzirom na konstantno „bombardovanje“ scenama nasilja preko medija, počev od informativnog, preko filmskog, pa čak i zabavnog programa!

Treba uzeti u obzir da su ispitanici u ovom istraživanju bili studenti psihologije, koji su verovatno imali potrebu da dokuče svrhu eksperimenta u kome učestvuju, tako da se za vreme gledanja materijala nisu prepuštali osećanjima već razmišljanju o svrsi eksperimenta te se emocionalne promene nisu ni mogle uočiti. U prilog ovome idu i odgovori ispitanika na upitniku tj. na skalama procene emocija koje pokazuju priličnu disperziju odgovora, ali i tendenciju davanja socijalno prihvatljivog odgovora. Ovo davanje socijalno prihvatljivog odgovora vidi se naročito u procenama estetske dimenzije filmskih scena (dimenzije izuzetno, opčinjavajuće, neodoljivo) na kojima su ispitanici davali uglavnom odgovore slabijeg intenziteta (videti Tabele br. 3,4,5,6). Ovome je mogući uzrok što razmišljanje ispitanika ide linijom: „Ne bi bilo u redu da kažem za ovu nasilnu (ili tužnu) scenu da je izuzetna, opčinjavajuća ili neodoljiva“.

Takođe, filmske scene u budućim istraživanjima trebalo bi da budu duže, i trebalo bi raditi na razvijanju mogućnosti da se u istraživanjima ovoga tipa primeni ponovljeni nacrt. Mišljenja smo da bi ovo vodilo adekvatnijem upoznavanju fenomena koji je bio predmet istraživanja.

Napomena: Autor duguje zahvalnost Ivanki Pavlović na ustupanju dela stimulusnog materijala koji je bio korišćen u istraživanju Pavlović i Marković (2011), a koji je upotrebljen i u eksperimentu koji smo prikazali, kao i prof. Dr Slobodanu Markoviću na korisnim sugestijama u toku pripreme ovog rada. Zahvalan sam i Departmanu za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu na ustupanju prostorija i opreme za izvođenje ovog istraživanja.

Literatura

1. Baumgartner, T., Lutz, K., Schmidt, C. F. & Jäncke, L. (2006). The emotional power of music: How music enhances the feeling of affective pictures. <http://www.elsevier.com/locate/brainr&as>.
2. Berlyne, D. E. (1974). The new experimental aesthetics. In: Berlyne D.E. (Ed.), *Studies in the new experimental aesthetics*. Hemisphere publishing Corporation, Washington, D.C., p.1–25.
3. Cohen, A. J. (2001). Music as a source of emotion in film. In: Juslin P. & Sloboda, J. (Eds.). *Music and emotion*, Oxford University Press, Oxford, p. 249–272.
4. Cohen, A. J. (2010). Music as a source of emotion in film. In P. Juslin, & J. Sloboda (Eds.), *Music and emotion* (pp. 879–908), New York: Oxford University Press.

5. Collet, C., Vernet/Maury, E., Delhome, G. & Ditmar, A., (2000). Autonomic nervous system response patterns specificity to basic emotions. *J.Auton. Nerv. Syst.* 62 (1-2), p. 45-57.
6. Gross, J. J. & Levenson, R., W. (1997). Hiding feelings: the acute effects of inhibiting negative and positive emotion. *Journal of Abnormal Psychology*, 106 (1), p. 45-57.
7. Marković, S. i Radonjić, A. (2008). Implicit and explicit features of paintings. *Spatial Vision*, Vol. 21, No. 3-5, p. 229-259
8. Nešić, M., Ćirić, M., Nešić, V., Milenović, M. i Branković, S. (2009). Valence, arousal and skin conductance of emotional movie scenes, *Phisioacta (Списание на физиолози и антрополози на Македонија)*, 3 (2) p.137-146.
9. Nešić, M., Ćirić, M., Filipović, J., Veličković, M. & Nešić, V. (In press). Impact of anxiety on valance, arousal, and cardiovascular reactivity to emotional movie scenes, SOUTH-EAST EUROPEAN REGIONAL CONFERENCE OF PSYCHOLOGY – SOFIA, 30.10 – 1.11.2009.
10. Pavlović, I., Marković, S. (2011). The effect of music background on the emotional appraisal of film sequences. *Psihologija*. 44 (1), 71-91.
11. Plutchik, R. (1994). *The psychology and biology of emotion*. New York: Harper Collins.
12. Schaeffer, P. (1946). L'Element non-visuel au cinema. *La Revue de cinema*, 1-3.

Željko Mladenović

THE INFLUENCE OF MUSIC ON THE INTENSITY
OF EMOTIONAL EXPERIENCE OF FILM SCENE MEASURED
BY THE AVERAGE SIZE OF PSIHOGALVANIC
REFLEX AND HART RATE

Abstract

The influence of music on the emotional experience intensity of the film scene is investigated by measuring the average value of participant's PGR and heart rate while watching the scene. Participants also gave the subjective assessment of the emotion intensity in the appropriate questionnaire. Data were collected in two groups of 20 participants containing equal number of men and women. The angry scene with angry music and the sad scene with joyous music were presented to the first group, while the sad scene with sad music and angry scene with fearful music were presented in the second group. Analysis shows that there is no difference between the size of PGR and heart rate among the respondents who have heard the angry music or fearful music when viewing an angry scene, or between respondents who have heard the sad or joyous music when watching a sad scene. Also, subjective evaluation of subjects poorly correlated with PGR and heart rate. The author explains this finding as a result of restrictions in the experiment design and in the used instrument, rather than as a result of the actual state of affairs.

Keywords: Film music, the intensity of emotion, PGR, heart rate, congruence

Jelena Petrov
Marina Hadži-Pešić
Ljubiša Zlatanović
Miodrag Milenović
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet Niš

UDK 159.942.53
616.89

Оригинални научни рад
Примљен: 20. 01. 2011.

ZADOVOLJSTVO ŽIVOTOM, ZADOVOLJENJE OSNOVNIH PSIHOLOŠKIH POTREBA I SKLONOST KA PSIHOSOMATICI

Apstrakt

Dugo vremena istraživanja opšteg subjektivnog osećaja blagostanja i dobrobiti (eng. well-being) bavila su se varijablama koje zapravo nisu povezane sa srećom. Kada pitamo ljude kako živeti srećan i osmišljen život, oni spontano govore o svojim ciljevima, željama i planovima. Nivo ostvarenja važnih ciljeva, potreba i želja određuje sreću neke osobe. Psihološke potrebe su u središtu procesa postavljanja ciljeva, a uspešnost u zadovoljenju tih potreba određuje naše životne ciljeve. Prema Teoriji samoodređenja, koja se nalazi u osnovi ovog istraživanja, osećaj dobrobiti zavisi od zadovoljenja psiholoških potreba. (Deci & Ryan, 2000). Brojna istraživanja su pokazala da su negativne emocije predisponirajući faktori psihosomatskih ispoljavanja. Upravo su ova i brojna druga istraživanja inspirisala i ovo istraživanje da pokaže šta leži u osnovi zadovoljstva životom, koliko je važno ispunjenje osnovnih psiholoških potreba i koliko to utiče na opšti osećaj blagostanja, a šta donosi nezadovoljenje istih i prisustvo negativnih emocija i koliko su one u stanju da naruše zdravlje i subjektivni osećaj dobrobiti.

Ključne reči: Zadovoljstvo životom, dobrobit, psihološke potrebe, psihosomatika

Uvod

Podstrek za naše istraživanje dali su rezultati velike analize dotadašnjih istraživanja u kojoj su Majers i Diner (Mayers & Diener, prema King & Napa, 1998) utvrdili da broj istraživanja koja istražuju negativna stanja nadmašuje istraživanja pozitivnih stanja i to u odnosu 17 : 1. Psihološka dobrobit i zdravi stilovi života mogu se podsticati pomaganjem ljudima da ostvare svoje istinske potencijale, da se potpuno angažuju u odnosima sa drugima i da dostignu nivo svog optimalnog funkcionisanja. Pozitivnu stranu ljudske prirode treba više istraživati, jer rezultati takvih istraživanja mogu pomoći ljudima da ostvare bolji kvalitet života.

Dugo vremena istraživanja opšteg subjektivnog osećaja blagostanja i dobrobiti (eng. well-being) bavila su se varijablama koje zapravo nisu povezane sa srećom. Uz pretpostavku da na opšte blagostanje nekog društva najviše utiču materijalna dobra, ono se dugo godina procenjivalo gotovo isključivo ekonomskim pokazateljima. Osnovna primedba koja se upućuje objektivnim indikatorima kvaliteta življenja jeste da više, ne znači uvek i bolje, (Csikszentmihalyi, prema Kaliterna, 2005), a šta je

bolje za pojedinca to najbolje zna on sam. Zato se danas kao obavezna mera kvaliteta življenja uključuje i subjektivna komponenta, tj. percepcija vlastitog života. U novije vreme je sve više dokaza da se pri merenju opšteg blagostanja trebaju uzeti u obzir i subjektivni pokazatelji. Istraživanja upućuju na to da, na blagostanje pojedinca mnogo više utiču socijalni kontakti, emocije i lično zadovoljstvo, nego prihodi i materijalne stvari.

Kada pitamo ljude kako živeti srećan i osmišljen život, oni spontano govore o svojim ciljevima, željama i planovima. Psihološke potrebe su u središtu procesa postavljanja ciljeva, a uspešnost u zadovoljenju tih potreba određuje naše životne ciljeve. (Deci & Vansteenkiste, prema Brdar, 2006). Ispunjenje potreba prirodan je cilj ljudskog života, a težnja za zadovoljenjem potreba može da objasni mnoge ljudske postupke (Ryan & Deci, 2000).

Prema teoriji samoodređenja, koja se nalazi u osnovi ovog istraživanja, osećaj dobrobiti zavisi od zadovoljenja psiholoških potreba (Deci & Ryan, 2000). Teorija govori o tri osnovne psihološke potrebe: za autonomijom (eng. *autonomy*), kompetencijom (eng. *competence*) i povezanošću (eng. *relatedness*). Ova teorija tvrdi da su ljudi najсреćniji i najzdraviji kada im okolina i unutrašnji procesi dopuštaju osećaj uspešnosti, mogućnosti izbora i povezanosti u svakodnevnom životu (Ryan, prema Brdar, 2006).

Mi istovremeno postojimo i u duhu i u telu. Oni su neraskidivo povezani budući da su to samo dva oblika iste energije. Na taj način smo svi mi « psihosomatska bića ». Pozitivne emocije deluju kao posredujuća varijabla između životnog smisla i zdravlja (Ryff & Singer, prema Rijavec, 2006), npr. smanjuju štetu koju kardiovaskularnom sistemu čine negativne emocije, (Fredrickson & Levenson, prema Rijavec, 2006), a u situacijama stresa ne samo da pružaju trenutno olakšanje nego i energiju potrebnu za dugotrajno suočavanje sa stresnom (Folkman & Moskowitz, prema Rijavec, 2006) ili kriznom situacijom, pa stoga nije teško zaključiti koje i kakve loše posledice nam donose negativne emocije. Brojna istraživanja su pokazala da su negativne emocije predisponirajući faktori psihosomatskih ispoljavanja. Upravo su ova i brojna druga istraživanja inspirisala i ovo istraživanje da pokaže šta leži u osnovi zadovoljstva životom, koliko je važno ispunjenje osnovnih psiholoških potreba i koliko to utiče ne opšti osećaj blagostanja, a šta donosi nezadovoljenje istih i prisustvo negativnih emocija i koliko su one u stanju da naruše zdravlje i subjektivni osećaj dobrobiti.

Zadovoljstvo životom i pojam blagostanja

Od davnina ljudi postavljaju pitanje šta je to dobar život. Tim pitanjem su se bavili i brojni filozofi koji su odgovore tržili u dva smera. Prvi je hedonizam (Kahneman i saradnici, prema Brdar, 2006), koji zastupa gledište da se dobrobit sastoji od ugodnosti i sreće. Drugi smer je eudemonizam, (Waterman, prema Ryan & Deci, 2000), koji dobrobit povezuje sa aktualizacijom ljudskih potencijala, sa ispunjenjem ili ostvarenjem istinske prirode pojedinca. Pojam subjektivne dobrobiti je složen (Diener i saradnici, prema Brdar, 2006) i može se prikazati kao višedimenzionalan pojam koji obuhvata hedonistički i eudemonijske aspekte. Može se doći do zaključka da se dobrobit sastoji iz dva faktora: jedan predstavlja subjektivnu dobrobit, a drugi

lični rast i razvoj (Campton i saradnici, prema Brdar, 2006). Umerena povezanost ovih faktora pokazuje da su hedonički i eudemonijski aspekti odvojeni, ali povezani.

Mnogo je načina na koji se definiše kvalitet življenja, ali najopštija definicija je da je kvalitet življenja “stepen onoga što život čini dobrim” (Bowling, prema Kaliterna, 2006). Ne ulazeći u filozofsko poimanje svrhe ljudskog života, evidentno je da se okolnosti u kojima se živi odražavaju na zadovoljstvo životom. Dugo se u naučnim, pa i u primenjenim istraživanjima to što život čini dobrim merilo objektivnim indikatorima, najčešće ekonomskim podacima. Po tom konceptu, kvalitet življenja nekog društva ili neke društvene skupine određivao se po tome koliko ljudi zarađuju, kakvi su im stambeni uslovi, kako im je organizovana zdravstvena zaštita, kako im je rešen problem saobraćaja u naseljima, koliko često posećuju kulturne ustanove itd., dakle po svemu onome što se moglo objektivno i konkretno meriti. Obavezno povezivanje određenih objektivnih pokazatelja sa subjektivnim, daje pravu sliku zadovoljstva životom kod ljudi, jer je kvalitet života višedimenzionalni koncept koji se meri objektivnim i što je još važnije, subjektivnim indikatorima.

Životno zadovoljstvo, lična sreća i kvalitet življenja različite su komponente onoga što se naziva subjektivna dobrobit (eng. *subjective well-being*). Životno zadovoljstvo predstavlja celovitu percepciju i evaluaciju vlastitog života i najčešće se opisuje kao kognitivna komponenta subjektivne dobrobiti, dok sa druge strane osećaj sreće predstavlja emocionalnu komponentu i opisuje se kao često osećanje pozitivnih emocija (Diener, prema Kaliterna, 2006). Kvalitet življenja mogao bi se u tom kontekstu opisati kao zadovoljstvo pojedinim područjima života, kao što su rad, porodica, životni standard, zdravlje i slično.

Merenje subjektivnog blagostanja u poslednjih desetak godina počelo je da se sprovodi u većini zemalja, pa danas raspoložemo rezultatima mnogobrojnih studija sprovedenih u Evropi, SAD, Australiji itd. Najčešće ispitivani pokazatelji blagostanja su životno zadovoljstvo, osećaj sreće i kvalitet življenja izraženi kao zadovoljstvo različitim područjima života.

U ovom istraživanju mi smo pokušali da povežemo zadovoljstvo životom sa kategorijama kao što su pol, uzrast, bračno stanje i zaposlenost, odnosno nezaposlenost. Takođe, utvrdićemo da li postoji korelacija između zadovoljstva životom i zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba, sa jedne strane, kao i zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba i sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju sa druge strane.

Bazične psihološke potrebe

Sreća je ono što osećamo na svom putu prema cilju, odnosno napredovanje prema ostvarivanju ličnih ciljeva (Lazarus, prema Brdar, 2006). Psihološke potrebe su u središtu procesa postavljanja ciljeva, a uspešnost u zadovoljavanju tih potreba određuje naše životne ciljeve (Deci & Vansteenkiste, prema Brdar, 2006). Ispunjenje potreba je prirodan cilj ljudskoga života, a težnja za zadovoljenjem potreba može objasniti mnoge ljudske postupke (Ryan & Deci, 2000).

Pristup formiran kroz teoriju samoodređenja naglašava da je lična dobrobit direktna funkcija zadovoljavanja osnovnih psiholoških potreba. Teorija samoodređenja (Ryan & Deci, 2000) predstavlja perspektivu koja usvaja termin samorealizacije (*eudemonije*) kao ključni definicijski aspekt psihološke dobrobiti – pokušava da

objasni šta znači aktualizovati sebe i kako se to postiže. Teorija kao što je pomenuto govori o tri osnovne psihološke potrebe: potreba za autonomijom (eng. *autonomy*), potreba za kompetencijom (eng. *competence*) i potreba za povezanošću (eng. *relatedness*), koje treba da budu zadovoljene kroz život i individualno iskustvo kako bi se postigao psihološki rast (kroz mehanizme intrinzične motivacije), integritet (kroz internalizaciju i asimilaciju kulturalnih obrazaca) i psihološka dobrobit (zadovoljstvo životom i psihološko zdravlje). Ukratko, teorija pretpostavlja da je zadovoljenje osnovnih psiholoških potreba jasan prediktor mera dobrobiti, zdravlja i razvoja praktično svakoga (Ryan & Deci, 2000).

Potreba za autonomijom odnosi se na potrebu da imamo iskustvo da voljno i samostalno podržavamo svoje aktivnosti. Suprotnost bi joj bila heteronomija ili preterana spoljašnja kontrola. Kada osobi nedostaje osećaj da sama kreira svoje ponašanje, može doživeti manje zadovoljstvo i više frustracije u životu (Sheldon & Kasser, prema Deci & Ryan, 2000).

Kompetencija se odnosi na potrebu da se osećamo uspešni (efikasni) i da imamo kontrolu u odnosu na okolinu. Podržavaju je optimalni izazovi i konstruktivna, na uspeh usmerena povratna sprega. Različiti istraživači ističu potrebu za kompetencijom kao glavni preduslov za ostvarenje samopoštovanja i samopouzdanja (White, prema Deci & Ryan, 2000).

Potreba za povezanošću je potreba osobe da se oseća povezana sa drugim ljudima i socijalnim grupama i podstiču je toplina, briga i osećaj značaja za druge. U psihološkoj i medicinskoj literaturi jasno je ustanovljeno da osobe koje su bolje integrisane u socijalnu mrežu i koje imaju zadovoljavajuće odnose sa drugima imaju tendenciju da žive duže, imaju bolje mentalno i fizičko zdravlje (Berschied & Reis, prema Deci & Ryan, 2000).

Nema puno istraživanja o povezanosti samoprocena zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba sa indikatorima dobrobiti, ali sva ukazuju na sličan zaključak da zadovoljenje psiholoških potreba korelira sa povećanom dobrobiti. Šeldon i saradnici, potvrdili su u svom istraživanju da zadovoljenje te tri potrebe, odnosno prisutnost ta tri kvaliteta iskustva kreira „dobar dan“, odnosno da se svakom od njih ponosob može predvideti dnevno pozitivno raspoloženje, vitalnost i psihološko zdravlje (Sheldon i sar., prema Deci & Ryan, 2000). Istu pretpostavku potvrdili su Reis i saradnici (Reis, Sheldon, Gable, Roscoe & Ryan, prema Deci & Ryan, 2000).

Skлонost ka psihosomatici

Odavno je poznato mišljenje da postoji značajna veza između telesnih i psihičkih činilaca. Kako navodi Jerotić (2004), bolesti nastaju pod uticajem psihičkih sila čiji se konflikti odvijaju na dugačkoj liniji: svesno – predsvesno – nesvesno. U ovom vrzinom kolu uznemirene psihe i telesnih reakcija prepoznaju se tri, ravnopravne po brojnosti grupe bolesnih stanja. U prvoj su grupi bolesnici koji nisu ni psihički, ni fizički bolesni, pa svojim neodređenim i nejasno definisanim tegobama spadaju u pacijente koje lekari nazivaju „funkcionalno bolesnim“. Njihove uobičajene smetnje su glavobolja, bolovi u stomaku, zatvor ili proliv, ili kolebanje krvnog pritiska. U drugoj grupi su bolesnici sa organskim smetnjama čiji simptomi veoma zavise od emocionalnih činilaca. Tipični primeri su pacijenti sa

čiroom na želudcu, obolelom štitastom žlezdom, dijabetesom tip 2, reumatizmom i raznim crevnim hroničnim oboljenjima. U trećoj su grupi oni čije su bolesti tesno povezane sa vegetativnim nervnim sistemom. Reč je o astmi, migreni, primarnoj hipertenziji... U nastanku ovih bolesti psihički činioci imaju najveći udeo. Da li će neka funkcionalna smetnja prerasti u bolest zavisi, kako navodi Jerotić (2004), od brojnih okolnosti, pri čemu su dve najznačajnije. Sa jedne strane, to je dužina trajanja psihičke konfliktne situacije, a sa druge – opšta struktura i otpornost ličnosti, kao i posebno stanje osobe u trenutku kada su unutrašnji, češće nesvesni nego svesni, sukobi počeli da se manifestuju. Drugim rečima, ako prepoznamo konflikt, problem koji nas tišti i remeti psihičku ravnotežu i ako počnemo konstruktivno da ga rešavamo – manje su šanse da ćemo se razboleti. Ako pak, problem potisnemo i još dublje ga zatrpamo u polje nesvesnog, energija nezadovoljstva i dalje postoji i pre ili kasnije izrodiće se u ozbiljne zdravstvene probleme. Zbog toga je, po mišljenju Jerotića, manje bitno pitanje primarnog uticaja duše na telo, ili tela na dušu. Bitnije je odgonetnuti šta telo hoće da nam kaže kada je bolesno.

Stjuart Volf i Harold Volf su predstavnici njujorške psihosomatske škole. Njihova teorija predstavlja učenje o životnom stresu. Po njihovom mišljenju, mnogo značajnije je uočiti celokupnu atmosferu u kojoj je osoba živela nego detektovati akutne psihičke traume, tj. u nastanku psihosomatske bolesti mnogo je važniji hronični stresor nego akutni. Isticali su da veći značaj ima način na koji jedinka doživljava svoje okruženje nego kako je doživljava i opisuje objektivni posmatrač. Spoljašnje okolnosti se prelamaju kroz intimnu prizmu pojedinca i pretvaraju u čitav niz varijeteta mogućih stresogenih odgovora (Wolff, prema Zorić i sar., 2003).

Psihologija se dugo kretala u pravcu otkrivanja negativnih uticaja na mentalno zdravlje i takvog delovanja na telesne simptome. U poslednje vreme pojavljuju se interesantna traganja na planu takozvanog pozitivnog pogleda na mentalno zdravlje. Zaključci su da postojanje smisla života i osećaja ličnog razvoja imaju značajan uticaj na telesno zdravlje.

Metodološki pristup problemu

Problem istraživanja je bio da se utvrdi u kojoj meri zadovoljenje osnovnih psiholoških potreba (za kompetencijom, autonomijom i povezanošću), koje čine osnovu velike Teorije samoodređenja, autora Ričarda Rajana i Edvarda Decija, koja inače pretpostavlja da je zadovoljenje osnovnih psiholoških potreba jasan indikator mera dobrobiti, zdravlja i razvoja praktično svake osobe; utiče na zadovoljstvo životom i da li su zadovoljene, odnosno nezadovoljene potrebe povezane sa sklonošću ka psihosomatskom ispoljavanju.

Teorijski značaj istraživanja ogleđa se u dopunjavanju teorijskih saznanja o procesima koji leže u osnovi zadovoljstva životom i psihosomatici kao i stavljanje naglaska na značaj ispunjavanja osnovnih psiholoških potreba. Takođe, ovim istraživanjem se daje doprinos saznanjima o tome u kojoj meri i kako su povezane ove varijable, kako utiču jedna na drugu i koliko doprinose opštem osećanju blagostanja i dobrobiti.

Praktični značaj istraživanja se ogleđa u tome da se ovim istraživanjem želi doprineti razumevanju procesa koji leže u osnovi zadovoljstva životom i razumeva-

nju važnosti zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba. Mnogo istraživanja o tome šta čoveka čini srećnim, a samim tim i koliko je zadovoljan svojim životom posvećeno je brojnim faktorima kao što su pol, uzrast, rasa, prihodi, stepen obrazovanja, bračni status i dr. Ali, Majers i Diner (Myers & Diener, prema King & Napa, 1998) zaključili su da poznavanje tih faktora ne daje puno informacija o tome koliko je osoba srećna i zadovoljna životom. U svom zaključku, u kome se ogleđa praktični značaj našeg istraživanja, oni pozivaju naučnike da usmere istraživanja na bolje razumevanje sreće i dobrobiti. Ovim istraživanjem se daje mali doprinos tome.

Predmet istraživanja je bio da se utvrdi povezanost zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba (za autonomijom, kompetencijom, i povezanošću – slično „problemu istraživanja“) merenih Skalom osnovnih psiholoških potreba (*Basic Psychological Needs Scale*, Deci & Ryan, 2000) sa zadovoljstvom životom, merenog Skalom zadovoljstva životom (*Satisfaction with life scale, SWLS*, Pavot & Diener, 1993), kao i ispitati uticaj zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba na sklonost ka psihosomatskom ispoljavanju, merenog testom HI, iz baterije KON 6, Konstantina Momirovića (1992).

Ciljevi istraživanja

Opšti cilj je bio da se utvrdi da li postoji statistički značajna korelacija između zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba i zadovoljstva životom, sa jedne strane, i da li postoji statistički značajna korelacija između sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju i zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba, sa druge strane.

Specifični ciljevi su bili da se ispita da li postoji statistički značajna povezanost između zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba i zadovoljstva životom, kao i povezanost ovih potreba sa sklonošću ka psihosomatskom ispoljavanju. Zatim, ispitati da li postoji statistički značajna razlika, unutar uzorka, između muških i ženskih ispitanika u pogledu zadovoljstva životom i u pogledu sklonosti ka psihosomatici. Takođe, jedan od ciljeva je bio ispitati da li postoji statistički značajna razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu zadovoljstva životom i u pogledu sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju. Najzad, unutar uzorka se ispitivalo da li postoji statistički značajna razlika u pogledu bračnog statusa ispitanika i njihovog zadovoljstva životom, kao i njihove sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju.

Varijable istraživanja

Nezavisna varijabla:

Osnovne psihološke potrebe, ova varijabla je merena Skalom osnovnih psiholoških potreba (eng. *Basic Psychological Needs Scale*, Deci & Ryan, 2000).

Zavisne varijable:

Zadovoljstvo životom, ova varijabla je merena Skalom zadovoljstva životom, (eng. *Satisfaction With Life Scale*, Pavot & Diener, 1993).

Sklonost ka psihosomatici, ova varijabla biće merena testom koji meri sklonost ka psihosomatskom ispoljavanju, HI, iz baterije KON 6, Konstantina Momirovića, (1992).

Kontrolne varijable:

Pol , uzrast, zaposlenost / nezaposlenost , bračno stanje.

Hipoteze istraživanja

Opšta hipoteza

Postoji statistički značajna korelacija između zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba i zadovoljstva životom, sa jedne strane, i između sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju i zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba, sa druge strane

Specifične hipoteze

- Postoji statistički značajna povezanost između zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba i zadovoljstva životom;
- Postoji statistički značajna povezanost između zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba i sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju;
- Postoji statistički značajna razlika, unutar uzorka, između muških i ženskih ispitanika u pogledu zadovoljstva životom;
- Postoji statistički značajna razlika, unutar uzorka, između muških i ženskih ispitanika u pogledu sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju;
- Postoji statistički značajna razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu zadovoljstva životom;
- Postoji statistički značajna razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju;
- Postoji statistički značajna razlika, unutar uzorka, u pogledu bračnog statusa ispitanika i njihovog zadovoljstva životom;
- Postoji statistički značajna razlika, unutar uzorka, u pogledu bračnog statusa ispitanika i njihove sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju.

Merni instrumenti

Skala osnovnih psiholoških potreba (eng. Basic Psychological Needs Scale, Deci & Ryan, 2000)

Skala zadovoljstva životom (eng. Satisfaction With Life Scale, Pavot & Diener, 1993)

Test koji meri sklonost ka psihosomatskom ispoljavanju, HI iz baterije KON 6 Konstantina Momirovića

Upitnik napravljen za potrebe istraživanja, kojim se dobijaju podaci o kontrolnim varijablama (pol ,uzrast, zaposlenost / nezaposlenost, bračno stanje)

Uzorak

Ispitivanje je sprovedeno tokom aprila i maja 2008. godine, primenom instrumenata koji su već navedeni. Uzorak se sastojao od 205 ispitanika, uzrasta između 25–35 godina. Obavešteni su da će ispitivanje biti anonimno i da će podaci biti korišćeni isklju-

čivo u istraživačke svrhe. Kao što se vidi iz Tabele br.1, uzorak je heterogen. Sastoji se od ispitanika muškog i ženskog pola, različite starosti, statusa zaposlenosti i bračnog stanja.

Tabela br. 1 Struktura uzorka (N = 205) po sociodemografskim obeležjima.

	Procenat u uzorku
Pol	
Muškarci	47 %
Žene	53 %
Uzrast	
25 god..	13.1 %
26 god.	12.1 %
27 god.	14.6 %
28 god.	10.7 %
29 god.	10.2 %
30 god.	9.3 %
31 god.	7.8 %
32 god.	6.3 %
33 god.	5.8 %
34 god.	4.3 %
35 god.	5.3 %
Status zaposlenosti	
Zaposleni	50 %
Nezaposleni	40 %
Bračno stanje	
Udate / oženjeni	33%
Neudate / neoženjeni	47 %

Rezultati istraživanja

Struktura prikaza rezultata sastojaće se u prikazivanju stepena izraženosti varijabli i rezultata dobijenih testiranjem opšte i posebnih hipoteza. Izraženost varijabli će biti predstavljena aritmetičkim sredinama i standardnim odstupanjima. Testiranje hipoteza je urađeno primenom t-testa za utvrđivanje razlika.

Stepen izraženosti varijabli

Tabela br. 2: prosečna izraženost nezavisnih i zavisnih varijabli istraživanja.

			AS	SD
idealna život	1	6	3.93	1.391
odlični uslovi života	1	7	4.25	1.405
generalno zadovoljstvo životom	1	7	4.79	1.319
ostvarene važne stvari	1	7	3.60	1.526
bez promene u "narednom životu"	1	7	3.60	1.614
Autonomija	18	49	36.15	6.292
Kompetencija	17	42	30.96	5.102
Povezanost	28	56	46.80	5.830
HI	75	150	124.19	15.665

Tabela br. 3: povezanost između zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba i zadovoljstva životom.

		idealno život	odlični uslovi života	globalno zadovoljstvo životom	ostvarene važne stvari	ponovni život bez promena
AUTONOMIJA	r	.299	.254	.376	.178	.317
	sig	.000	.000	.000	.011	.000
KOMPETENCIJA	r	.348	.278	.359	.369	.330
	sig	.000	.000	.000	.000	.000
POVEZANOST	r	.191	.246	.371	.205	.237
	sig	.006	.000	.000	.003	.001

U tabeli br. 2 prikazan je stepen povezanosti zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba za autonomijom, kompetencijom i povezanošću sa zadovoljstvom životom. Vidimo da postoji značajna korelacija između zadovoljenja svih psiholoških potreba i svih aspekata zadovoljstva životom. Dobijene su statistički značajne pozitivne korelacije između percepcije zadovoljenja tri osnovne psihološke potrebe i pet aspekata zadovoljstva životom.

Tabela br.4: povezanost između zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba i sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju.

		AUTONOMIJA	KOMPETENCIJA	POVEZANOST
sklonost ka psihosomatici	r	.299	.254	.376
	sig	.000	.000	.000

U Tabeli br. 4 prikazana je povezanost između sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju i zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba za autonomijom, kompetencijom i povezanošću. Ovdje vidimo da postoji statistički značajna korelacija između zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba i sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju.

Tabela br. 5: razlika između muških i ženskih ispitanika u pogledu zadovoljstva životom.

		AS	SD	t-test	sig
idealno život	muški	3.60	1.368	3.161	.002
	ženski	4.21	1.356		
odlični uslovi života	muški	3.98	1.391	2.608	.010
	ženski	4.49	1.381		
globalno zadovoljstvo životom	muški	4.53	1.364	2.688	.008
	ženski	5.02	1.243		
ostvarene važne stvari	muški	3.37	1.473	2.049	.042
	ženski	3.80	1.548		
bez promene u "narednom životu"	muški	3.51	1.515	.790	.431*
	ženski	3.68	1.695		

*značajnost razlike na nivou 0.05.

U Tabeli br. 5 prikazana je razlika između muških i ženskih ispitanika u pogledu zadovoljstva životom. Vidimo da su dobijene statistički značajne razlike između muških i ženskih ispitanika u odnosu na sve aspekte zadovoljstva životom, osim u onom aspektu koji se odnosi na promenu u življenju kad bi se ispitanici ponovo rodili ($t = .790$, $p < 0.05$). Kod ovog aspekta nisu dobijene razlike između muških i ženskih ispitanika.

Tabela br. 6: razlika između muških i ženskih ispitanika u pogledu sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju.

		AS	SD	t-test	sig
Sklonost ka psihosomatici	muški	126.00	16.163	1.519	.130*
	ženski	122.67	15.142		

*značajnost razlike na nivou 0.05.

U Tabeli br. 6 prikazani su rezultati koji pokazuju da ne postoji statistički značajna razlika između muških i ženskih ispitanika u pogledu sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju ($t = 1.519$, $p > 0.05$).

Tabela br. 7: razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu zadovoljstva životom.

		AS	SD	t-test	sig
idealno življenje	zaposlen	3.96	1.385	.285	.776*
	nezaposlen	3.90	1.407		
odlični uslovi života	zaposlen	4.27	1.410	.194	.846*
	nezaposlen	4.23	1.407		
globalno zadovoljstvo životom	zaposlen	4.85	1.312	.691	.491*
	nezaposlen	4.72	1.333		
ostvarene važne stvari	zaposlen	3.80	1.575	2.074	.039
	nezaposlen	3.36	1.432		
bez promene u "narednom životu"	zaposlen	3.78	1.623	1.780	.077*
	nezaposlen	3.38	1.583		

* značajnost razlike na nivou 0.05.

U Tabeli br. 7 prikazani su rezultati koji pokazuju razliku između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu zadovoljstva životom. Ovde vidimo da postoji statistički značajna razlika između zaposlenih i nezaposlenih samo u odnosu na aspekt ostvarenja važnih stvari u životu ($t = 2.074$, $p < 0.05$). Što se tiče ostalih aspekata zadovoljstva životom, nije pronađena značajna razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika ($p > 0.05$).

Tabela br. 8: razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu sklonosti ka psihosomatici.

		AS	SD	t-test	sig
sklonost ka psihosomatici	zaposlen	125.22	15.623	1.060	.290*
	nezaposlen	122.88	15.708		

*značajnost razlike na nivou 0.05.

U Tabeli br. 8 prikazani su rezultati koji pokazuju da ne postoji statistički značajna razlika ($p > 0.05$) između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju.

Tabela br. 9: razlika u pogledu bračnog statusa ispitanika i njihovog zadovoljstva životom.

		AS	SD	t-test	sig
idealni život	u braku	4.18	1.260	1.928	.053
	nisu u braku	3.80	1.445		
odlični uslovi života	u braku	4.36	1.303	.797	.427*
	nisu u braku	4.20	1.459		
globalno zadovoljstvo životom	u braku	4.83	1.374	.313	.755*
	nisu u braku	4.77	1.294		
ostvarene važne stvari	u braku	4.18	1.523	4.149	.000
	nisu u braku	3.29	1.438		
bez promene u "narednom životu"	u braku	3.97	1.520	2.443	.015
	nisu u braku	3.40	1.634		

*značajnost razlike na nivou 0.05.

U Tabeli br. 9 prikazani su rezultati koji pokazuju razliku u pogledu bračnog statusa ispitanika i njihovog zadovoljstva životom. Pronađene su statistički značajne razlike kod ispitanika različitog bračnog statusa u odnosu na aspekte koji se odnose na idealni život, na to da su ostvarili važne stvari u životu i da ne bi ništa menjali kada bi se ponovo rodili.

Tabela br. 10: razlika u pogledu bračnog statusa ispitanika i njihove sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju.

		AS	SD	t-test	sig
sklonost ka psihosomatici	u braku	124.49	14.926	.201	.841*
	nisu u braku	124.02	16.108		

*značajnost razlike na nivou 0.05.

U Tabeli br. 10 prikazani su rezultati koji pokazuju razliku u pogledu bračnog statusa ispitanika i njihove sklonosti ka psihosomatici. Ovde vidimo da ne postoji značajna razlika ($p > 0.05$) u pogledu bračnog statusa ispitanika i njihove sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju.

Diskusija rezultata

Budući da su životno zadovoljstvo i osećaj sreće ključni pokazatelji subjektivne dobrobiti i da se u novije vreme sve više istražuje koji sve faktori mogu doprineti njihovom poboljšanju (Diener & Seligman, prema Kaliterna, 2005), jedan od ciljeva našeg istraživanja bio je da se utvrdi kakav je odnos između opšteg zadovoljstva životom i zadovoljenja psiholoških potreba sa jedne strane, kao i odnos između zadovoljenja psiholoških potreba i sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju, sa druge strane. Rezultati ovog istraživanja pokazali su da postoji statistički značajna povezanost između zadovoljstva životom i zadovoljenja osnovnih psiholoških

potreba, kao i između zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba i sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju.

Povezanost zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba sa zadovoljstvom životom

U skladu sa Teorijom samoodređenja i Modelom samopodudarnosti, potvrdili smo našu hipotezu H1, da je zadovoljenje osnovnih psiholoških potreba značajno i pozitivno povezano sa zadovoljstvom životom. U celini, može se zaključiti da je zadovoljenje osnovnih psiholoških potreba jasan prediktor zadovoljstva životom. Takav zaključak je naizgled očit, jer se zapravo radi o sličnim konceptima, te njegova potvrda kroz istraživanja doprinosi razumevanju koncepta zadovoljstva životom.

Postoje istraživanja koja su upoređivala uticaj zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba i uticaj osobina ličnosti na zadovoljstvo životom. Rezultati takvih istraživanja dali su jednostavan zaključak da je za procenu zadovoljstva životom neke osobe važnije razumeti u kojoj meri uspešno zadovoljava svoje osnovne psihološke potrebe, nego razumeti kakva je ličnost, odnosno koliko je depresivna, anksiozna i ljuta ili društvena, topla i aktivna. Akumulacija pojedinačnih pozitivnih dnevnih iskustava u kojima imamo osećaj da je naše ponašanje autonomno, kompetentno i da imamo ostvarene zadovoljavajuće odnose sa drugim ljudima vodi ka dugoročnom osećaju dobrobiti, psihološkog zdravlja i razvoja praktično svake osobe (Sheldon i sar., 1999). Na tragu toga, vredno je u različitim domenima ljudskog života uzeti u obzir uslove i načine na koji osoba prepoznaje, iskazuje i zadovoljava, odnosno dobija iz okoline podršku za zadovoljenje svojih psiholoških potreba.

Prema Teoriji samoodređenja, posebno je važno pitanje koliko su ljudi sposobni da zadovolje psihološke potrebe dok slede i ostvaruju svoje ciljeve (Deci & Ryan, 2000). Rezultati istraživanja Decija i Rajana potvrđuju da jedino intrinzični ciljevi omogućuju ispunjavanje osnovnih psiholoških potreba za povezanošću, kompetencijom i autonomijom (Deci & Ryan, 2000). Ostvarivanje ekstrinzičnih ciljeva, može, zapravo, ometati zadovoljavanje potreba, jer ljude usmerava na ciljeve koji nisu povezani sa tim potrebama (Ryan & Deci, 2000). Nezadovoljene psihološke potrebe vode pasivnosti, lošem stanju (eng. *ill-being*), kao stanju suprotnom dobrobiti i blagostanju (eng. *well-being*) i otuđenom funkcionisanju (Deci & Vansteenkiste, prema Brdar, 2006). Ako se ponavljaju situacije u kojima pojedinac ne uspeva da ispuni svoje psihološke potrebe, pokušaće da nađe zamene za te potrebe, odnosno postaviće ciljeve koji neće zadovoljiti psihološke potrebe, nego će omogućiti neku vrstu kompenzacije. Ekstrinzični ciljevi zapravo znače kompenzaciju, jer samo indirektno zadovoljavaju osnovne potrebe (Kasser & Ryan, prema Brdar, 2006) i dovode samo do trenutnog i prolaznog osećanja sreće koje nije u potpunosti povezano sa istinskim zadovoljstvom životom.

Rezultati našeg istraživanja nedvosmisleno su pokazali da sâm aspekt osećanja zadovoljstva životom najviše korelira sa potrebom koja se odnosi na dobru povezanost i utemeljenje u socijalnom okruženju. Da bi se osoba osećala srećnom i zadovoljnom svojim životom važno je da oseti toplinu, brigu i osećaj značaja za druge. Sve teorije ljudske motivacije i razvoja uključuju sličan koncept unutrašnjeg procesa kojim ljudi traže i uspostavljaju zadovoljavajuće odnose sa drugim ljudima.

U psihološkoj i medicinskoj literaturi jasno je ustanovljeno da osobe koje su bolje integrisane u socijalnu mrežu i koje imaju zadovoljavajuće odnose sa drugima, imaju tendenciju da žive duže, imaju bolje mentalno i fizičko zdravlje (Reis, Sheldon i sar., prema Brdar, 2006). To je u skladu i sa Teorijom samoodređenja, koja tvrdi da su ljudi najsrećniji i najzdraviji kada im okolina i unutrašnji procesi dopuštaju osećaj uspešnosti, mogućnosti izbora i povezanosti u svakodnevnom životu (Ryan, prema Deci & Ryan, 2000), kao i sa rezultatima istraživanja koji pokazuju da dobrobit nije samo subjektivni doživljaj pozitivnih afektivnih stanja nego i funkcionisanje organizma u kojem pojedinac otkriva oseća li vitalnost, psihološku prilagodljivost i dubok unutrašnji osećaj dobrobiti (Ryan & Frederick, prema Deci & Ryan, 2000).

Psihološke potrebe i psihosomatsko ispoljavanje

U poslednje vreme postaju interesantna traganja na planu takozvanog pozitivističkog pogleda na mentalno zdravlje. Zaključci su da postojanje smisla života i osećaja ličnog razvoja, imaju značajan uticaj na telesno zdravlje. Mi smo u našem istraživanju pokazali da postoji statistički značajna korelacija između zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba i sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju. Sa stepenom zadovoljenja potreba raste i stepen sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju i to, naročito, u pogledu potrebe koja se odnosi na integrisanost u socijalnoj sredini, dok se sa osećanjem većih kompetencija sklonost ka psihosomatskom ispoljavanju pokazuje kao nešto niža, pozitivna korelacija. Treba ovde naglasiti da se teorijski očekivalo da će korelacija biti negativna, tačnije, da je osoba srećnija, što su psihološke potrebe više zadovoljene – zadovoljnija sobom i životnim uslovima, manje sklona negativnim emocijama i samim tim je očekivano, da je manje sklona psihosomatskom ispoljavanju. Rezultati koje smo dobili u istraživanju samo delimično se slažu sa drugim istraživanjima. Istraživanja pokazuju da je odnos između objektivnih indikatora zdravlja i psihološke dobrobiti prilično slab. Jedno se od mogućih objašnjenja ove slabe povezanosti nalazi u činjenici da se većina ljudi brzo adaptira na situacije koje su prvobitno smatrali katastrofalnim. Primer koji potkrepljuje navedeno nalaz je longitudinalnog istraživanja koje pokazuje da se uticaj ozbiljnih životnih uslova na psihološku dobrobit značajno smanjuje unutar dve godine. Nasuprot ovim nalazima u vezi sa objektivnim pokazateljima zdravlja, istraživanja potvrđuju visoku povezanost subjektivnih indikatora zdravlja i psihološke dobrobiti (Murberg i sar., prema Dankić, 2005).

Rezultati koje smo dobili mogu se možda protumačiti trenutnim raspoloženjem ispitanika, odnosno njihovim afektivnim stanjem u toku ispitivanja. Raspoloženja su prolazna stanja, rastu i opadaju, variraju kroz dane, kao i tokom samog dana. (Rosenberg, prema Dankić, 2005). U poslednje vreme kognitivni psiholozi su identifikovali brojne faktore koji utiču na percepciju telesnih simptoma, tj. na sklonost ka psihosomatskom ispoljavanju. Neki se od njih odnose na stabilne karakteristike ili crte ličnosti, a drugi na dinamičnije odrednice, koje imaju tendenciju fluktuacije iz dana u dan, poput negativnih i pozitivnih raspoloženja (Gijsbers van Wijk, prema Dankić, 2005).

Danas postoji više objašnjenja koja govore o percepciji telesnih simptoma. (Watson i Pennebaker, prema Dankić, 2005). Jedno od njih, koje takođe može da

obrazloži dobijene rezultate našeg istraživanja, autori nazivaju *hipoteza percepcije simptoma*. Prema ovom objašnjenju, pojedinci se razlikuju po tome kako percipiraju, odgovaraju i/ili se žale na tipične telesne senzacije. U svom ekstremnijem obliku, ovaj način gledanja pretpostavlja da povezanost negativne afektivnosti i zdravlja, jednostavno, odražava činjenicu da su osobe sa izraženom negativnom afektivnošću sklonije obraćanju pažnje i/ili žaljenju na unutrašnje telesne senzacije. Neki pojedinci su prosto skloni da, i pored zadovoljenih osnovnih psiholoških potreba koje ih čine srećnim i zadovoljnim u životu, ipak mnogo pažnje obraćaju na unutrašnje senzacije i žaljenje. Dakle, činjenicu da postoji pozitivna korelacija između zadovoljenih psiholoških potreba i sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju, između ostalog možemo protumačiti faktorom ličnosti, odnosno individualnim razlikama. Pretpostavlja se da premalo informacija, ili, pak, prezasićenost informacijama iz okoline i tendencija ka selektivnom praćenju telesnih znakova, pojačavaju procesuiranje somatskih informacija i nadalje detekciju somatskih senzacija. Tako da bi preporuka za neka dalja istraživanja koja bi se bavila sličnom tematikom bila da se uključe osobine, odnosno crte ličnosti kao još jedan faktor koji bi mogao da utiče na sklonost ka psihosomatici, ili na neku od ostalih varijabli u istraživanju.

Zadovoljstvo životom kod muških i ženskih ispitanika

Rezultati ovog istraživanja su pokazali da postoji statistički značajna razlika između muških i ženskih ispitanika u pogledu zadovoljstva životom. Utvrđeno je da su ispitanice ženskog pola zadovoljnije životom od ispitanika muškog pola, što nije u skladu sa istraživanjem Dinera, koji smatra da bi se moglo očekivati da žene imaju niži nivo zadovoljstva životom. (Diener, prema Penezić, 2006). Kontradiktoran ovim rezultatima je rezultat koji se odnosi na onaj aspekt zadovoljstva životom koji obuhvata to, da li bi ispitanici menjali nešto u svom životu kada bi se ponovo rodili ili ne. Kod ovog aspekta nisu dobijene razlike. Kako to da su ispitanice ženskog pola, statistički značajno zadovoljnije životom od muškaraca, a ipak bi mnogo toga promenile u svom životu kada bi se ponovo rodile. Možda su psihološki mehanizmi odbrane doprineli ovakvim rezultatima. Možda su žene, kao glavni faktor produžetka vrste sklonije tome da daju prizvuk pozitivnog osećanjima i događajima u sopstvenom životu.

U većini istraživanja se pokazalo da je pol ispitanika dosta često posmatran kao varijabla koja bi mogla uticati na zadovoljstvo životom (Diener; Argyle, prema Penezić, 2006). Ovi autori navode kako bi se moglo očekivati da žene imaju niži nivo zadovoljstva životom i samopoštovanja, možda i zato što su tradicionalno odgajane da imaju manju moć i manje sredstava u odnosu na muškarce. Zbog toga smo u naše istraživanje uključili pol kao kontrolnu varijablu. Druga istraživanja su pokazala da razlike u zadovoljstvu životom ne postoje s obzirom na pol. Moguće je da bi se u procenama po različitim oblicima zadovoljstva životom pokazale i određene razlike. Naime, rezultati Mihalosa (1985) pokazuju da se procene zadovoljstva životom nalaze pod uticajem nekih sociokulturalnih, pre nego kognitivno-emotivnih struktura, a koje uslovljavaju javljanje razlika između muškaraca i žena (Michalos, prema Penezić, 2006).

Sklonost ka psihosomatskom ispoljavanju kod muških i ženskih ispitanika

Istorijski posmatrano, u svim zajednicama ljudskog društva, muškarcima i ženama su pripadale različite polne uloge. Takva univerzalna podela na osnovu pola dovela je do zaključka da muškarci i žene poseduju različite sposobnosti i različite osobine ličnosti. Naša pretpostavka je bila da postoji razlika i u sklonosti ka psihosomatici. Testiranjem hipoteze H4, koja se odnosi na razliku između muških i ženskih ispitanika u pogledu sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju, nismo dobili statistički značajnu razliku, tj. pripadnici muškog i ženskog pola u našem istraživanju se ne razlikuju značajno u pogledu sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju.

Nema puno istraživanja sa sličnom tematikom koja bi nam dozvolila poređenje rezultata. Većina istraživanja, koja su usmerena na ispitivanje uloge ličnosti u formiranju i izveštavanju o telesnim simptomima temelji se na osobini zvanj negativna afektivnost (Pennebaker, prema Dankić, 2005). Negativna afektivnost ili tendencija doživljavanja i izveštavanja negativnih emocionalnih stanja pokriva širok raspon averzivnih emocionalnih stanja. Višestruko je potvrđeno da je negativna afektivnost povezana sa telesnim senzacijama i simptomima, nezavisno od demografskih karakteristika (Kolk i sar., prema Lečić-Toševski, 2001), tako da je preporuka za neka dalja istraživanja koja bi se bavila ovom tematikom, da se u istraživanje uključi i faktor ličnosti, kao značajna varijabla.

Zadovoljstvo životom kod zaposlenih i nezaposlenih ispitanika

Rezultati našeg istraživanja su pokazali povezanost statusa zaposlenosti, kao kontrolne varijable i zadovoljstva životom.

Savremeno ljudsko društvo uređeno je na takav način da posao predstavlja jedan od središnjih aspekata ljudskog života. U ranom odraslom dobu, većina mladih ljudi pronalazi svoje prvo ozbiljno zaposlenje i na taj način, prema teorijama celoživotnog razvoja, oblikuje važan deo svoga identiteta, što omogućava ostvarenje važnih psiholoških potreba poput autonomije i kompetencije i doprinosi većem osećanju dobrobiti. Posao nam pruža i priliku da razvijamo prijateljstva i socijalne kontakte, da se družimo, upoređujemo, i razmenjujemo iskustva. Posao je i izvor društvenog statusa i prestiža. U društvu mogu biti cenjena pojedina zanimanja, ali ipak, sa stanovišta pojedinca, posebno je zanimljiva psihološka funkcija rada. Posao može biti izvor samopoštovanja i uverenja u sopstvenu vrednost i potencijale, te izvor opšte psihološke dobrobiti. Da bi se moglo govoriti o uticaju nezaposlenosti na psihološko zdravlje i opšte osećanje zadovoljstva životom, potrebno je pomenuti dobrobiti koje pruža zaposlenost, kao što su zarada, povišen nivo aktivacije, raznolikost okoline i raznolikost socijalnih interakcija, vremenska struktura dana i ostvarenje ličnog identiteta kroz radnu ulogu. Gubitak tih dobrobiti značajan je izvor stresa, a on se događa gubitkom posla ili nemogućnošću pronalaženja zaposlenja, što pokazuju i transverzalne i longitudinalne studije.

Naši rezultati su pokazali značajnu razliku u ostvarenju važnih životnih ciljeva kod zaposlenih i nezaposlenih što može da ukazuje na to da status zaposlenosti doprinosi opštem osećaju dobrobiti i blagostanja.

Razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu sklonosti ka psihosomatici

Pretpostavka od koje smo pošli kod poređenja ovih varijabli je da gubitak dobrobiti koje pruža zaposlenost predstavlja značajan izvor stresa, što pokazuju brojne transferzalne i longitudinalne studije, pa samim tim i sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju. Međutim, naši rezultati su pokazali da ne postoji statistički značajna razlika između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika u pogledu sklonosti ka psihosomatici. Od mogućih posledica nezaposlenosti mogu se navesti: depresija, sniženo psihičko zdravlje, percepcija povećanog finansijskog napora, sniženo samopoštovanje, psihički nemir, anksioznost, nezadovoljstvo životom, pesimističko gledanje na budućnost, društvena izolacija. Pretpostavlja se da bi se uvođenjem većeg broja starosnih grupa postigli drugačiji rezultati na osnovu kojih bi se izveli precizniji zaključci. Malo je istraživanja sa ovakvom tematikom koja bi nam eventualno dozvolila poređenje rezultata.

Preporuka za dalja istraživanja bila bi da se uključi više starosnih grupa kod poređenja ovih varijabli.

Zadovoljstvo životom i brak

Zasnovati brak je jedan, skoro, obavezan zadatak u životu svakog pojedinca. Ispitanici koji su u braku, osećaju veću ispunjenost i ostvarenje. Uslovi života koji nikom nisu idealni, pa ni onima u braku su bitno doprineli tome da ne postoji razlika između ispitanika koji su u braku i onih koji nisu u braku u generalnom zadovoljstvu životom koji vode.

Još u ranim sedamdesetim godinama prošlog veka utvrđeno je da osobe koje su u braku, žive duže u odnosu na samce, razvedene i udovice/udovce. Čini se da je taj obrazac prisutan još i danas. Bračni status naročito je važan za muškarce srednjeg životnog doba. Mortalitet je dvostruko veći kod onih koji nisu u bračnoj zajednici. Ono što osobe u bračnoj zajednici „štiti”, zapravo je kvalitet te zajednice i zadovoljstvo bračnom zajednicom. Zato je važno istaknuti da nezadovoljstvo brakom i nizak kvalitet bračne zajednice mogu učiniti osobe ranjivijim i sklonijim zdravstvenim problemima, mogu doprineti opštem nezadovoljstvu životom i smanjiti osećanje dobrobiti i blagostanja. Što je odraslim osobama važnije biti zaposlen, što im je važnije biti u bračnoj zajednici, zatim što su roditelji zadovoljniji svojom roditeljskom ulogom i što su osobe zadovoljnije svojim socijalnim odnosima, to su i zadovoljnije svojim životom, što je u skladu sa drugim istraživanjima. Rezultati brojnih studija ukazuju na povezanost bračnog statusa i zadovoljstva životom, pri čemu je, izgleda, važniji kvalitet bračne zajednice i zadovoljstvo bračnim životom nego li sama činjenica da osoba živi u bračnoj zajednici (Tucak, Nekić, 2006).

Bračni status i psihosomatsko ispoljavanje

U nizu demografskih varijabli, za koje smo u našem istraživanju pretpostavili da mogu uticati na sklonost ka psihosomatskom ispoljavanju, nalazi se i bračni sta-

tus. Hipoteza H8, koja se odnosi na razliku u sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju kod ispitanika koji su u braku i onih koji nisu, nije potvrđena.

U našem istraživanju, baveći se problemom psihosomatike, pretpostavili smo da bi bračni status mogao imati uticaja na sklonost ka psihosomatskom ispoljavanju. Neki istraživači naglašavaju važnost bračnog statusa za zdravlje (Kiecolt-Glaser, Newton, prema Tucak i Nekić, 2006). Takođe, isti autori naglašavaju značaj kvalitetnog braka za zdravlje osobe. Nezadovoljstvo brakom i nizak kvalitet bračne zajednice mogu učiniti osobe ranjivijim i sklonijim zdravstvenim problemima. Međutim, hipoteza H8, nije potvrđena na našem uzorku. Ovakav rezultat bi možda mogli objasniti time, da je naš uzorak činila populacija relativno mladih ljudi i da oni koji su u braku čine 33% uzorka. Preporuka za dalja istraživanja, koja bi uključila ove varijable u razmatranje bila bi da se pored faktora ličnosti, kao što smo već naveli, uključi i faktor starosti, odnosno da se pored mlade populacije uključe i starije dobne skupine. Mi smo u našem istraživanju, dobivši ove rezultate naknadno, uveli u razmatranje upravo faktor starosti, odnosno uticaj ovog faktora na zadovoljstvo životom.

Metodološka ograničenja

Valja istaknuti da u svakom istraživanju uviđanje određenih (ako ne svih) metodoloških nedostataka i njihovog potencijalnog uticaja na dobijene rezultate upozorava i na potrebu pažljivijeg izvođenja zaključaka koji se temelje na dobijenim podacima.

Iako je ispitanicima stavljeno do znanja da je ispitivanje anonimno i da će se podaci koristiti isključivo u istraživačke svrhe, ipak se faktor davanja socijalno poželjnih odgovora mora uzeti u obzir. Ono što deluje ohrabrujuće je da je u nekim drugim istraživanjima pronađena korelacija između davanja socijalno poželjnih odgovora i zadovoljstva životom, ali samo kod starijih osoba. Naš uzorak, kao što je već navedeno uključuje grupu mladih ispitanika, tako da se zaključak do kojeg smo došli u istraživanju odnosi isključivo na populaciju mladih.

Takođe, jedno od značajnih ograničenja u ovom istraživanju je i to što postoji malo istraživanja koja su se bavila sličnim problemima, te smo u istraživanju bili uskraćeni za eventualna poređenja sa rezultatima drugih istraživanja, naročito na našem podneblju.

Završna razmatranja rezultata

U našem istraživanju se ispitivalo da li je dobrobit u direktnoj funkciji zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba (potrebe za autonomijom, kompetencijom i povezanošću sa drugima), da li je pridavanje veće važnosti intrinzičnim nego ekstrinzičnim ciljevima povezano sa većom dobrobiti.

Rezultati ovog istraživanja pokazali su da postoji statistički značajna povezanost između zadovoljstva životom i zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba, sa jedne strane, kao i između zadovoljenja osnovnih psiholoških potreba i sklonosti ka psihosomatskom ispoljavanju, sa druge strane, što je u skladu sa nekim istraživanjima koja su se bavila sličnom tematikom.

Ovim istraživanjem potvrdili smo neke važne hipoteze: da je za osećanje sreće, blagodeti i opšteg osećanja zadovoljstva životom, kao kognitivne komponente su-

bjektivne dobrobiti važno zadovoljene osnovnih psiholoških potreba za autonomijom, kompetencijom i povezanošću sa drugim ljudima; zatim, da faktor zaposlenosti i bračnog statusa takođe doprinosi osećanju dobrobiti i zadovoljstva životom. Suvremeno ljudsko društvo uređeno je na takav način da posao predstavlja jedan od središnjih aspekata ljudskog života. Što je odraslim osobama važnije da budu zaposlene, što im je važnije da budu u bračnoj zajednici, zatim što su roditelji zadovoljniji svojom roditeljskom ulogom i što su osobe zadovoljnije svojim socijalnim odnosima, to su i zadovoljnije svojim životom što je u skladu sa nekim drugim istraživanjima.

Rezultati istraživanja potvrđuju da jedino intrinzični ciljevi omogućuju ispunjavanje osnovnih psiholoških potreba za povezanošću, kompetencijom i autonomijom. Ekstrinzični ciljevi, ne samo da ne omogućuju ispunjavanje psiholoških potreba nego ponekad mogu čak i otežati njihovo ispunjavanje.

Na osnovu rezultata ovog, ali i istraživanja drugih autora koji su se bavili sličnom tematikom nameće se zaključak da treba sprovesti što više istraživanja i sprovesti što češće mere, koje bi trebalo da povećaju i obogate subjektivno blagostanje ljudi koje je veoma značajno, jer je dobro osećati se srećnim, a uz to srećni ljudi bolje rade, češće volontiraju, ostvaruju uspešnije brakove i prijateljstva, imaju više prihoda i zdraviji su nego nesrećni i nezadovoljni ljudi (Lyubomirsky, King & Diener, prema Brdar, 2006). Neka istraživanja upućuju i na to da je životno zadovoljstvo povezano sa dugovečnošću, jer pozitivno utiče na zdrav stil života (Koivumaa-Honkanen i sar., prema Kaliterna, 2005). Novija istraživanja upućuju na to da osobe koje su srećne i zadovoljne svojim životom imaju bolje odnose s okolinom, bolje ispunjavaju radne i porodične uloge, zdravije su, emocionalno stabilnije i bolje podnose stres na poslu i izvan njega (Lyubomirsky, prema Kaliterna, 2005.).

Subjektivne procene kvaliteta življenja, životnog zadovoljstva i lične sreće danas se redovno sprovode u mnogim razvijenim zemljama, da bi se onima koji se nalaze na rukovodećim položajima i koji donose važne odluke o društvenim promenama, omogućio celovit uvid u potrebe društva i pojedinaca (Diener & Seligman, prema Kaliterna, 2005). Najnovije istraživanje Ljubomirskog i saradnika upućuje na to da osećaj sreće nije samo rezultat uspešnih životnih događaja, već im može biti i uzrok. Imajući na umu tu činjenicu, subjektivno blagostanje ne bi smelo biti područje interesa samo naučnika, već bi trebalo da se njime pozabave i oni koji se nalaze na takvim položajima, koji zahtevaju donošenje važnih odluka za društvo, jer povećanje životnog zadovoljstva i sreće pojedinaca koristi celom društvu. (Lyubomirsky i sar., prema Kaliterna, 2005).

Literatura

1. Brdar, I. (2006). Životni ciljevi i dobrobit: je li za sreću važno što želimo? *Društvena istraživanja*, 15, 4–5 (84–85), 671–691.
2. Dankić, K. (2004). Emocionalna kontrola i zdravlje. *Psihologijske teme*, 13, 19–32.
3. Dankić, K. (2005). Negativna afektivnost i tjelesni simptomi. *Psihologijske teme*, 14, 2, 95–107.
4. Diener, E. (1984.). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95, 542–575.
5. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-being. *American Psychologist*, 55, 1, 68–78.

6. Jerotić, V. (2004). *Čovek i njegov identitet*. Beograd : Ars Libri.
7. Kacun, J. (2005). Fizičko i psihičko zdravlje nezaposlenih kao prediktori zapošljavanja. *Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*.
8. Kalebić Maglica, B. (2007). Uloga izražavanja emocija i suočavanja sa stresom vezanim uz školu u percepciji raspoloženja i tjelesnih simptoma adolescenata. *Psihologijske teme*, 16, 1, 1–26.
10. Kaliterna Lipovčan, Lj., i Prizmić-Larsen, Z. (2005). Kvaliteta življenja, životno zadovoljstvo i osjećaj sreće u Hrvatskoj i evropskim zemljama. http://www.fes.hr/Ebooks/pdf/Pridruzivanje_hrvatske_EU_4_svezak/08.pdf
11. Kaliterna Lipovčan, Lj. i Brajša Žganec, A. (2006). Kvaliteta življenja, životno zadovoljstvo i sreća osoba koje profesionalno pomažu drugima. *Društvena istraživanja*, 15, 4–5, 84–85, 713–728.
12. King, L. A., & Napa, C.K. (1998). What Makes a Life Good? *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 156–165.
13. Lečić-Toševski, D. i sar. (2001). Stres i telesne bolesti. *Psihijatrija danas*, 33, 3–4, 149–173.
14. Loven, A. (1991). *Zadovoljstvo-kreativni pristup životu*. Beograd : Beta.
15. Marić, J. (2005). *Klinička psihijatrija*. Beograd : Megraf.
16. Pavot, W., & Diener, E., (1993). Review of the Satisfaction With Life Scale. *Psychological Assesmen*, 5, 2, 164–172.
18. Penezić, Z. (2006). Zadovoljstvo životom u adolescentnom i odraslom dobu. *Društvena istraživanja*, 15, 4–5, 84–85, 643–669.
19. Reis, H. T., Sheldon, K. M., Gable, S. L., Roscoe, J., & Ryan, R. M. (2000). Daily Well-Being: The Role of Autonomy, Competence and Relatedness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 4, 419-435.
20. Rijavec, M. i Miljković, D. (2006). Pozitivna psihologija-psihologija čije je vreme (ponovo) došlo. *Društvena istraživanja*, 4–5, 84–8, 621–641.
21. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. *American Psychologist*, 55, 1, 68–78.
22. Sheldon, K. M., & Elliot, A. J. (1999). Goal striving, need satisfaction, and longitudinal well-being: The self-concordance model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 482–497.
25. Sheldon, K. M., & Elliot, A. J. (2004). Self-Concordance and subjective Well-being in four cultures. *Journal of Cross-cultural Psychology*, 35, 2, 209–223.
27. Tucak, I., i Nekić, M. (2006). Neke odrednice zadovoljstva zdravljem odraslih. *Med Jad*, 36, 3–4, 73–82.
28. Zorić, D. Bjelica, A., i Kovačević-Petljanski, V. (2003). Psihosomatika-koncept, istorijat, savremeni trendovi. *Aktuelnosti iz neurologije, psihijatrije i graničnih područja*, XI, 2, 71–75.

Jelena Petrov, Marina Hadži-Pešić, Ljubiša Zlatanović, Miodrag Milenović

LIFE SATISFACTION, BASIC PSYCHOLOGICAL NEEDS GRATIFY AND PSYCHOSOMATIC MANIFESTATION PROPENSITY

Abstract

For a long time, researches overall feeling of subjective well-being, dealt with the variables that are not actually associated with happiness. When we are asking people how to leave happy and designed life, they are spontaneously speaking about their desires, goals and plans. The level to achieve the important goals, needs and desires defines a person's happiness. Psychological needs are in the middle of the goal setting and performance in meeting those needs, determines our life goals. According to the Self-determination theory, which is located in the hearth of this research, feeling of well-being depends on the satisfaction of psychological needs (Deci & Ryan, 2000). Numerous studies have shown that negative emotions are the main factors of psychosomatic manifestation, and this one and numerous of other studies have inspired this research to show what lies in the basis of satisfaction with life, how important is the fulfillment of basic psychological needs and how it influence the general feeling of well-being. On the other hand, this research shows what brings the presence of negative emotions and what will happen if the needs are not met.

Key words: Life satisfaction, well-being, psychological needs, psychosomatics

Milena Belić

Državni Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar

Aleksandar Anđelković

Univerzitet u Nišu

Filozofski fakultet Niš

Doktorske studije

UDK 159.942.3

159.942.53

Оригинални научни рад

Примљен: 25. 01. 2011.

POVEZANOST HUMORA I STRATEGIJA PREVLADAVANJA KOD STUDENATA

Apstrakt

Cilj ovog rada je ispitivanje poveznosti humora sa strategijama prevladavanja kod studenata. U savremenom dobu koje se karakteriše kao veoma stresno adaptivno prevladavanje je jedna od najvažnijih veština. S druge strane, pokret pozitivne psihologije ističe humor kao uslov za kvalitetan i sadržajan život. S obzirom na značaj koje ove komponente imaju u ljudskom životu važno je ispitati i njihovu međusobnu povezanost. Uzorak istraživanja čini 79 studenata. Korišćeni instrumenti su Skala za ispitivanje humora (STCI-T) i Test za ispitivanje strategija prevladavanja (COPE). Rezultati sprovedenog istraživanja pokazuju postojanje povezanost humora i strategija prevladavanja.

Ključne reči: Humor, mehanizmi prevladavanja

Teorijski okvir

U savremenim uslovima življenja čovek je više nego ikada izložen stresu. Savremen način života često podrazumeva siromaštvo, ratove, prirodne katastrofe, naporan rad, bolesti, učestali broj razvoda, takmičarsko društvo, složene međuljudske odnose, brz tempo života, te je čovek u stalnoj borbi protiv stresa i njegovih brojnih posledica.

Čini se da je stres neizbežan. Postavlja se pitanje koji je najbolji mehanizam prevladavanja stresnih situacija.

Strategije prevladavanja mogu biti široko definisane kao način na koji se individue trude da savladaju problem ili način na koji individue postupaju sa emocijama koje se javljaju kao reakcija na problem. Iskustva sa stresnim događajima često su van naše kontrole, ali način na koji ćemo se boriti sa stresorom je pod našom kontrolom. Lazarus i Folkman (Lazarus i Folkman, 1984) su prepoznali dve opšte klase strategija prevazilaženja stresnih događaja. Korišćenje stilova prevladavanja usmerenih na problem podrazumeva preduzimanje akcija koje su usmerene na direktno rešavanje problema. Druga opšta klasa strategija prevazilaženje stresa predstavlja strategije usmerene na emocije, što uključuje razmišljanje o osećanjima i uzrocima osećanja, kao i proces prepisivanja krivice sebi ili drugima. Lazarus i Folkman su otkrili različite stilove prevazilaženje usmerenih na emocije, uključujući

jući odvratanje sebe od problema i traženje utehe udruživanjem sa drugim ljudima. Dalja istraživanja strategija prevladavanja su pokazala da se stilovi prevladavanja usmereni na emocije moraju razlikovati od druge forme maladaptivnih stilova, tzv. izbegavajući stil prevladavanja (Endler i sar., 2000). Ovaj stil podrazumeva različite forme distanciranja od problema ili traganje za društvom u cilju zaokupljanja.

Carver, Scheier i Weintraub (Carver i sar., 1989) pokušali su da pronađu razlike između strategija prevladavanja i strategija usmerenih na emocije. Njihov COPE inventar sadrži 15 subskala koje opisuju petnaest različitih strategija suočavanja sa stresnim događajima. *Aktivno prevladavanje* je proces preduzimanja aktivnih koraka u pokušaju da se izbegne stresor ili ublaži efekat stresa. Aktivno prevladavanje uključuje pokretanje direktne akcije, povećavanje napora, i savladavanje problema postepeno. *Planiranje* obuhvata pravilnije strategija delovanja, razmišljanje o koracima koji će se preduzimati i načinima suočavanja sa stresom. Jasno je da su ove aktivnosti direktno usmerene na problem, ali se konceptualno razlikuju od aktivnog prevladavanja zbog izostanka same akcije usmerene na problem. *Suzbijanje konkurentskih aktivnosti* predstavlja stavljanje na stranu svih aktivnosti koje mogu da remete usredsređenost na problem, nedopuštanje osobe da se bilo čime zaokupi ili zanima dok ne reši problem. *Uzdržavanje* predstavlja uzdržavanje od regovanja dok se ne stvori bolja prilika za reagovanje, ili neregovanje prevremeno. *Upotreba instrumentalne socijalne podrške* podrazumeva traženje saveta, informacije ili pomoći od drugih ljudi. *Potruga za emotivnom socijalnom podrškom* predstavlja traganje za moralnom podrškom, razumevanjem i saosećanjem od strane okoline. *Ventilacija osećanja* podrazumeva zaokupljanje vlastitim emocijama u situaciji stresa i slobodno pokazivanje emocija. Ova strategija prevladavanja ponekad može biti funkcionalna, na primer u situacijama gubitka. *Bihevioralna distrakcija* je tendencija odustajanja u borbi protiv stresora. Bihevioralno povlačenje može se opisti izrazom – bespomoćnost. *Mentalno povlačenje* je varijacija povlačenja u ponašanju. Mentalno povlačenje obuhvata široki spektar aktivnosti koje služe odvratanju osobe od problema, ili akcije usmerene na problem. Ova strategija podrazumeva bavljenje aktivnostima koje sprečavaju um da misli o problemu, dnevno sanjarenje, bežanje u san i predugo gledanje TV. *Pozitivna reinterpretacija i razvoj* predstavlja usmerenje na emocije pre nego stresan događaj. Jasno je da vrednost ove tendencije nije ograničena na redukovanje distresa. Međutim, oblikovanje situacije u pozitivnom kontekstu može dati snagu osobi da deluje direktno na problem. *Poricanje* autori definišu kao odbijanje da se poveruje da stresor postoji, ili pokušaj ponašanja kao da stresor nije realan. *Prihvatanje* je ponašanje u situaciji stresa koje se karakteriše pomirenošću sa okolnostima. Može biti funkcionalan proces ukoliko služi osobi da realno sagleda situaciju kako bi se izborila sa njom. *Okretanje religiji* prema rečima autora predstavlja opštu tendenciju okretanja religiji u stresnim situacijama. *Humor* je tendencija u ponašanju koja se odlikuje zbijanjem šala na račun stresne situacije koja se dešava. *Zloupotreba supstanci* predstavlja strategiju prevladavanja koju karakteriše tendencija uzimanja alkohola i različitih droga kao način da se smanji doživljaj stresa izazvan stresnom situacijom ili pokušaj da se ne misli na stresan događaj.

Uzimajući u obzir da su prilikom suočavanja sa stresnim situacijama situacioni faktori važni i uzimajući u obzir činjenicu da je prilično očigledno da različiti problemi zahtevaju različite reakcije, postavlja se pitanje da li faktori ličnosti imaju ulogu u strategijama prevladavanja. Konkretno, postavlja se pitanje da li humor (Ruch i Carrell, 1998), odnosno njegova temperamentalna osnova u vidu crte veselosti, ozbiljnosti i lošeg raspoloženja, ima ulogu u strategijama prevazilaženja problema.

Svakodnevna zapažanja ukazuju da postoje trajne individualne razlike u pogledu humora. Pojedini ljudi su spremniji da se šale i smeju duže i intezivnije od drugih ljudi. Svakodnevni govor sadrži brojne imenice (vragolan, cinik), prideve (humorističan, duhovit) i glagole (šaliti se, zafrkavati se) koji opisuju osobu sklonu humoru.

Za potpunije razumevanje humora (kao i za uspešno eksperimentisanje) neophodno je napraviti razliku između pojmova crte i raspoloženja (stanja), kao i između ponašanja i dela. Crte su relativno stabilne tokom vremena i konzistentne u različitim situacijama. Crte mogu prediktovati humoristično raspoloženje i humoristično ponašanje; npr. osoba sa izraženom crtom humora može brzo razviti kod sebe dobro raspoloženje kada se pridruži grupi veselih ljudi. Stanja su kraćeg trajanja, variraju u intezitetu i javljanju odgovora na izazivajuće stimulse. U slučaju homogenosti crte i stanja, crta se može posmatrati kao prosečno stanje.

Pristup Ruch-a i kolega (Ruch i sar., 1997) humoru kao odlici temperamenta, zasnovan je na premisi da su afektivne i mentalne osnove humora univerzalne, a da jedino manifestacije humora mogu varirati kroz kulturu i vreme. S obzirom na to da humor nije jednodimenzionalan ili unipolaran, i da pokriva afektivne i kognitivne elemente, autori su postulirali da su veselost, ozbiljnost i loše raspoloženje crte koje formiraju bazu temperamenta za humor. Za merenje afektivne osnove humora autori su konstruisali set upitnika STCI-ST (State-Trait-Cheerfulness-Inventory – State-Trait), koji ima više verzija za merenje afektivnog stanja i afektivnih crta.

Operacionalna definicija crta (Ruch i sar., 1997) koje čine afektivnu osnovu humora je izrađena pomoću aspekata. Crta *veselosti*, koja se na upitniku meri preko skale CH (cheerfulness – veselost), sastoji se od sledećih 5 aspekata: pretežno veselog raspoloženja, niskog praga za osmehivanje i smejanje, složenog pogleda na nepovoljne životne okolnosti, velikog broja izazivača veselosti i smeha, i načelno veselog stila interakcije. Crta *ozbiljnost*, koja se na upitniku meri preko skale SE (seriousness – ozbiljnost) se sastoji od sledećih 6 aspekata: pretežno ozbiljnog stanja, percepcije svakodnevnih doživljaja kao važnih i vrednih temeljnog razmatranja (umesto površnog tretiranja), sklonosti ka dugoročnom planiranju i postavljanju dugoročnih ciljeva, težnje ka aktivnostima koje se mogu opravdati konkretnim, racionalnim razlozima, sklonosti ka trezvenoj komunikaciji koja je orijentisana na cilj, i „beshumornim“ stavom prema ponašanju, osobama, stimulusima, situacijama i aktivnostima vezanim za veselost. Crta *loše raspoloženje*, koja se na upitniku meri preko skale BM (bad mood – loše raspoloženje), u osnovi je sastavljena od tri pretežna raspoloženja i njima odgovarajućih ponašanja. To su opšte loše raspoloženje, tuga i razdražljivost ili iritabilnost. Preostala dva aspekta su povezana sa tužnim ili razdražljivim ponašanjem u situacijama koje izazivaju veselost, sa stavovima prema takvim situacijama, objektima ili osobama. Autori koncepta i upitnika (Ruch i sar., 1997) sklonost ka humoru definišu kao visok skor na skali CH (cheerfulness – veselost) i niske skorove na skali SE (seriousness – ozbiljnost) i BM (bad mood – loše raspoloženje).

Postavlja se pitanje koliki je značaj humora u svakodnevnom životu čoveka. U poslednje vreme pokret pozitivne psihologije ističe značaj humora kao uslov za kvalitetan život. I svakodnevno iskustvo potvrđuje da ljudi koji su skloni humoru drugačije postupaju prema različitim životnim situacijama, te je značajno ustnoviti na koji način je humor povezan sa strategijom prevladavanja stresa.

Metodološki deo istraživanja

Problem istraživanja

Problem istraživanja predstavlja ispitivanje povezanosti humora i strategija prevladavanja.

Ciljevi istraživanja

Opšti cilj istraživanja

Ispitati da li postoji statistički značajna korelacija između humora i strategija prevladavanja.

Specifični ciljevi istraživanja

Ispitati da li postoji statistički značajna korelacija između:

- crte veselosti i strategija prevladavanja;
- crte ozbiljnosti i strategija prevladavanja;
- crte lošeg raspoloženja i strategija prevladavanja.

Instrumenti

Inventar za ispitivanje humora: STCI-T<106i> (Ruch, W., Köhler, G. & van Thriel, C., 1997) jedan je od inventara za ispitivanje crta koje čine afektivnu osnovu humora. Inventar STCI-T<106i> predstavlja internacionalnu verziju upitnika i sastoji se od 106 stavki koje su podeljene u tri skale: CH (cheerfulness – veselost), SE (seriousness – ozbiljnost) i BM (bad mood – loše raspoloženje). Koeficijent pouzdanosti skala upitnika STCI-T<106i>, procenjen na uzorku ispitanika iz ovog istraživanja, za skale CH je (cheerfulness – veselost) i BM (bad mood – loše raspoloženje) 0,95, a za skalu SE (seriousness – ozbiljnost) 0,89.

Test za ispitivanje strategija prevladavanja: COPE (Carver, C. S., Scheier, M. F., & Weintraub, J. K., 1989) sadrži 15 subskala sa po četiri ajtema, ukupno 60 ajtema. Odgovori ispitanika se beleže na četvorostepenoj skali (1–uopšte ne; 4–veoma). Koeficijenti pouzdanosti, procenjen na uzorku ispitanika iz ovog istraživanja, kreću se od 0,35 za skalu Uzdržavanje do 0,91 za skalu Okretanje religiji.

Uzorak ispitanika

Uzorak istraživanja činilo je 79 studenata Državnog Univerziteta u Novom Pazaru, studijskih programa za Psihologiju i Ekonomiju. Uzorak je obuhvatio 38 studenata muškog pola (48,1%) i 41 studenta ženskog pola (51,9%). Od 79 ispitanih studenata, 40 (50,6%) je rođeno u periodu 1986–87, a 39 (49,4%) u periodu 1988–89. godine. Po studijskoj grupi studenti su podeljeni u dve grupe, 39 (49,4%) je sa studijske grupe Psihologija, a 40 (50,6%) sa studijske grupe Ekonomija. Sa studijske grupe Psihologija u uzorak je ušlo 18 studenata muškog pola (46,1%) i 21 student ženskog pola (53,9%), a sa studijske grupe Ekonomija je u uzorak ušlo po 20 studenata muškog i ženskog pola (50%).

Rezultati istraživanja

Na početku prikaza rezultata nalaze se rezultati koji se odnose na izraženost skala upitnika na celom uzorku. U Tabeli 1 prikazan je stepen izraženosti skala upitnika STCI-T<106i> na celom uzorku.

Tabela 1. Stepen izraženosti skala upitnika STCI-T<106i> na celom uzorku.

Skala	N	Min	Max	AS	SD
CH	79	60	147	119,86	18,67
SE	79	73	137	100,67	15,17
BM	79	33	112	60,29	19,04

U Tabeli 2 prikazan je stepen izraženosti skala upitnika COPE na celom uzorku.

Tabela 2. Stepen izraženosti skala upitnika COPE na celom uzorku.

Skale	N	Min	Max	AS
Pozitivna reinterpretacija i razvoj	79	8	16	13,29
Mentalno odvajanje	79	4	15	9,23
Fokusiranje na emocije i ventiliranje emocija	79	4	16	10,52
Korišćenje praktične socijalne podrške	79	4	16	11,99
Aktivno rešavanje problema	79	8	16	13,11
Poricanje	79	4	13	6,78
Religiozno prevladavanje	79	4	16	12,34
Humor	79	4	16	7,92
Bihevioralno odvajanje	79	4	11	6,24
Uzdržavanje od aktivnosti	79	5	16	10,32
Korišćenje emocionalne socijalne podrške	79	4	16	11,56
Upotreba supstanci	79	4	16	4,84
Prihvatanje situacije	79	4	16	11,43
Potiskivanje konkurentnih aktivnosti	79	5	16	11,27
Planiranje	79	7	16	13,23

Imajući u vidu opšti cilj, kao i specifične ciljeve ispitane su korelacije između tri crte ličnosti (crta veselosti, crta ozbiljnosti i crta lošeg raspoloženja) koje čine afektivnu osnovu humora i 15 strategija prevladavanja. Kao mera povezanosti korišćen je Pirsonov koeficijent korelacije.

Povezanost crte veselosti i strategija prevladavanja

U Tabeli 3 su prikazani podaci o povezanosti između crte veselosti i strategija prevladavanja. Može se videti da crta veselosti statistički značajno korelira sa strategijama prevladavanja: *Pozitivna reinterpretacija i razvoj* (0,418), *Fokusiranje na emocije i ventiliranje emocija* (0,244), *Korišćenje praktične socijalne podrške* (0,321), *Aktivno rešavanje problema* (0,252), *Religiozno prevladavanje* (0,320), *Korišćenje emocionalne socijalne podrške* (0,436) i *Planiranje* (0,224).

Tabela 3. Korelacija između crte veselosti i strategija prevladavanja.

Strategije prevladavanja	Crta veselosti	
	Pirs. kor.	Sig
Pozitivna reinterpretacija i razvoj	0,418**	0,000
Mentalno odvajanje	0,056	0,626
Fokusiranje na emocije i ventiliranje emocija	0,244*	0,030
Korišćenje praktične socijalne podrške	0,321**	0,004
Aktivno rešavanje problema	0,252*	0,025
Poricanje	0,014	0,900

Religiozno prevladavanje	0,320**	0,004
Humor	0,133	0,242
Bihevioralno odvajanje	-0,024	0,832
Uzdržavanje od aktivnosti	0,119	0,298
Korišćenje emocionalne socijalne podrške	0,436**	0,000
Upotreba supstanci	-0,084	0,459
Prihvatanje situacije	0,076	0,506
Potiskivanje konkurentnih aktivnosti	0,153	0,177
Planiranje	0,224*	0,047

* Značajnost na nivou 0,05.

** Značajnost na nivou 0,01.

Povezanost crte ozbiljnosti i strategija prevladavanja

Iz Tabele 4 vidimo da crta ozbiljnosti statistički značajno korelira sa strategijama prevladavanja: *Religiozno prevladavanje* (0,251), *Potiskivanje konkurentnih aktivnosti* (0,383), *Planiranje* (0,307).

Tabela 4. Korelacija između crte ozbiljnosti i strategija prevladavanja.

Strategije prevladavanja	Crta ozbiljnosti	
	Pirs. kor.	Sig
Pozitivna reinterpretacija i razvoj	0,179	0,115
Mentalno odvajanje	0,119	0,294
Fokusiranje na emocije i ventiliranje emocija	0,135	0,237
Korišćenje praktične socijalne podrške	0,116	0,308
Aktivno rešavanje problema	0,170	0,133
Poricanje	0,148	0,194
Religiozno prevladavanje	0,251*	0,026
Humor	-0,057	0,621
Bihevioralno odvajanje	-0,073	0,520
Uzdržavanje od aktivnosti	0,211	0,063
Korišćenje emocionalne socijalne podrške	-0,008	0,941
Upotreba supstanci	-0,034	0,765
Prihvatanje situacije	0,117	0,305
Potiskivanje konkurentnih aktivnosti	0,383**	0,000
Planiranje	0,307**	0,006

* Značajnost na nivou 0,05.

** Značajnost na nivou 0,01.

Povezanost crte lošeg raspoloženja i strategija prevladavanja

Iz Tabele 5 možemo videti da crta lošeg raspoloženja statistički značajno korelira sa strategijama prevladavanja: *Mentalno odvajanje* (0,299), *Fokusiranje na emocije i ventiliranje emocija* (0,294), *Poricanje* (0,443), *Bihevioralno odvajanje* (0,306); a negativno korelira sa strategijama prevladavanja: *Pozitivna reinterpretacija i razvoj* (-0,319), *Aktivno rešavanje problema* (-0,235),

Tabela 5. Korelacija između crte lošeg raspoloženja i strategija prevladavanja.

Strategije prevladavanja	Crta lošeg raspoloženja	
	Pirs. kor.	Sig
Pozitivna reinterpetacija i razvoj	-0,319**	0,004
Mentalno odvajanje	0,299**	0,008
Fokusiranje na emocije i ventiliranje emocija	0,294**	0,009
Korišćenje praktične socijalne podrške	-0,115	0,312
Aktivno rešavanje problema	-0,235*	0,037
Poricanje	0,443**	0,000
Religiozno prevladavanje	0,013	0,912
Humor	0,053	0,641
Bihevioralno odvajanje	0,306**	0,006
Uzdržavanje od aktivnosti	0,072	0,189
Korišćenje emocionalne socijalne podrške	-0,007	0,948
Upotreba supstanci	0,169	0,136
Prihvatanje situacije	-0,050	0,661
Potiskivanje konkurentnih aktivnosti	0,213	0,060
Planiranje	-0,218	0,053

* Značajnost na nivou 0,05.

** Značajnost na nivou 0,01.

Diskusija rezultata istraživanja

Povezanost crte veselosti i strategija prevladavanja

Najviša statistički značajna korelacija je između crte veselosti i strategije *Korišćenje emocionalne socijalne podrške* (0,436), zatim slede korelacije sa strategijama *Pozitivna reinterpetacija i razvoj* (0,418), *Korišćenje praktične socijalne podrške* (0,321), *Religiozno prevladavanje* (0,320), *Aktivno rešavanje problema* (0,252), *Fokusiranje na emocije i ventiliranje emocija* (0,244) i *Planiranje* (0,224).

Korišćenje emocionalne socijalne podrške i *Korišćenje praktične socijalne podrške*. Visoka korelacija crte veselosti sa ova dve socijalno orijentisane strategije ne iznenađuje, pre svega, zbog toga što vesele osobe privlače više pažnje i karakteriše ih šira socijalna mreža, pa je visoka pozitivna korelacija sa korišćenjem emocionalne socijalne podrške očekivana. Kako su ove osobe okružene većim brojem ljudi sasvim je opravdano očekivati da pri rešavanju problema posežu i za praktičnim vidom socijalne podrške.

Pozitivna reinterpetacija i razvoj. Ova visoka korelacija nimalo ne iznenađuje jer crta veselosti u sebi sadrži sposobnost da se problemi posmatraju u pozitivnom kontekstu, a životne poteškoće prevazilaze s vedrinom („Rešavam čak i teške situacije s vedrinom“). Ova sposobnost je ujedno i osnova strategije pozitivne reinterpetacije i razvoja.

Religiozno prevladavanje. Jedno od mogućih objašnjenja ove korelacije bilo bi vezano za pojam bezbrižnosti. Osobe sa povišenom crtom veselosti izjavljuju da kroz život prolaze bezbrižno („Prolazim kroz život bez brige“, „Moj način života se može opisati kao pozitivan i bezbrižan“), što bi ujedno mogla biti i osnovna dobit od oslanjanja na višu, sveprožimajuću silu kakva je Bog.

Planiranje i Aktivno rešavanje problema su strategije koje su direktno usmerene na problem. Imajući u vidu da osobe sa visokim skorom na skali veselosti čak i u nevoljama uočavaju pozitivne aspekte („Ispostavi se da većina problema nije tako strašna, onda kada se razmotre mirno i staloženo“; „Mnoge nevolje svakodnevnog života imaju svoje pozitivne strane“) očekivano je da „biraju“ strategije koje su usmerene na problem, a ne one kojim će umanjiti njegov značaj ili ga izbegavati.

Fokusiranje na emocije i ventiliranje emocija. Suština ovog mehanizma je u uočavanju i izražavanju sopstvenih emocija u trenucima stresa („Puštam svoja osećanja napolje“). Za osobe sa povišenom crtom veselosti je karakteristične da u susretu sa stresnom situacijom reaguju pozitivno („Iskustvo je pokazalo da je poslovica: „Smeh je najbolji lek“ – stvarno istinita“; „Rešavam čak i teške situacije s vedrinom“). Ove emocije su socijalno prihvatljive, pa je očekivano da osobe sa povišenom crtom veselosti koriste ovu strategiju, odnosno da slobodno izražavaju svoje emocije.

Povezanost crte ozbiljnosti i strategija prevladavanja

Najviša dobijena statistički značajna korelacija je sa strategijom *Potiskivanje konkurentnih aktivnosti* (0,383)**, zatim sa strategijom *Planiranje* (0,307)** i na kraju *Religiozno prevladavanje* (0,251)*.

Potiskivanje konkurentnih aktivnosti. Na visoku korelacija između ove dve varijable upućuje i sličan sadržaj stavki kojima se u upitnicima one ispituju. Tako se u upitniku STCI-T nalazi stavka: Jedan od mojih principa je: „Prvo posao, zatim igra“; a u upitniku COPE: „Ostavljam sa strane druge aktivnosti jer želim da se koncentrišem na ovaj problem“. Iz ovog primera se vidi da osobe sa visokom crtom ozbiljnosti kao svoj osnovni princip upravo imaju stav koji se nalazi u osnovi strategije potiskivanja konkurentnih aktivnosti.

Planiranje. Osobe sa visokom crtom ozbiljnosti karakteriše racionalnost, promišljenost, planiranje aktivnosti do detalja („Planiram aktivnosti i donosim odluke tako da mi budu od koristi na duži rok“). Ove osobine su upravo tačka dodira (ili oslonca) sa strategijom planiranja aktivnosti.

Religiozno prevladavanje je strategija u čijoj osnovi stoji vera u Boga i religiozna ubedenja. Visok rezultat na crti ozbiljnosti ukazuje na zaokupljenost ovih osoba važnim i „dubokim“ temama („Dajem prednost onim razgovorima koji su duboki i na ozbiljne teme“; „Ja sam ozbiljna osoba“) kakve su religioznost i vera.

Povezanost crte lošeg raspoloženja i strategija prevladavanja

Najviša dobijena statistički značajna korelacija je sa strategijom *Poricanje* (0,443)**, zatim negativna korelacija sa strategijom *Pozitivna reinterpretacija i razvoj* (-0,319)**, potom *Bihevioralno odvajanje* (0,306)**, *Mentalno odvajanje* (0,299)**, *Fokusiranje na emocije i ventiliranje emocija* (0,294)** i na kraju negativna korelacija strategijom *Aktivno rešavanje problema* (-0,235)*.

Poricanje i Mentalno odvajanje. Visok rezultat na crti lošeg raspoloženja upućuje na osobu koja je sklona očekivanju loših ishoda i koja se lako uznemiri („Neke uznemirujuće okolnosti mogu da mi pokvare raspoloženje na duže vreme“), tako da u nameri da izbegnu dugotrajno loše raspoloženje očekivano je da se opredeljuju za strategiju prevladavanja kakva je poricanje, kojom se negira da se stresni događaj uopšte i desio. U sadržajnom smislu ovoj strategiji je jako bliska strategija mentalnog odvajanja koja predstavlja set mera kojima se neprijatni događaj udaljava iz fokusa pažnje.

Strategija *Pozitivne reinterpretacije* podrazumeva sklonost ka pronalaženju pozitivnih aspekata stresne situacije, a crta lošeg raspoloženja obuhvata potpuno suprotnu sklonost ka očekivanju lošeg ishoda. Ova strategija prevladavanja ima visoku statički značajnu pozitivnu korelaciju sa crtom veselosti (videti: *Povezanost crte veselosti i strategija prevladavanja*), i imajući u vidu taj rezultat visoka negativna korelacija sa crtom lošeg raspoloženja je potpuno logična.

Bihevioralno odvajanje. Crta lošeg raspoloženja u susretu sa stresom vodi ka depresivnom odgovoru koji karakteriše manjak energije, volje, dugotrajne negativne emocije. Ovo je upravo i osnovna strategije bihevioralnog odvajanja što može da se vidi iz jedne tipične stavke u upitniku COPE: "Priznajem sebi da ne mogu da se nosim s tim i prestajem da pokušavam."

Fokusiranje na emocije i ventiliranje emocija. S obzirom da su osobe sa visokim skorom na crti lošeg raspoloženja sklone lakom javljanju i dugom trajanju negativnih emocija sasvim je očekivana njihova potreba da dosta vremena posvećuju tim emocijama i njihovom ventiliranju.

Aktivno rešavanje problema. Loše raspoloženje je crta koja osobi kod koje je izražena oduzima mnogo energije u naporima da izađe na kraj sa negativnim emocijama koje se lako rađaju i teško prolaze. Iz tog razloga ovim osobama ostaje malo energije koju bi investirale u aktivnosti za rešavanje problema, stoga je za ove osobe karakteristična stavka sa upitnika COPE: "Jednostavno dižem ruke od pokušavanja da dostignem svoj cilj."

Zaključak

Imajući u vidu cilj istraživanja, a to je da se utvrdi da li postoji korelacija između humora i strategija prevladavanja, mogli bi smo da postavimo praktično pitanje: koje su karakteristične strategije prevladavanja kod osoba koje imaju izražen smisao za humor, a koje kod osoba sa niskim smislom za humor.

Autori upitnika STCI-T koji je korišćen u ovom istraživanju izražen smisao za humor posmatraju kao izraženu crtu veselosti i sniženu crtu ozbiljnosti i crtu lošeg raspoloženja. Imajući na umu ovu definiciju smisla za humor moguće je izdvojiti strategije koje su tipične za osobe sa izraženim smislom za humor i to bi bile one strategije koje imaju visoke korelacije sa crtom veselosti, a da pritom ne koreliraju sa druge dve crte ili imaju negativne korelacije sa njima.

Tako se može zaključiti da su za osobe sa izraženim smislom za humor karakteristične strategije prevladavanja: *Korišćenje emocionalne socijalne podrške*, *Pozitivna reinterpretacija i razvoj*, *Korišćenje praktične socijalne podrške* i *Aktivno rešavanje problema*.

Sa druge strane, za osobe sa niskim smislom za humor, a to su one koje imaju pre svega visok skor na crti lošeg raspoloženja i nizak skor na crti veselosti, karakteristične su one strategije prevladavanja koje su u visokoj korelaciji sa crtom lošeg raspoloženja, a ne koreliraju ili su u negativnoj korelaciji sa crtom veselosti.

Karakteristične strategije prevladavanja za osobe sa niskim smislom za humor, prema gore navedenim kriterijumima, bile bi *Poricanje*, *Bihevioralno odvajanje* i *Mentalno odvajanje*.

Ovaj nalaz je blizak zdravorazumskom zaključku. A sa praktične strane ukazuje nam na to da, iako ne postoji *a priori* podela na adaptivne i maladaptivne strategije, osobe sa izraženim smislom za humor koriste one strategije koje manje troše resurse organizma i vode direktnijem rešavanju problema.

Literatura

1. Ben-Portah, Y.S., & Tellegen, A. (1990). A place for traits in stress research. *Psychological Enquiry*, 1, 14-40.
2. Carver, C. S., Scheier, M. F., & Weintraub, J. K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach., *Journal of Personality and Social Psychology*, 56. 267-283.
3. Endler, N. S., Speer, R., Johnson, J. M., & Flett, G. L. (2000). Controllability, coping, efficacy, and distress. *European Journal of Personality*, 14. 245-264.
4. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer
5. McCrae, R.R. (1984). Situational determinants of coping responses: Loss, threat, and challenge. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46. 919-928.
6. Ruch, W., & Carrell, A. (1998). Trait cheerfulness and the sense of humor. *Personality and Individual Differences*, 24. 551-558.
7. Ruch, W., Köhler, G. & van Thriel, C. (1997). To be in good or bad humor: Construction of the state form of the State-Trait-Cheerfulness-Inventory —STCI. *Personality and Individual Differences*, 22. 477-491.
8. Sommer, K. & Ruch, W. (2009). Cheerfulness. In S. J. Lopez (Ed.), *The encyclopedia of positive psychology (Vol. 1)*. Chichester, UK: John Wiley & Sons, 144-148.
9. Zotović, M. (2004). Prevladavanje stresa: konceptualna i teorijska pitanja sa stanovišta transakcionističke teorije. *Psihologija*, vol. 37. str. 5-32.

Milena Belić, Aleksandar Anđelković

RELATIONS BETWEEN HUMOR AND COPING MECHANISMS IN STUDENTS

Abstract

The goal of this study was to explore correlations between humor and coping mechanisms on a sample of students. In modern times, which are characterized as very stressful, adaptive overcoming is one of the most important skills. On the other hand, the positive psychology movement emphasizes humor as a condition for a quality and content life. Considering the importance that these components have in human life, it is necessary to examine their interconnection. The study sample consisted of 79 students. Instruments used were the State-Trait-Cheerfulness-Inventory (STCI-T) and a Test for examining coping strategies (COPE). The results of conducted study indicate correlation between humor and coping mechanisms.

Keywords: Humor, coping strategies

Milica Tošić*
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet Niš
Doktorske studije

UDK 316.811 / .815:159.9.072
Оригинални научни рад
Примљен: 18. 10. 2011.

RAZLIKE U DOŽIVLJAJU KVALITETA BRAKA PARTNERA RAZLIČITOG STEPENA OBRAZOVANJA, RADNOG I FINANSIJSKOG STATUSA¹

Apstrakt

Problem istraživanja je ispitivanje razlika u doživljaju kvaliteta braka partnera različitog stepena obrazovanja, radnog i finansijskog statusa. Uzorak istraživanja je prigodan i sastavljen od 400 bračnih partnera, tj. 200 bračnih parova. Podaci o obrazovanju, radnom i finansijskom statusu prikupljeni su upitnikom o sociodemografskim varijablama sačinjenim za potrebe istraživanja, dok je kvalitet braka operacionalizovan skalom uzajamne bračne prilagođenosti – DAS (Dyadic Adjustment Scale, Spanier, 1979). Rezultati pokazuju da nema razlike u doživljaju kvaliteta braka zavisno od obrazovanja bračnih partnera. Čak ni velike razlike u stepenu obrazovanja između partnera ne dovode do razlika u doživljaju kvaliteta braka. Kada je reč o zaposlenosti bračnih partnera rezultati pokazuju da su nezaposlene žene zadovoljnije u braku, dok kod muškaraca nema razlike u doživljaju kvaliteta braka zavisno od vlastitog radnog statusa. Međutim, u dijadama u kojima radi žena a muž je nezaposlen niži je doživljaj kvaliteta braka partnera. Na kraju, penzioneri imaju značajno niži doživljaj kvaliteta braka u odnosu na sve ostale ispitanike. Pored podele rada na poslu i podele rada u domaćinstvu značajna je za percepciju kvaliteta bračnih odnosa, te je kvalitet braka viši kod partnera koji podelu kućnih poslova percipiraju kao pravednu i koji su zadovoljni učešćem partnera u kućnim poslovima. Na kraju, ekonomski stres dovodi do razlika u doživljaju kvaliteta bračnih odnosa jer partneri koji smatraju da nemaju dovoljno novca za svoje potrebe imaju značajno niži procenjeni kvalitet braka. Sa druge strane, visoki prihodi takođe mogu voditi do razlika jer smanjuju koheziju i slaganje partnera.

Uvod

Brak je pored srodstva jedna od najstarijih univerzalnih ustanova u ljudskoj zajednici i podrazumeva društvenu, versku i zakonsku zajednicu muža i žene, uz imanje u vidu savremenih promena u formalno-pravnom izjednačavanju bračne i vanbračne veze, kao i tendencije legalizacije brakova istog pola u nekim razvijenim zemljama Zapada (Milić, 2001). Brak je osnovan od strane ljudskog društva s ciljem da kontroliše i reguliše seksualni život ljudskog bića i podrazumeva društveno odobrenu seksualnu i ekonomsku uniju između žene i muškarca, i društveno odobren

¹ Rad je nastao u okviru rada na projektu br. 179002 koji finansijski podržava Ministarstvo prosvete i nauke.

* Stipendista Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije, angažovana na naučno-istraživačkom projektu broj 179002, koji finansijski podržava Ministarstvo prosvete i nauke.

način stvaranja porodice (prema Ubesequera i Jiagiang, 2008). I ne samo da predstavlja osnovu porodice, već u složenoj porodičnoj dinamici, bračni odnos i njegov kvalitet nastavlja da bude jezgro porodice i ključni element u određivanju kvaliteta porodičnog života (Pimentel, 2000).

Kvalitet braka je važna tema sociologije i psihologije, budući da su uzroci kvaliteta bračnih odnosa mnogostruki, a posledice važne i za bračne partnere, decu, kao i za društvo u najširem smislu. Proučavanje literature otkriva veći broj raznovrsnih pristupa definisanju i merenju koncepta kvaliteta braka. Prvobitno se kvalitet bračnih odnosa shvatao isključivo kao zadovoljstvo u braku. Po ovom shvatanju, kvalitet braka je subjektivni osećaj sreće i zadovoljstva koji doživljava partner u interakciji sa drugim partnerom. Kao odgovor na ozbiljne kritike ovakvog određenja, Spanier (Spanier, 1976) kvalitet bračnih odnosa definiše na nov način, kao međusobnu prilagođenost bračnih partnera. Međutim, ni ovo određenje nije bez nedostataka, a glavni nedostatak se nalazi u činjenici da prilagođenost predstavlja samo jedan aspekt ili preduslov za kvalitet bračnih odnosa i da je kvalitet braka širi pojam koji obuhvata prilagođenost, ali i druge dimenzije. Konačno, treći pravac u određenju kvaliteta braka i nov način ispitivanja pokušavaju objediniti prethodna dva, te se kvalitet braka definiše kao partnerova procena kvaliteta bračnih odnosa (Norton, 1983), a pri oceni partneri procenjuju i opšti kvalitet partnerskih odnosa i kvalitet odnosa prema nizu pojedinačnih dimenzija kao što su: komunikacije, seksualno ponašanje i slično.

Bez obzira na način definisanja kvaliteta bračnih odnosa veliki se broj istraživanja bavi varijablama koje utiču na kvalitet braka. Sve te odrednice moguće je svrstati prema različitim teorijskim modelima iz kojih proizlaze. Obradović i Čudina Obradović (1998) smatraju da se u najširem smislu odrednice kvaliteta bračnih odnosa mogu podeliti na: karakteristike bračnih partnera (osobine ličnosti, pol, obrazovanje partnera i sl.), karakteristike braka (redosled braka, trajanje i etape braka, podela kućnih obaveza i moći i dr.), interpersonalne odnose u braku ili bračne procese (ljubav, veština komunikacije, seksualni odnosi, sukobi i zlostavljanje) i uže i šire bračno okruženje (struktura porodice u detinjstvu, deca u braku, rad izvan porodice, ekonomske i političke prilike u kojima živi porodica i razni oblici stresa). U svakom slučaju veliki je broj faktora koji mogu delovati na kvalitet braka, i za većinu navedenih činilaca postoje studije koje potvrđuju njihov značaj.

Kada je reč o obrazovanju partnera, utvrđena je njegoa prediktivna vrednost za stabilnost i doživljaj kvaliteta braka (Obradović i Čudina Obradović, 1998), a nalazi su donekle kontradiktorni. U ovoj oblasti najčešće su rađena istraživanja bračne homogenosti stepena obrazovanja, koja u obzir uzimaju istovremeno obrazovanje oba supružnika. Nalazi ukazuju da se bračni partneri višeg stepena obrazovanja rastaju ređe od onih nižeg stepena formalnog obrazovanja, te da se partneri podjednakog stepena obrazovanja takođe rastaju ređe od partnera različitog stepena obrazovanja. Istraživanja ove vrste uglavnom ukazuju na to da obrazovna homogamija jeste u pozitivnoj korelaciji sa bračnom stabilnošću (Jalovaara, 2003, Weiss i Willis, 1997, prema Kippen i Yu, 2009). Sličnost u obrazovanju ukazuje na sličnosti u interesovanjima, usvojenim vrednostima i interesima, i kao takva, povećava dobit od braka (prema Lewin, 2005). Openhajmer (Oppenheimer, 1997, prema Lewin, 2005) tvrdi da sličnost supružnika po obrazovanju, a i koristi od većih prihoda, brak čini kvalitetnijim, a čak i da simetrija u međusobnoj zavisnosti povećava dobit od braka za oba supružnika. Slično ovome ukazuje se da heterogamija u pogledu obrazovanja

partnera ima važne konsekvence na rizik od poremećaja u braku i veći rizik od razvoda. Parovi u kojima je žena više obrazovana od muža su posebno problematični (Butterworth et al. 2008, prema Kippen i Yu, 2009) i imaju 28% veće šanse da se razvedu nego parovi gde su partneri istog nivoa obrazovanja. Iako manje dramatična, situacija nije bolja ni kada je suprug obrazovaniji od žene. (Tzeng, 1992, prema Hallilan, 2000).

Sa druge strane, za obrazovanje i obrazovnu homogamiju ne može se reći da je garancija za srećan brak i veza između obrazovanja i bračne stabilnosti ne može biti potpuno linearna. Kembel (Campbell et al., 1976, prema Hallinan, 2000) na primer, nalazi da su osobe sa fakultetskim obrazovanjem manje zadovoljne svojim brakom nego osobe bez visoke stručne spreme. Slično, Tzeng (1992, prema Hallinan, 2000) pokazuje da žene koje imaju najmanje srednju školu imaju za 30% manju verovatnoću da se razvedu nego žene koje imaju manje od srednješkolskog obrazovanja, a efekat je još veći za žene koje imaju visokoškolsko obrazovanje, koje i dokazano imaju više stope odvajanja od žena sa osnovnim obrazovanjem (Houseknecht & Spanier, 1980, prema Larson i Holman, 1994). Naime, obrazovanje žena poboljšava njihov položaj na tržištu rada, čime se smanjuje njihova ekonomska zavisnost od muževa, te i njihova korist od braka (Becker, 1981, prema Lewin, 2005). Takođe, visoko obrazovani parovi imaju veću verovatnoću da će imati manje definisane bračne uloge, što povećava verovatnoću nesuglasica (Becker i dr 1977, prema Kippen i Yu, 2009).

Budući da je sve do sedamdesetih godina muž bio zadužen za rad, dok je žena bila pre svega domaćica, postavlja se pitanje značaja zaposlenosti partnera na kvalitet braka, kako partnera pojedinačno, tako i različitih kombinacija zaposlenosti muža i žene u zajednici.

U skladu sa očekivanim, kada je suprug nezaposlen postoje nalazi o nižem stepenu bračnog prilagođavanja, siromašnijim bračnim komunikacijama, kao i nižem zadovoljstvu i harmoniji u porodičnim odnosima (Larson, 1984).

Sa druge strane, dramatično povećanje broja žena u radnoj snazi poslednjih decenija izazvalo je široko rasprostranjene kontroverze oko njenih efekta na bračni odnos. Jedna linija razmišljanja tvrdi da zaposlenost žene jeste povezana sa njenim većim osećanjem zadovoljstva životom (Hoffman, 1989, prema Rogers, 1996) što se dalje odražava na celokupno bračno i porodično funkcionisanje. Trend ka većem deljenju ekonomske uloge povećava moć žena u bračnim odnosima i može imati za posledicu povećanje kvaliteta braka kroz unapređenje ravnopravnosti u braku (Blumstein i Schwartz, 1983; Scanzoni 1972, 1978, prema Rogers i Amato, 2000). Zaposlenost žena takođe može biti pozitivna u vezi sa kvalitetom braka jer ekonomski doprinos žena smanjuje opšte osećanje ekonomskog stresa za koji je pokazano da ima konzistentne štetne efekte na interakciju bračnih partnera i kvalitet braka (Voydanoff, 1990).

Druga škola smatra da postoji nešto nerazdvojivo sa samom zaoslenošću udatih žena što služi da destabilizuje brak. Zaposlenost žene može da poveća bračne razdore u meri u kojoj remeti tradicionalne odnose snaga, a na osnovu muževljeve uloge kao primarnog hranioca porodice (Hood 1983, Thompson i Walker, 1989, prema Rogers i Amato, 2000). Naime, sa zaposlenošću žene kvalitet braka može se smanjivati zbog pada relativnog ekonomskog doprinosa muža i njegovog zadovoljstva u braku (prema Greenstein, 1995), ali i usled povećanja osećanja žena da

su preopterećene i sukobljene sa različitim ulogama (prema Rogers i Amato, 2000), kao i podizanjem svesti žena o nejednakosti podele rada u domaćinstvu (Booth et al., 1984.).

S obzirom na ogromno povećanje participacije žena u radnoj snazi pitanje podele rada u domaćinstvu je važna tema sociologa, posebno jer se čini da podela rada u domaćinstvu ima tendenciju da bude relativno tradicionalna, to jest, da žena obavlja daleko veći procenat kućnih poslova nego što to čini njen muž i u domaćinstvima u kojima je žena zaposlena sa punim radnim vremenom (Rogers i Amato, 2000), pa i kada zarađuje više od svog muža (Atkinson & Boles, 1984, prema Greenstein, 1996), ili čak i u domaćinstvima gde muž nije zaposlen (Brayfield, 1992, prema Greenstein, 1996). Sa dramatičnom promenom učešća žena u radnoj snazi i kulturnih normi u vezi rodnih uloga od šezdesetih i sa neuspehom muškaraca da preuzmu jednak deo posla u domaćinstvu, nije iznenađujuće da je podela kućnih poslova postala ključni izvor sukoba i povod razvoda u mnogim savremenim brakovima (Greenstein, 1996). Pritom, važno je istaći nalaz da je percepcija pravednosti podele rada u domaćinstvu bolji prediktor bračnog sukoba nego što je stvarni stepen te nejednakosti. Naime, neka istraživanja pokazuju da žene, iako obično rade više domaćih poslova od svojih muževa, nisu nezadovoljne podelom kućnih poslova, ne doživljavaju podelu kao nepravednu i često ne primećuju svoj dodatni rad (prema Kroska, 2003). Međutim, ako se podela rada doživljava kao nepravedna, onda se negativne posledice za brak mogu manifestovati i to, na više načina. Žene koje doživljavaju podelu posla u kući kao nepravednu sklonije su da izveštavaju o češćim bračnim konfliktima (Kluwer, et al., 1996, prema Lavee i Katz, 2002) i manjem bračnom zadovoljstvu (Blair, 1993, Greenstein, 1996), Želja za većim učestvovanjem muža u porodičnim poslovima negativno je povezana sa ličnim zadovoljstvom i zadovoljstvom porodičnim životom žene (Pina i Bengtson, 1993), može voditi do viših nivoa depresije kod žena (Ross et al., 1983, prema Blair i Johnson, 1992), a Suitor (Suitor, 1991 prema Blair, 1998) čak nalazi da je zadovoljstvo podelom rada u domaćinstvu veći prediktor i odrednica bračne sreće nego što su starost, obrazovanje ili zaposlenost supruge.

I pojedine varijable koje se mogu podvesti pod pojam bračnog okruženja, a povezane su sa obrazovanjem i zaposlenošću partnera, a još više njihov subjektivni doživljaj među kojima su finansijski problemi (Menaghan, 1991), ekonomske teškoće (Lorenz, 1991) i siromaštvo i ekonomska beda (Conger et al., 1999) (prema Čudina Obradović i Obradović, 2006) imaju negativan uticaj na doživljaj kvaliteta bračnih odnosa. Objektivne ekonomske teškoće ili subjektivna procena svog statusa na takav način (ekonomski stres) negativno deluje ne samo na bračne partnere, već pod njihovim dejstvom partneri postaju neadekvatni i u svojoj roditeljskoj ulozi, porodica prestaje da bude mesto koje uliva sigurnost i smanjuje se nadzor nad životom i razvojem dece. Takođe, studije ukazuju na pozitivan odnos između ekonomskih pritisaka i bračnih sukoba i bračne hostilnosti, pa i agresivnosti što sve povećava verovatnoću bračne nestabilnosti i slabljenja zadovoljstva porodičnim životom (prema Čudina Obradović i Obradović, 2006). Veliki broj istraživačkih podataka govori o znatnom uticaju ekonomskih teškoća, povećanoj ekonomskoj nesigurnosti i prilagođavanja na sniženi ekonomski standard na porodične procese, ponašanje članova porodice i međusobne odnose.

Metodološki pristup

Ciljevi i hipoteze istraživanja

Cilj istraživanja je utvrditi da li postoje razlike u proceni kvaliteta bračnih odnosa zavisno od obrazovanja i zaposlenosti bračnih partnera, kao i zavisno od finansijskog i stambenog statusa porodice.

Na osnovu ovako formulisanog cilja, tj. problema istraživanja postavljene su sledeće hipoteze:

- postoje razlike u proceni kvaliteta bračnih odnosa zavisno od obrazovnog nivoa bračnih partnera;
- postoje razlike u proceni kvaliteta bračnih odnosa zavisno od radnog statusa bračnog partnera;
- postoje razlike u proceni kvaliteta bračnih odnosa zavisno od percepcije pravednosti podele domaćih poslova između partnera;
- postoje razlike u proceni kvaliteta bračnih odnosa zavisno od finansijskog statusa porodice.

Varijable i instrumenti istraživanja

Obrazovanje i zaposlenost bračnih partnera, percepcija pravednosti podele kućih poslova između partnera i finansijski status su nezavisne varijable u istraživanju, a podaci o navedenim varijablama prikupljeni su Upitnikom o sociodemografskim varijablama sačinjenim za potrebe istraživanja.

Kvalitet braka je definisan kao uzajamna prilagodjenost bračnih partnera i obuhvata sledeće aspekte: zadovoljstvo u braku, slaganje para, koheziju para i izražavanje emocija. Kvalitet bračnih odnosa će se operacionalizovati preko Skale uzajamne prilagodjenosti partnera – DAS (*Dyadic Adjustment scale*, Spanier, G., 1979). DAS skala je namenjena proceni kvaliteta braka i sadrži 32 stavke kojima se meri prilagodjenost partnera u različitim područjima života. Rezultat u upitniku može se izraziti kao zbir bodova svih odgovora ili kao rezultat na pojedinim subskalama. Ukupni rezultat odnosi se na kvalitet braka i veći rezultat u većini pitanja znači i viši kvalitet i bolju uzajamnu prilagodjenost partnera, pri čemu, skala ima teoretski raspon od 0 do 151. Rezultati po subskalama govore o meri zadovoljstva u braku (DS – dyadic satisfaction), koheziji para (Dcoh – dyadic cohesion), slaganju para (Dcon – dyadic consensus) i izražavanju emocija (AE – affectional expression). Zadovoljstvo brakom pre svega podrazumeva odsustvo razmišljanja o razvodu i zadovoljstvo postojećim odnosima, kohezija para se odnosi se na zajedničko provođenje slobodnog vremena, *slaganje para* predstavlja slaganje partnera oko religije, prijatelja, rođaka, filozofije života i slično i subskala *izražavanje emocija* se odnosi na izražavanje emocija i seksualne odnose. Spanier saopštava da skala ima visoku pouzdanost (alfa = 0.96). Pouzdanost subskala je takođe visoka (DS-0.94, Dcon-0.90, Dcoh-0.86, AE-0.73). Takođe, potvrđena je diskriminativna valjanost skale jer su se odgovori razvedenih ispitanika i onih u braku za sve stavke razlikovali značajno uz rizik manji od 1% ($p < 0.001$). Konstruktna valjanost potvrđena je korelacijom od 0.86 za venčane i 0.88 za

razvedene ispitanike sa Skalom bračne prilagodjenosti Lockea i Wallacea (Marital Adjustment Scale – MAS) (Spanier, 1979).

Uzorak

Ispitivanje je sprovedeno na prigodnom uzorku ispitanika. Uzorak je sastavljen od 400 bračnih partnera, tj. 200 bračnih parova (suprug i supruga) sa teritorije Niša. Partneri su uz test od istraživača dobijali uputstvo, a i garanciju anonimnosti podataka uz obrazloženje da će podaci biti korišćeni isključivo u istraživačke svrhe. Budući da tema braka može biti delikatna, bračni partneri su dobili zasebne testove i bele koverte u kojima su popunjene testove vraćali, uz jedini zahtev da u dogovoru sa parterom stave istu šifru pri popunjavanju testa.

Rezultati i diskusija

Pre svega iznećemo podatke dobijene postupkom deskriptivne statistike, koji se odnose na sociodemografske koji su obuhvaćeni istraživanjem, a mogu biti od koristi za bolje razumevanje kasnijih nalaza i opis uzorka.

Što se tiče obrazovanja najveći broj ispitanika ima završenu srednju školu (113), zatim su po zastupljenosti u uzorku fakultetski obrazovani pojedinci (102) i pojedinci sa višom školom (51), a u vrlo malom broju pojedinci sa osnovnom školom (8) i kvalifikovani radnici (18), ili pak pojedinci se akademskim obrazovanjem: magistri i doktori nauka (8). Takođe, najveći broj pojedinaca je u radnom odnosu (284, od toga 138 muškaraca i 146 žena), određen broj njih je nezaposlen (70, 39 muškaraca, 31 žena), a najmanje je penzionera (38, 23 muškaraca i 15 žena) i domaćica (8). Što se stambenog statusa partnera tiče, većina partnera živi u svom stanu ili kući (278), zatim su po broju zastupljeni partneri koji žive u zajednici sa roditeljem jednog od njih (101), a najmanje je podstanara (18). Kada je reč o finansijskom statusu partnera, ekonomsko stanje se dosta pravilno raspoređuje u populaciji. Najmanji je broj bračnih partnera sa primanjima ispod 15,000 dinara (15) i preko 100,000 dinara (34), a najveći broj onih koji imaju prosečna primanja od 30,000 – 60,000 dinara (173 ispitanika).

U Tabeli 1 prikazani su podaci o teorijskom i empijskom rasponu skorova na subskalama i skali kojom je meren kvalitet bračnih odnosa. Iz tabele se vidi da nema većih odstupanja empirijskih, dobijenih, skorova u odnosu na teorijske raspone. Pored toga u Tabeli 3 su prikazani i podaci o prosečnoj proceni kvaliteta bračnih odnosa dobijenih na našem uzorku bračnih partnera. U odnosu na teorijski raspon skale koja meri kvalitet braka od 0–151, bračni partneri daju procenu kvaliteta bračnih odnosa koja prosečno iznosi $AS = 109,25$. Ovo bi zapravo moglo da znači da u proseku ljudi koji ostaju, tj. jesu u braku, svoj brak doživljavaju kao prilično kvalitetan.

Tabela 1. Teorijski i empirijski raspon skorova dobijenih DAS skalom i prosečna procena kvaliteta bračnih odnosa i njegovih aspekata na ukupnom uzorku.

DAS – skala	Teorijski raspon skorova		Empirijski raspon skorova		Prosečna izraženost	
	Min	Max	Min	Max	AS	SD
Zadovoljstvo u braku – DS	0	50	1	49	36,78	7,50
Bračna kohezija – DCoh	0	24	0	24	16,15	5,40
Slaganje para – DCon	0	65	0	65	47,20	10,52
Izražavanje osećanja – AE	0	12	0	12	8,92	2,50
Kvalitet braka – DAS	0	151	12	148	109,05	23,32

Takođe, budući da se DAS skala, do sada retko koristila na našoj populaciji, i ne postoje podaci o njenoj pouzdanosti, u našem istraživanju proverili smo pouzdanost skale. Rezultati pokazuju da skala ima vrlo visoku pouzdanost (Cronbach alfa = ,953). I pouzdanost subskala je visoka (DS = ,900; Dcoh = ,805; Dcon = ,913; AE = ,653). U narednoj Tabeli 2 prikazani su rezultati o pouzdanosti skale dobijeni na našem uzorku (N = 400), i podaci o pouzdanosti koje navodi autor (Spanier, 1976).

Tabela 2. Pouzdanost skale (i subskala) uzajamne prilagođenosti partnera (DAS).

Pouzdanost	DS		DCoh		DCon		AE		DAS	
	Cronbachs α	N	α	N	α	N	α	N	α	N
Spanier	,94	10	,81	5	,90	13	,73	4	,96	32
Rezultati	,900	10	,805	5	,913	13	,653	4	,953	32

Kada je reč o razlikama u doživljaju kvaliteta braka zaviso od obrazovanja, u našem istraživanju nije se pokazalo da postoji razlika u doživljaju kvaliteta braka između pojedinaca različitog obrazovnog nivoa.

Tabela 3. Prosečna procena kvaliteta bračnih odnosa u odnosu na obrazovanje pojedinca.

Obrazovanje pojedinca	DS	DCoh	DCon	AE	DAS
	AS	AS	AS	AS	AS
Osnovna škola	39,38	17,88	49,25	8,88	115,38
KV, VKV radnik	35,67	16,39	46,78	9,50	108,33
Srednja stručna sprema	36,81	16,32	47,42	8,89	109,44
Viša škola	38,14	17,25	48,65	9,22	113,25
Fakultet	36,23	15,08	46,21	8,79	106,30
Magistratura, doktorat nauka	34,12	15,87	43,88	8,38	102,25
Total	36,78	16,15	47,20	8,92	109,05

U Tabeli 3 prikazane su prosečne procene kvaliteta braka i njegovih aspekata kod ljudi različitog stepena obrazovanja. Iz date tabele se može videti da je procenjeni kvalitet braka najveći kod pojedinaca sa završenom osmogodišnjom školom, a najmanji kod bračnih partnera visokog obrazovanja: fakultetski obrazovanih i magistara i doktora nauka. Ovi podaci se mogu objasniti time da obrazovaniji pojedinci imaju veća očekivanja od braka i partnera, a samim tim i veću mogućnost razočaranja. Takođe, obrazovaniji pojedinci češće i procenjuju svoje odnose i svesniji su različitih alternativa i mogućnosti. Nisko obrazovanje, sa druge strane,

verovatno ima za posledicu i nizak nivo aspiracije i slabije mogućnosti te se lakše zadovoljavaju ili prilagođavaju postojećim.

Međutim, uprkos ovakvom nalazu, razlike između grupa različitih po obrazovanju nisu tolike da bi bile statistički značajne, kao što se to može videti iz Tabele 4.

Tabela 4. Razlike u proceni kvaliteta bračnih odnosa.

<i>Obrazovanje pojedinca</i>		
	F	Sig.
DS	,916	,471
DCoh	1,456	,203
DCon	,616	,688
AE	,467	,801
DAS	,882	,493

Tabela 5. Razlike u proceni kvaliteta bračnih u odnosu na obrazovanje pojedinca (F-test) odnosa zavisno od obrazovanja bračnog partnera (F-test).

<i>Obrazovanje supruge/e</i>		
	F	Sig.
DS	,502	,775
DCoh	,755	,583
Dcon	,796	,553
AE	,330	,895
DAS	,681	,638

Slično ovome, ne postoji statistički značajna razlika u doživljenom kvalitetu braka među grupama partnera različitih po obrazovanju njihovog supruge/e (Tabela 5). To bi zapravo značilo da ni stepen vlastitog obrazovanja, ni obrazovanje partnera ne utiču statistički značajno ni na jedan aspekt kvaliteta braka.

Budući da su uzorak činili bračni parovi, i da smo istovremeno imali podatke o stepenu obrazovanja oba partnera, bili smo u prilici da ispitamo da li postoje razlike u kvalitetu bračnih odnosa kod pojedinaca koji su u braku sa partnerom istog obrazovnog nivoa od onih koji su u braku sa partnerom različitog nivoa obrazovanja.

Tabela 6. Razlike u proceni kvaliteta bračnih odnosa kod partnera gde su bračni partneri istog i različitog nivoa obrazovanja (T-test).

<i>Odnos obrazovanja partnera</i>					
Skala	<i>Partneri istog nivoa obrazovanja</i>		<i>Partneri se veliom razlikom u nivou obrazovanja</i>		Sig.
	AS	SD	AS	SD	
DS	37,06	7,45	36,02	8,24	,343
Dcoh	16,24	5,45	16,33	5,77	,904
Dcon	47,50	10,29	46,65	10,35	,571
AE	8,98	2,50	8,87	2,65	,760
DAS	109,78	22,97	107,87	24,79	,573

Iz Tabele 6 se zapravo vidi da nema razlike u proceni kvaliteta bračnih odnosa između osoba sa istim nivoom obrazovanja i osoba koje su u braku sa partnerom

različitog nivoa obrazovanja, tj. gde je jedan partner fakultetski obrazovan, a drugi ima najviše srednju stručnu spremu.

Parove koji su isti ili slični po nivou obrazovanja možemo dalje podeliti na one u kojima su supružnici nižeg obrazovnog nivoa (najviše do nivoa srednje stručne spreme) i one gde su oba partnera visoko obrazovana (viša škola, fakultet i magistar i doktor nauka).

Tabela 7. Razlike u proceni kvaliteta bračnih odnosa između parova nižeg i višeg nivoa obrazovanja (T-test).

Obrazovanje bračnog para					
Skala	<i>Oba partnera nižeg obrazovanja (do sss)</i>		<i>Oba partnera imaju više ili visoko obrazovanje</i>		Sig.
	AS	SD	AS	SD	
DS	37,04	7,89	37,27	6,42	,792
Dcoh	16,41	5,48	15,82	5,22	,350
Dcon	47,61	10,37	47,27	10,64	,785
AE	8,95	2,55	9,02	2,30	,811
DAS	110,01	23,75	109,38	21,86	,817

Rezultati naime ukazuju da nema statistički značajne razlike u doživljenom kvalitetu braka i drugim njegovim aspektima između parova u kojima su supružnici nižeg obrazovnog nivoa, najviše do nivoa srednje stručne spreme od onih gde su oba partnera visoko obrazovana.

Tabela 8. Razlika u preoceni kvaliteta braka kod žena u odnosu na to ko je od partnera obrazovaniji (T-test).

Ko je obrazovaniji?			
Skala	<i>Supruga</i>	<i>Suprug</i>	Sig.
	AS	AS	
DS	36,08	35,49	,745
Dcoh	15,49	16,11	,618
Dcon	46,22	45,68	,835
AE	8,57	8,81	,684
DAS	106,35	106,09	,963

Tabela 9. Razlika u proceni kvaliteta braka kod muškaraca u odnosu na to ko je od partnera obrazovaniji (T-test).

Ko je obrazovaniji?			
Skala	<i>Supruga</i>	<i>Suprug</i>	Sig.
	AS	AS	
DS	38,05	36,17	,216
Dcoh	16,65	15,89	,490
Dcon	49,24	46,45	,209
AE	9,32	8,74	,262
DAS	113,27	107,26	,214

Što se tiče brakova u kojima su partneri različiti po stepenu obrazovanja, nadalje smo dobili da ne postoji statistički značajna razlika u doživljenom kvalitetu braka

i njegovih aspekata zavisno od toga ko je od partnera obrazovaniji, i to ni kod žena ni kod muškaraca (tabele 8 i 9).

Na osnovu svega rečenog moglo bi se reći da u ovom istraživanju, razlike u proceni kvaliteta bračnih odnosa u odnosu na obrazovanje bračnih partnera nisu statistički značajne. Čak i veća razlika u stepenu obrazovanja bračnih partnera, nezavisno ko je od partnera obrazovaniji, nije povezana sa procenom kvaliteta bračnih odnosa, ni muškaraca ni žene. Ovaj podatak se može objasniti time da pojedinci kojima je obrazovanje partnera bitno, biraju partnera u skladu sa tim svojim kriterijumom. Ali mnogi pojedinci koji su u brakovima sa partnerom različitim po nivou obrazovanja nisu manje zadovoljni iz razloga što su i pri izboru partnera imali drugačije prioritete i želje. To mogu biti: fizička privlačnost, određeni sistem vrednosti, stavovi, ciljevi i životni stil partnera, način voljenja i slično, te formalnom obrazovanju ne pridaju poseban značaj i on nema uticaj na kasniji kvalitet bračnih odnosa.

Jedna od hipoteza u našem istraživanju odnosila se na razlike u doživljaju kvaliteta bračnih odnosa zavisno od zaposlenosti bračnih partnera. U odnosu na vlastitu zaposlenost, pokazalo se da nema statistički značajnih razlika u doživljenom kvalitetu bračnih odnosa zavisno od toga da li je pojedinac zaposlen ili ne. Ovo je rezultat koji se odnosi zajedno na ispitanike oba pola, pri čemu su slični rezultati dobijeni i na poduzorcima muškaraca i žena posebno, s tom razlikom da je kod žena dobijena razlika na subskalama zadovoljstvo u braku i izražavanju osećanja u odnosu na vlastitu zaposlenost (Tabela 10). Naime, statistički je veće zadovoljstvo brakom i razmena osećanja nezaposlenih žena nego onih koje su u radnom odnosu, dok na ostalim subskalama nema statistički značajnih razlika u proceni bračnih odnosa zavisno od radnog statusa, kao ni kod muškaraca i na celom uzorku.

Tabela 10. Razlike u preoceni kvaliteta bračnih odnosa kod žena u odnosu na radni status (T-test).

Radni status žene					
Skala	<i>U radnom odnosu</i>		<i>Nezaposlen/a</i>		Sig.
	AS	SD	AS	SD	
Zadovoljstvo u braku	35,73	7,93	39,65	5,52	,010
Izražavanje osećanja	8,68	2,61	9,74	1,69	,033

S obzirom na radni status pojedinca nađeno je da jedino penzioneri imaju niži doživljaj kvaliteta bračnih odnosa i od pojedinaca koji su zaposleni i od onih koji nisu u radnom odnosu. Naime, i pojedinci koji su u radnom odnosu i nezaposleni imaju značajno viši doživljeni kvalitet braka nego penzioneri i jedino se ne razlikuju u pogledu bračne kohezije, što je i očekivano, jer se ova subskala odnosi na zajedničko provođenje slobodnog vremena, što je karakteristično za penzionere. Zadovoljstvo brakom je niže kod penzionera, ali samo u odnosu na one koji su u radnom odnosu, dok je slaganje parova i izražavanje osećanja manje kod penzionera u odnosu na obe grupe, i zaposlene i nezaposlene. Takav podatak je logičan i može se objasniti dužinom braka i starošću samih partnera budući da doživljeni kvalitet braka opada sa trajanjem braka i starošću partne-

ra. Pored toga, tome mogu da doprinesu i problemi starenja, bolest, smanjena primanja usled penzionisanja i slično.

Tabela 11. Razlika između penzionera i partnera u radnom odnosu u doživljaju kvaliteta braka.

Radni status pojedinca			
Skala	<i>U radnom odnosu</i>	<i>Penzioner/ka</i>	Sig.
	AS	AS	
DS	37,00	34,03	,017
Dcoh	15,98	15,08	,335
Dcon	47,59	42,55	,005
AE	8,98	7,74	,026
DAS	109,55	99,39	,010

Tabela 12. Razlika između penzionera i nezaposlenih partnera u doživljaju kvaliteta bračnih odnosa.

Radni status pojedinca			
Skala	<i>Nezaposlen/a</i>	<i>Penzioner/ka</i>	Sig.
	AS	AS	
DS	37,36	34,03	,052
Dcoh	17,21	15,08	,071
Dcon	47,70	42,55	,031
AE	9,27	7,74	,009
DAS	111,54	99,39	,024

Slični podaci dobijeni su i kada se ispitivala razlika u doživljaju kvaliteta braka zavisno od zaposlenosti bračnog partnera. Jedino je procena kvaliteta braka niža u slučaju kada je partner penzioner dok nije bilo razlika u proceni kvaliteta braka, ni kod muškaraca ni kod žena, zavisno od toga da li je njihov partner zaposlen ili ne.

Međutim, budući da smo istraživanjem obuhvatili bračne partnere bili smo u prilici da ispitamo ne samo kako radni status pojedinca ili bračnog partnera utiče na procenu kvaliteta braka već i uticaj različitih kombinacija radnog statusa bračnih partnera. Naši nalazi ukazuju da najbolju procenu vlastitog braka daju pojedinci iz brakova u kojima su oba partnera nezaposlena; nakon njih, oni gde su oba partnera u radnom odnosu; a tek nakon njih i bračni partneri gde je jedan zaposlen a drugi nije. Pri tome, viši doživljaj kvaliteta braka imaju i muškarci i žene kada u dijadi suprug radi, a supruga je nezaposlena, nego u obrnutoj situaciji kada žena radi, a muž je nezaposlen. Penzioneri imaju procenjeni najniži kvalitet braka i njegovih aspekata.

Tabela 13. Razlika u proceni kvaliteta bračnih odnosa između partnera u radnom odnosu i nezaposlenih (T-test).

Radni status partnera					
Skala	Oba partnera u radnom odnosu		Oba partnera nezaposlena		Sig.
	AS	SD	AS	SD	
DS	37,72	6,50	41,91	5,33	,004
DCoh	16,18	5,03	19,59	3,19	,000
DCon	48,50	9,14	52,32	9,19	,063
AE	9,15	2,11	10,77	1,31	,000
DAS	111,55	20,13	124,59	16,69	,004

Konkretno, postoji statistički značajna razlika u doživljaju kvaliteta braka između partnera iz brakova u kojima su oboje u radnom odnosu i onih gde su i suprug i supruga nezaposleni. Iz Tabele 13 se vidi da je zadovoljstvo u braku, bračna kohezija i izražavanje osećanja veće među nezaposlenim bračnim parovima nego partnerima koji su u radnom odnosu. Jedino nema razlike u aspektu braka koji se odnosi na slaganje partnera. Ovakav nalaz je donekle logičan i objašnjiv time da su neki od takvih parova relativno kratko u braku, mladi su i u potrazi za poslom, te je usled kraćeg bračnog staža veći doživljaj kvaliteta braka. Pored toga, oni imaju dosta slobodnog vremena, nisu opterećeni poslovnim problemima što sve može pozitivno da utiče na njihovo funkcionisanje kao dijade.

U slučaju kada je jedan od partnera zaposlen, nema statistički značajne razlike u proceni kvaliteta braka, i to ni kod muškaraca ni kod žena, u slučaju parova gde je supruga nezaposlena a suprug zaposlen od onih gde su oba partnera u radnom odnosu. Međutim, iz Tabele 15 se vidi da, u obrnutoj situaciji, kada je suruga u radnom odnosu a suprug nezaposlen postoji statistički značajna razlika. Partneri u brakovima u kojima je suprug nezaposlen a supruga zaposlena imaju niži ukupni doživljeni kvalitet braka, manje zadovoljstvo u braku, slabije međusobno slaganje pa i izražavanje osećanja od partnera iz brakova gde oba bračna partnera rade. Jedino se ne razlikuju značajno u bračnoj koheziji.

Tabela 14. Razlika u proceni kvaliteta bračnih odnosa između partnera gde su oboje u radnom odnosu i onih gde je samo suprug u radnom odnosu (T-test).

Radni status partnera			
Skala	Oba partnera u radnom odnosu	Suprug u radnom odnosu, supruga nezaposlena	
	AS	AS	Sig.
DS	37,72	38,36	,411
Dcoh	16,18	17,02	,301
Dcon	48,50	47,43	,467
AE	9,15	9,39	,486
DAS	111,55	112,20	,794

Tabela 15. Razlika u proceni kvaliteta bračnih odnosa između partnera gde su oboje zaposleni i onih gde je samo supruga u radnom odnosu (T- test).

Radni status partnera			
Skala	Oba partnera u radnom odnosu	Supruga u radnom odnosu, suprug nezaposle	
	AS	AS	Sig.
DS	37,72	33,05	,001
Dcoh	16,18	14,86	,174
Dcon	48,50	44,54	,041
AE	9,15	8,12	,028
DAS	111,55	100,57	,013

Navedeni podaci govore o tome da zaposlenost samo jednog partnera ne utiče na doživljeni kvalitet braka ukoliko je u radnom odnosu suprug, ali se smanjuje ukoliko je on nezaposlen, a u radnom odnosu je samo žena, što se može dovesti u vezu sa tradicijom i opšteprihvaćenim predstavama o muškoj i ženskoj ulozi u bračnoj zajednici. Na taj način nije značajno za procenu kvaliteta braka ukoliko je žena nezaposlena, jer je zadužena za kućne obaveze. Nezaposlenost supruga, sa

druge strane, dovodi do toga da on nije u stanju da ekonomski obezbedi porodicu i ne ispunjava svoju tradicionalnu ulogu muža i oca. Takođe, žena može biti u takvim brakovima opterećena ujedno i poslom i kućnim obavezama, vaspitanjem dece, što se sve negativno odražava na njen doživljaj kvaliteta braka, ali i na muževljev, neposredno ili posredno.

Kada je reč o razlikama u doživljaju kvaliteta braka zavisno od finansijskog statusa porodice analiza varijanse je pokazala da u pogledu doživljenog kvaliteteta bračnih odnosa ne postoje statistički značajne razlike između grupa različitih po finansijskom statusu ($F = ,752$; $sig. = ,557$).

Detaljnijom analizom između grupa pojedinačno, pomoću t-testa, dobijena je statistički značajna razlika na subskali bračna kohezija i to između onih koji imaju izuzetno niske prihode i onih koji imaju iznad prosečne, od 60,000-100,000 (Tabela 16) i preko 100,000 dinara (Tabela 17). Naime, partneri iz brakova sa minimalnim primanjima imaju više skorove na bračnoj koheziji, kao i na subskali kvaliteta braka koja se odnosi na zajedništvo i zajedničko provođenje slobodnog vremena. Ova razlika se može objasniti time da pojedinci koji manje zarađuju, verovatno imaju i manje poslovnih obaveza a više slobodnog vremena te su češće zajedno, a i usled nedostatka novca upućeni su jedno na drugo. Sa druge strane, bolja materijalna situacija za sobom povlači veće poslovne obaveze i time udaljava partnere kako usled manjka slobodnog vremena i povećane nervoze zbog briga na poslu, tako i većom zaradom koja partnerima daje mogućnost da organizuju svoj život u skladu sa ličnim potrebama i željama, nezavisno od drugog.

Tabela 16. Razlika u bračnoj koheziji između partnera koji zarađuju do 15,000 dinara i partnera sa prihodima od 60,000–100,000 dinara (T-test).

Mesečni prihod porodice			
Skala	<i>Do 15,000 dinara</i>	<i>Od 60,000-100,000 dinara</i>	
	AS	AS	Sig.
Dcoh	18,93	15,54	,017

Tabela 17. Razlika u bračnoj koheziji partnera koji zarađuju do 15,000 dinara i partnera sa prihodima preko 100,000 dinara (T-test).

Mesečni prihod porodice			
Skala	<i>Do 15,000 dinara</i>	<i>Preko 100,000 dinara</i>	
	AS	AS	Sig.
Dcoh	18,93	15,71	,022
Dcon	52,53	45,21	,029

Takođe u slučaju samo razlika krajnjih grupa, onih najgoreg i najboljeg finansijskog statusa, čak se ispoljila i razlika na subskali Slaganje para (tabela 17). Zapravo, statistički se značajno bolje međusobno slažu partneri minimalnih primanja od onih koji zarađuju preko 100,000 dinara. I ovde je moguće da usled ujedinjenosti partnera oko rešavanja finansijskih teškoća, postoji bolje slaganje u pogledu filozofije života, prioriteta i ciljeva i mnogih drugih aspekata porodičnog života, dok materijalni komoditet može da ima za posledicu neslaganje partnera oko niza novootvorenih problema: načina provođenja slobodnog vremena, raspodele i trošenja novca, ulaganja i slično.

Međutim, iako ne postoje statistički značajne razlike između grupa s obzirom na objektivnu zaradu porodice, a i tamo gde postoje idu u prilog onih sa manjim primanjima,

da se ne bi stekla pogrešna slika o uticaju finansija na bračne odnose, ispitali smo i subjektivnu procenu vlastitog finansijskog statusa, stavkom „Nedostatak finansijskih sredstava je jedan od krupnijih problema u mom braku“. Slaganjem ili neslaganjem sa ovom tvrdnjom partneri su zapravo podeljeni u dve grupe: one koji subjektivno doživljavaju svoju finansijsku situaciju kao veliki problem i time su izloženi uticaju ekonomskog stresa i onih koji ne smatraju da je nedostatak novca problem u njihovom braku. I zaista, kada je nedostatak novca subjektivno doživljen kao problem, statistički je značajno manje zadovoljstvo u braku i razmena osećanja, pa i ukupni kvalitet braka (Tabela 18).

Tabela 18. Razlika u proceni kvaliteta bračnih odnosa u odnosu na ekonomski stres (F-test).

„Nedostatak finansijskih sredstava je jedan od krupnijih problema u našem braku“					
Skala	Potpuno se slažem		Potpuno se ne slažem		Sig.
	AS	SD	AS	SD	
Zadovoljstvo brakom	35,95	8,75	39,72	5,94	,002
Izražavanje osećanja	8,44	3,25	9,56	2,12	,004
Kvalitet braka	107,93	26,57	116,93	19,65	,021

Veoma često se ističe da neravnomerna podela kućnih poslova i obaveza, posebno kod žena, može imati loše dejstvo na doživljaj kvaliteta braka. U našem istraživanju podela kućnih obaveza je ispitivana dvema stavkama na upitniku: „Moj partner deli sa mnom kućne poslove i druge porodične obaveze“ i stavkom „Nemam dovoljnu podršku partnera u održavanju kuće“. Analiza varijanse je pokazala da na obe stavke, postoji razlika između četiri grupa, koje su nastale na osnovu stepena slaganja sa stavkom da se partneri zavisno od percipiranja ili nepodrške u obavljanju kućnih poslova međusobno značajno razlikuju na svim aspektima kvaliteta bračnih odnosa.

Sledeće tabele pokazuju statistički značajnu razliku u prosečnom doživljaju kvaliteta braka i njegovih aspekata kod žena (Tabela 19) i muškaraca (Tabela 20) zavisno od ravnomerne ili neravnomerne podele kućnih obaveza.

Tabela 19. Razlike u proceni kvaliteta bračnih odnosa kod žena u odnosu na podelu kućnih poslova i obaveza (T-test).

„Nemam dovoljnu podršku partnera u održavanju kuće“			
Skala	Potpuno se slažem	Potpuno se ne slažem	Sig.
	AS	AS	
DS	30,78	40,10	,000
Dcoh	12,81	18,22	,000
Dcon	36,14	52,83	,000
AE	7,36	9,89	,000
DAS	87,08	121,03	,000

Tabela 20. Razlike u proceni kvaliteta bračnih odnosa kod muškaraca u odnosu na podelu kućnih poslova i obaveza (T-test).

„Moj partner deli sa mnom kućne poslove i druge porodične obaveze“			
Skala	Potpuno se slažem	Potpuno se ne slažem	Sig.
	AS	AS	
DS	39,03	30,19	,000
Dcoh	17,29	10,75	,000
Dcon	50,26	37,00	,000
AE	9,47	7,19	,001
DAS	116,06	85,12	,000

Kvalitet braka bitno zavisi od ravnopravne podele obaveza i poslova među partnerima, i najviši je gde su partneri zadovoljni učešćem i angažovanjem drugog, a znatno niži tamo gde jedan od partnera, ne nužno žena kao što se četo navodi, već bilo koji partner, percipira da je podela obaveza neravnomerna, na njegovu štetu.

Zaključak

Polazeći od pretpostavke da je partnerstvo zasebna i važna dimenzija ličnog postignuća i porodičnog funkcionisanja, od čijeg kvaliteta suštinski zavisi održavanje ili rušenje cele porodične konstrukcije (Bobić, 2008), u ovom radu smo pokušali da ispitamo da li stepen obrazovanja partnera i njihova edukativna homogamija, kao i radni i finansijski status dovode do razlika u doživljenom kvalitetu bračnih odnosa. Naši rezultati ukazuju da postoje razlike u doživljaju kvaliteta braka između partnera različitog obrazovnog nivoa. Naime, slabo obrazovani pojedinci, pojedinci sa srednjom stručnom spremom i visoko obrazovani u preoseku se ne razlikuju značajno po doživljaju kvaliteta braka. Takođe, bračna heterogamija, tj. velike razlike u stepenu obrazovanja, nezavisno od toga ko je od partnera obrazovaniji, ne dovode do nižeg kvaliteta bračnih odnosa i pojedinci iz navedenih dijada ne razlikuju se po percipiranom kvalitetu bračnih odnosa u odnosu na bračne partnere koji su istog obrazovnog nivoa. Nadalje, vlastita i partnerova zaposlenost donekle imaju uticaj na kvalitet braka. Nezaposlene žene i parovi u kojima su oba partnera nezaposlena pokazuju veći stepen izražavanja osećanja, bolju bračnu koheziju i zadovoljstvo u braku. Iako paradoksalan nalaz, on se može objasniti činjenicom da nezaposleni partneri imaju više slobodnog vremena, upućeniji su jedno na drugo, nisu opterećeni poslovnim obavezama, ali pre svega činjenicom da je verovatno reč o partnerima koji su kraće u braku, te je usled kraćeg bračnog staža bolji njegov kvalitet. Isto tako naši nalazi ukazuju da je manje zadovoljstvo u brakovima gde je zaposlena žena a muž nezaposlen i najniži kvalitet bračnih odnosa kod penzionera. Pored zaposlenosti partnera i podele rada u domaćinstvu ima značaja za percepciju kvaliteta braka i kvalitet braka je značajno viši kod partnera koji podelu kućnih poslova procenjuju kao pravednu i gde je pojedinac zadovoljan učešćem partnera. Kada je reč o finansijskom statusu, naši nalazi potvrđuju da ekonomski stres i percepcija vlastitog materijalnog stanja kao prilično lošeg dovodi do pada zadovoljstva u braku i njegovog ukupnog kvaliteta. Sa druge strane dobili smo da i visoka primanja dovode do razlika u doživljenom kvalitetu braka i da partneri sa visokim prihodima pokazuju slabiju bračnu koheziju, zajedništvo i međusobno slaganje u odnosu na partnere sa nižim prihodima.

Pored ispitanih determinanti kvaliteta braka, naravno, postoji ogroman broj i drugih činilaca, kako individualnih, tako i interpersonalnih i socijalnih za koje su istraživanja pokazala da imaju svoj uticaj na doživljaj kvaliteta braka, a mi se njima u ovom radu nismo posebno bavili, a valjalo bi to učiniti u budućim analizama. Takođe, sve ove varijable od značaja u svakoj konkretnoj bračnoj dijadi različite su, interferiraju jedna sa drugom i tek u svojoj kombinaciji određuju percepciju kvaliteta braka. Ipak, uza svu opasnost od generalizovanja, korisno je ukazati na određene činioce koji mogu pozitivno ili pak negativno delovati na brak, njegov kvalitet i stabilnost što smo mi navedenim radom i učinili.

Literatura

1. Blair, S. L. (1998). Work Roles, Domestic Roles, and Marital Quality: Perceptions of Fairness Among Dual-Earner Couples. *Social Justice Research*, 11(3): 313–335
2. Blair, S. L. (1993). Employment, family, and perceptions of marital quality among husbands and wives. *Journal of family issues*, 14: 189–212.
3. Blair, S. L., Johnson, M.P. (1992). Wives' Perceptions of the Fairness of the Division of Household Labor: The Intersection of Housework and Ideology. *Journal of Marriage and Family*, 54(3): 570–581.
4. Bobić, M. (2008). O intimnosti u partnerstvu/braku – ljubav, konflikti, odlučivanje u bitnim domenima svakodnevnice. U Sreten Vujović (pripred.) *Društvo rizika : promene, nejednakosti socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
5. Booth, A., Brinkerhoff, D. B., White, L. K. (1984). The Impact of Parental Divorce on Courtship. *Journal of Marriage and Family*, 46(1): 85–94.
6. Čudina-Obradović, M. I Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*, Zagreb: Golden Marketing-Tehnička knjiga.
7. Greenstein, T. N. (1996). Husbands' Participation in Domestic Labor: Interactive Effects of Wives' and Husbands' Gender Ideologies. *Journal of Marriage and Family*, 58(3): 585–595.
8. Greenstein, T. N. (1995). Gender Ideology, Marital Disruption, and the Employment of Married Women. *Journal of Marriage and Family*, 57(1): 31–42.
9. Hallinan, M. T. (2000) *Handbook of the sociology of education* New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
10. Kippen, R., Yu, P. (2009). *What's love got to do with it? Homogamy and dyadic approaches to understanding marital instability*. Paper presented at the Biennial HILDA Survey Research Conference, 16–17 July 2009, Melbourne.
11. Kroska, A. (2003). Investigating Gender Differences in the Meaning of Household Chores and Child Care. *Journal of Marriage and Family*, 65(2): 456–473.
12. Larson, J.H., Holman, T. B. (1994). Premarital Predictors of Marital Quality and Stability. *Family Relations*, 43(2): 228–237.
13. Larson, J. H. 1984. The effect of husband's unemployment on marital and family relations in blue-collar families. *Family Relations*, 33: 503–511.
14. Lavee, Y and Katz, R. (2002). Division of Labor, Perceived Fairness, and Marital Quality: The Effect of Gender Ideology. *Journal of Marriage and Family*, 64(1): 27–39.
15. Lewin, A. C. (2005). *Matches and Mismatches: Homogamy and Divorce in Israel*. Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, 12 August 2005, Philadelphia.
16. Milić, A. (2001). *Sociologija porodice - kritika i izazovi*, Beograd: Čigoja štampa
17. Norton, R. (1983). Measuring marital quality: A critical look at the dependent variable. *Journal of Marriage and the Family*, 43: 141–151.
18. Obradović, J. i Čudina-Obradović, M. (1998). Bračna kvaliteta: Poimanje, uzroci i posljedice. *Društvena istraživanja*, 7: 659–682.
19. Pimentel, E. E. (2000). Just How Do I love thee? Marital relations in urban China. *Journal of Marriage and the Family*, 62(1): 32–47.

21. Pina, D. L., Bengtson, V. L. (1993). The Division of Household Labor and Wives' Happiness: Ideology, Employment, and Perceptions of Support. *Journal of Marriage and Family*, 55(4): 901–912.
22. Rogers, S. J., Amato, P. R. (2000). Have Changes in Gender Relations Affected Marital Quality? *Social Forces*, 79(2): 731–753.
23. Rogers, S. J. (1996). Mothers' Work Hours and Marital Quality: Variations by Family Structure and Family Size. *Journal of Marriage and Family*, 58(3): 606–617.
24. Spanier, G. B. (1979). Measuring dyadic adjustment: new scales for assessing the quality of marriage and similar dyads. *Journal of Marriage and the Family*, 38: 15–28.
25. Spanier, G. B. (1976). Measuring dyadic adjustment: New scales for assessing the quality of marriage and similar dyads. *Journal of Marriage and the Family*, 38: 15–28.
26. Voydanoff, P. (1990). Economic distress and family relations: A review of the eighties. *Journal of Marriage and the Family*, 52: 1099–1115.

Milica Tošić

DIFERENCES IN EXPERIENCE IN THE MARITAL QUALITY OF PARTNERS WITH DIFFERENT LEVELS OF EDUCATION, EMPLOYMENT AN FINANCIAL STATUS

Abstract

The problem of the study is examining the differences in the marital quality of partners with different levels of education, employment and financial status. The study sample was convenient and composed of 400 spouses, ie. 200 married couples. Data on education, employment and financial status have been collected by a questionnaire on sociodemographic variables created for research purposes, while the quality of marriage was operationalized by the dyadic adjustment scale - DAS (Spanier, 1979). The results showed no difference in the perception of the marital quality depending on the level of partners' education. Even the enormous differences in education between partners do not lead to differences in the perception of the quality of marriage. Unemployed women were more satisfied in marriage, while men experience no difference in the quality of marriage according to their own employment status. However, in dyads where a wife is employed and husband is not the quality of marriage is lower. Finally, retirees have significantly lower perception of the quality of marriage in relation to all other respondents. In addition to the division of labor at work, the household division of labor is also very important for the perception of the marital quality and the quality of marriage is higher when partners perceive the division of housework as fair and when they are satisfied with the participation of the partner in the housework. Finally, the economic stress leads to the differences in the perception of the quality of marriage. Partners who believe that they do not possess enough money for their needs have significantly lower marital quality. On the other hand, high incomes can also lead to many differences by reducing dyadic cohesion and partners' concordance.

Milica Pavlović
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet Niš
Doktorske studije

UDK 159.943.3

Оригинални научни рад
Примљен: 10. 10. 2011.

Ljubiša Zlatanović
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet Niš

FACIJALNI ZNACI MASKIRANJA, BLOKIRANJA I SUZBIJANJA EKSPERIMENTALNO IZAZVANE EMOCIJE TUGE¹

Apstrakt

Cilj ovog eksperimentalnog istraživanja bio je da ispita i utvrdi karakteristične načine na koje studenti nastoje da maskiraju, suzbiju ili sakriju kulturološki uslovljenu i veoma provokativnu emociju tuge u situaciji koja je po određenim elementima javna.

Uzorak je činio 31 student različitog pola. Studenti su bili ujednačeni po uzrastu i nivou obrazovanja.

Svaki ispitanik dobijao je instrukciju da pažljivo odgleda sekvencu iz filma koja je trebalo da izazove snažnu emociju tuge, nakon čega je ispitivač napuštao prostoriju, a ispitanik na monitoru gledao najavlјenu sekvencu. Skrivenom kamerom beleženi su stav, držanje, reakcije, facijalne ekspresije i sve promene na licima ispitanika. Podaci su obrađeni kvalitativnom analizom dinamičkog materijala, koja je obuhvatala praćenje, registrovanje i analizu svih promena u izgledu lica, redosled njihovog pojavljivanja, intenzitet i učestalost. U tu svrhu korišćeni su instrumenti Ekmana i saradnika: FACS i FAST.

Utvrđena je tendencija da ispitanici ekspresiju tuge maskiraju nekom drugom, datoj situaciji, primerenijom emocijom (38,71%): iznenadjenjem (12,9%), osmehom (12,9%), ljutnjom (9,67%) i odvratnošću (3,22%). Kao znake suzbijanja, blokiranja i prikriivanja ispolјavanja tuge registrovali smo: spuštanje – podizanje glave (35,48%) i okretanje glave u stranu (45,16%), promenu direkcije pogleda (29,03%), „vrpolјenje“ (32,25%), krut stav tela (9,67%), nesimetriju leve i desne strane lica (12,9%), dodirivanje nosa (16,12%), manipulisanje kosom (16,12%).

Rezultati potvrđuju značajan uticaj kulture i socijalnih pravila u izražavanju tuge i ilustruju načine i strategije koje koriste muški i ženski ispitanici, kao i razlike između njih, da bi u situaciji, koja ima dosta elemenata javnog, blokirali, maskirali, prikriili ili suzbili socijalno neadekvatnu emociju tuge.

Ključne reči: Facijalna ekspresija tuge, znaci maskiranja, blokiranja i suzbijanja tuge

Uvod

Naše lice je jedan toliko savršen sistem, preko koga smo u vezi sa ostalim pripadnicima naše vrste. Pored toga što nam omogućava da svesno pošaljemo poruku

¹ Rad je delom nastao u okviru rada na projektu 179002 koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

nekome sa kim smo u interakciji, da mu stavimo do znanja da li nam se dopada ili ne, da li želimo da nastavimo komunikaciju sa njim, šta uopšte mislimo o njemu, ono ponekad drugima otkriva i ono što, možda, ne bismo želeli.

Činjenica da ljudi širom sveta na isti način izražavaju sreću, tugu, iznenađenje, odvratnost, ljutnju, strah i prezir, ukazuje na to da su facijalne ekspresije šest primarnih emocija biološki uslovljene i date nasleđem. Brojna transkulturalna istraživanja (npr. Ekman i Friesen, 1969; Boucher i Brandt, 1981; Lazarus, 1991; Lazarus i Smith, 1988) dokazala su univerzalnost ekspresija primarnih emocija, često ističući postojanje sličnih, odnosno univerzalnih kategorija događaja i situacija koje provociraju odgovarajuće emocije u svim kulturama. Naravno, bilo je i onih emocionalno provocirajućih situacija koje su bile kulturalno specifične.

U prilog urođenosti i univerzalnosti ekspresije emocija govore brojne studije koje su pokazale da se kod antropoidnih majmuna na isti način manifestuju primarne emocije (Darwin, 1872; Van Hoof, 1973; Chevalier-Skolnikoff, 1973; Preuschoft, 1995). Istraživanja sa identičnim blizancima razdvojenim u najranijem detinjstvu (Farber, 1981; Viken, Rose, Kaprio, Koskenvuo, 1994), kao i istraživanja na čulno deprimiranim osobama (Eible-Eibesfeldt, 1973, 1975; Galati, Scherer i Ricci-Bitti, 1997), još jednom potvrđuju hipotezu o univerzalnosti ekspresija primarnih emocija, dok istraživanja sa tek rođenom decom nisu dala jednoznačne rezultate (Oster i Ekman, 1978).

Bez obzira na dokazanu univerzalnost ispoljavanja i kultura, odnosno socijalno-kulturni milje igra značajnu ulogu u kultivisanju, modifikovanju i prilagođavanju facijalne ekspresije određenih emocija uslovima, socijalnoj situaciji, polu, društvenom statusu, obrazovanju, demografskom statusu. Tako se od malena dečaci u našoj kulturi uče da budu hrabri, jaki, odvažni, da budu nezavisni, samostalni, ne previše emotivni, dok se kod devojčica „radi“ na sticanju zavisnosti, poslušnosti i slobodnom ispoljavanju emocija, naročito tuge i straha, na mnogo otvoreniji način.

Socijalizacija je veoma moćan i sveprisutan proces, koji počinje danom našeg rođenja i koji nas od biološke jedinice pretvara u društvenu, po cenu da povinujući se uticaju našeg socijalnog okruženja svi mi, na neki način, u određenom stepenu, gubimo našu individualnost i spontanost.

Tuga (ili žalost) je primarna emocija koja se javlja kao reakcija na gubitak nečeg dragocenog, važnog, čemu osoba pridaje poseban značaj. Prema psihoanalizi, žalost je normalan odgovor na gubitak voljenog objekta. Za tugu je karakteristično bolno neraspoloženje, prolazni prekid interesovanja za spoljašnji svet, gubitak sposobnosti za ljubav, bezvoljnost. Na planu ponašanja, žalost se manifestuje u usporenom hodu, odsustvu gestikulacije, tihom i monotonom govoru, izbegavanju kontakata i slično.

Facijalne ekspresije emocija

Mogućnost našeg lica da se neprestano transformiše i menja je neverovatna. Veliki broj mišića, brojne kombinacije njihovih kontrakcija, mogućnost menjanja intenziteta crvenila i bledila, znoj i dr., sve je to u službi našeg organizma, koji komunicira ili samo reaguje na svet u kome se nalazi. Lice je najupadljiviji deo našeg tela, deo preko koga uspevamo da primimo utiske, da ih osmislimo i da ih tako obrađene pošaljemo nazad kao informaciju osobi s kojom smo u interakciji, kroz jasni izraz na našem licu.

Mi smo sa drugom osobom u interakciji posredstvom signala, koje smo u stanju da proizvedemo i da joj uputimo. Posredstvom njih, možemo da utičemo na njeno ponašanje i da ga kontrolišemo, u onoj meri u kojoj je ona zainteresovana za ostanak u komunikaciji sa nama. Ali i mi joj isto tako možemo dati do znanja da li želimo da nastavimo komunikaciju, šta mislimo o njoj, šta je to što nam se sviđa, a šta nam smeta, možemo joj pokazati naklonost ili averziju i netrpeljivost, možemo je lagati, obmanjivati, navesti je da se ponaša onako kako želimo... A možemo joj pokazati i ono što ne bismo želeli da vidi – neku emociju koju budi u nama, zbog koje bismo mogli da budemo povređeni, a ne možemo je sakriti, i koju će ona sigurno videti, samo ako pažljivo bude gledala.

Lice je zato najizrazajniji region našeg tela, koji odaje skup najrazličitijih informacija o nama, trenutnom stanju u kome se nalazimo, našim namerama, željama, potrebama, interpersonalnim stavovima. To omogućavaju različite grupe facijalnih signala: statički, spori, artifičijelni, i brzi (Kostić, 2006).

Priroda facijalnih ekspresija: ekspresija ili komunikacija emocija

U skladu sa opštim shvatanjem i uverenjem evolucionista i kulturalista stoji i distinkcija ova dva pojma. Da bismo dobili odgovor na pitanje da li su emocije u službi komunikacije, kao što to naglašavaju kulturalisti (npr. Margaret Mid, Gregori Bejtson, Rej Berdvestel), ili predstavljaju nesvestan i nenameran izraz unutrašnjeg stanja – ekspresiju, kao što tvrdi Darwin, koji je 1872. u svojoj knjizi *Izražavanje emocija kod ljudi i životinja* prvi put upotrebio termin „ekspresija“, moramo podrobno razmotriti samu prirodu ovih facijalnih znakova (Kostić, 2006).

Komunikacija emocija značila bi da su ekspresije emocija skup namerno poslatih signala sa ciljem da jasno prenesu poruku osobi sa kojom smo u interakciji, o tome šta je to što trenutno osećamo, šta se odigrava u nama, šta želimo i mislimo, kako reagujemo na osobe i situacije.

Ekspresija emocija bi, s druge strane, značila da mi nemamo kontrolu nad kontrakcijama facijalnih mišića, koje se automatski, nesvesno, nenamerno, javljaju, kada do njih stignu impulsi iz mozga, kao posledica emocionalne reakcije na situaciju u kojoj smo. Ne možemo zaustaviti tok kretanja impulsa, ali možemo pokušati da ometamo rad facijalnih mišića i tako prikrijemo manifestovanje emocije, za koju ne bismo želeli da se vidi. To se naročito koristi pri laganju, zatim kao pokušaj osobe da odglumi emociju koju nije doživela, kao i u mnogim socijalnim interakcijama kada nam pravila kulture i lepog vaspitanja nalažu da ne pokažemo javno odvratnost, gađenje, ljutnju, prezir ili neku drugu „nedopustivu“ emociju (Ekman, 1992).

Od Darvina do danas sprovedena su brojna istraživanja, čiji rezultati snažno sugerišu razrešenje navedene dileme (Darwin, 1872; Ekman i Rosenberg, 1997; Ekman i Friesen, 2003). Na osnovu dobijenih rezultata, zaključeno je da je ispravnije koristiti termin *ekspresija emocija* od *komunikacije emocija*, jer ekspresije ne proizilaze iz naše namere da svesno i promišljeno pošaljemo poruku drugima o našem unutrašnjem stanju, iako ponekad možemo svesno naučiti i proizvesti takve facijalne pokrete karakteristične za određenu emociju, koristeći ekspresije kao sredstva komunikacije.

Kontrola i regulacija facijalnih ekspresija

Svako od nas živi u društvu u kome vladaju određena pravila kulture. Pošto živimo u društvu, a ne u socijalnoj izolaciji, prinuđeni smo da se ponašamo u skladu sa pravilima kulture. Socijalnim učenjem, od malena, usvajamo pravila koja određuju naše ponašanje u životu, a naročito u javnim situacijama, koja zahtevaju visok stepen kontrole i uzdržanosti od otvorenog emocionalnog ispoljavanja.

Ekman i Fizen (Ekman & Friesen, 1969) su formulisali četiri pravila ispoljavanja emocija u javnim situacijama:

1. Pojačavanje intenziteta doživljene emocije – naglašeno intenziviranje i potenciranje tuge (na primer, uzimajući u obzir našu kulturu, kroz naricanje i nekontrolisano plakanje na sahranama u selima u Srbiji i Crnoj Gori).

2. Smanjivanje intenziteta dozivljene emocije – koja je naročito prisutna u engleskoj kulturnoj tradiciji.

3. Neutralizacija emocije – nepokazivanje straha i tuge od strane muškaraca u javnim situacijama, prisutno je u skoro celom zapadnom svetu.

4. Maskiranje emocije – u javnim situacijama je mnogo prigodnije, ponekad, pokazati emociju koja u stvari i nije doživljena, a često je i sasvim suprotna od doživljene, čije bi ispoljavanje apsolutno bilo neprimereno.

Kontrola i regulacija ispoljavanja emocija je obavezna za sve pripadnike nekog društva. Bez toga se ne može ni zamisliti rad u diplomatiji, politici, bilo kom obliku pregovaranja, u trgovini, ali i u svakodnevnoj interakciji.

Sa druge strane, kontrolisanje facijalne ekspresije može da bude oruđe u svejnoj nameri da obmanemo nekoga, da ge zbunimo, prevarimo, odvedemo na pogrešan put, a sve u cilju zadovoljenja neke svoje, najčešće, socijalne potrebe.

Razlike u ekspresiji i kontroli emocija između muškaraca i žena

Veza između društvene sredine i kulture u užem smislu, sa jedne strane, i osobe i ponašanja te osobe, sa druge strane, ostvaruje se, kroz položaje koje pojedinci zauzimaju u društvu i kroz uloge koju imaju, odnosno, ponašanja koje se vezuje za određeni položaj.

Nisu podjednako bitni svi oblici ponašanja vezani za neki položaj. U svojoj knjizi *Osnovi socijalne psihologije* Nikola Rot (2003) navodi Njukomovo određenje termina „propisana – zabranjena uloga“. Bitni i neophodni deo ponašanja vezanog za određeni položaj, Njukom naziva propisanom, odnosno, zabranjenom ulogom. Propisanu ulogu čini ponašanje koje se bezuslovno očekuje, odnosno zabranjuje nekome ko zauzima određeni položaj. Ponašanje koje se vezuje za određeni položaj može se shvatiti kao bipolarna dimenzija, čiji jedan pol predstavlja ponašanja koja se obavezno zahtevaju od svih onih osoba koje zauzimaju određeni položaj, dok se na drugom polu nalaze ponašanja koja su svima koji zauzimaju isti položaj zabranjena. Između ovih krajeva dimenzije – propisane i zabranjene uloge, nalaze se ona ponašanja koja se smatraju više ili manje poželjnim, odnosno više ili manje nepoželjnim.

Položaji i uloge mogu se razlikovati na osnovu više kriterijuma. S obzirom na njihovu proširenost među članovima društva, odnosno opštost, razlikuju se položaji,

a samim tim i odgovarajuće uloge vezane za te položaje, koje zauzimaju svi članovi društva (građani, braća, sestre, drugovi), od položaja koji su ograničeni samo na uže grupe (psiholozi, lekari, umetnici).

Uloge se mogu razlikovati s obzirom na doslednost, odnosno pervazivnost manifestovanja odgovarajućeg ponašanja. Tako postoje uloge-ponašanja koja se vezuju uz određeni položaj, na primer, uloga profesora fakulteta. Takve uloge se moraju manifestovati uvek i u svakoj interakciji, koju pojedinac na tom položaju ima sa drugim osobama; kao i uloge koje se manifestuju samo povremeno, u odnosu sa određenim ljudima (kakva je uloga studenta).

S obzirom na određenost ili specifičnost ponašanja koje se vezuje za neki položaj, postoje uloge (na primer, uloga vojnika) u kojima je sasvim jasno određeno ponašanje, podjednako obavezno za sve one koji imaju istu ulogu, kao i položaji koji dozvoljavaju veću varijaciju ponašanja (na primer, lekar koji leči pacijenta manje – više slobodno).

Neke uloge su trajne i traju celog života, kao što je slučaj sa ulogom žene i muškarca, dok su druge povremene, na primer, uloga studenta. Uloge su uzajamno povezane, recipročne, komplementarne, isprepletane u sistem uzajamno zavisnih odnosa.

Ponašanje pojedinca nije isključivo određeno položajem koji neko zauzima, već zavisi i od ličnih sklonosti, sposobnosti, raznih karakteristika ličnosti, što znači da će se elementi ponašanja bitni za određeni položaj javiti kod svih onih pojedinaca koji taj položaj zauzimaju, a da će svi oni pri ispoljavanju odgovarajućih uloga manifestovati svoj individualni stil.

Pored bioloških razlika između muškaraca i žena, postoji niz socijalnih činilaca koji mogu da oblikuju njihovo ponašanje. Roditelji veoma rano počinju da tretiraju svoju decu u saglasnosti sa stereotipima o polnim ulogama. Majke će mnogo češće da pokazuju emocije pred ženskom decom, a od dečaka će se očekivati da kontrolišu svoje emocije, čime se objašnjava i manji stepen emocionalne ekspresivnosti koja se javlja kod dečaka.

Zbog svega ovoga, emocionalnost se češće vezuje za žene – ljudi veruju da su žene mnogo emocionalnije od muškaraca (Ashmore & DelBoca, 1979; Broody & Hall, 2000; Broverman, Vogel, Clarkson & Rosenkrantz, 1972; Fabes & Martin, 1991, Johnson & Shulman, 1988, prema Hall, 1979) i mnogo emocionalno ekspresivnije od njih (Miller i sardadnici, 1984).

U istraživanjima intenziteta emocija kod muškaraca i žena, dokazano je da žene češće doživljavaju strah (Allen & Haccoun, 1976; Brody, 1985, prema: Hall, 1979), tugu (Grossman & Wood, 1993, prema Hall, 1979), stid i krivicu (Tagney, 1998, prema Hall, 1979). Kada se u istraživanjima od ispitanika oba pola zahtevalo da generalno procene svoje emocionalne doživljaje, pokazalo se da su žene saopštavale da su bile ekspresivnije i da su njihove emocije bile intenzivnije (Scherer & Wallbot, 1994, Scherer & Ceshi, 2000), kao i to da su one mnogo bolje pamtile ranije događaje koji su izazvali njihove emocije, što se objašnjavalo većom sposobnošću pamćenja detalja. Međutim, kada su emocije bile procenjivane neposredno nakon njihovog javljanja, ove razlike su se smanjivale.

Istraživanja koja je sprovedla O'Lary (Hall, 1979) pokazala su da se prilikom emocije besa kod oba pola javljaju iste fiziološke promene, razlika je samo u verbalnim iskazima o tome kako se osećaju. Dok muškarci sebe opisuju kao besne,

žene doživljavaju da su tužne ili povređene, čime se i može objasniti činjenica da žene manje ispoljavaju znake besa od muškaraca. Zbog toga su muškarci četiri puta skloniji da izvrše akt nasilja, dok su žene dva puta sklonije depresiji. Brodi (Broody, 1997, prema Kostić, 2006) kaže: „Kada su muškarci u konfliktu, oni okreću svoj bes protiv drugih, dok ga žene okreću prema sebi, preuzimajući krivicu.

Na osnovu petnaest studija zaključeno je (Hall, 1979) da se u socijalnim interakcijama, u 90% slučajeva, žene više osmehuju od muškaraca, a u 50% slučajeva se ova razlika pokazala statistički značajnom. Pokazalo se da žene češće pokazuju tugu i pričaju o svojim problemima. Reakcije žena na srećne događaje procenjuju se kao manje prikladne i manje iskrene, nego reakcije muškaraca. Takođe, reakcije muškaraca na neprijatne događaje, procenjuju se kao manje prikladne i iskrene.

Razlike među polovima su naročito izražene kada je u pitanju kontrola emocija. Muškarci češće kontrolišu emocije kao što su simpatija i tuga, dok žene češće kontrolišu bes i seksualnost. U skladu sa tim, žene češće teže da izraze emocije kroz facijalnu ekspresiju i interpersonalnu komunikaciju, dok muškarci to rade kroz akciju, kao što je agresivno ili opasno ponašanje.

Možemo da zaključimo da postoje razlike u ekspresivnosti, ali ne i u doživljavanju emocija kod muškaraca i žena. Razumno je pretpostaviti da dimenzija emocionalne ekspresije, pre nego dimenzija emocionalnog iskustva, može biti oblast u kojoj se muška i ženska emocionalnost različito procenjuju.

Metodološki pristup problemu

Problem ovog istraživanja bio je da se eksperimentalno ispita da li postoje vidljive razlike u facijalnoj ekspresiji tuge kod ispitanika muškog i ženskog pola, nastale pod uticajem kulture, u eksperimentalno kreiranoj situaciji koja ima elemente javne situacije.

Cilj istraživanja bio je utvrditi postojanje razlika u ekspresiji emocije tuge kod muškaraca i žena u situaciji koja ima elemente javne situacije.

Osnovna hipoteza od koje smo pošli u istraživanju bila je ta da postoji razlika u izgledu lica ispitanika različitog pola pri doživljavanju eksperimentalno izazvane emocije tuge u situaciji koja ima neke elemente javne situacije. Ona se može razložiti na više posebnih: 1) kod žena je, zbog brojnih socijalno-kulturnih faktora, prisutno mnogo više elemenata tuge; 2) muškarci i žene će koristiti različite strategije za manipulaciju, suzbijanje i blokiranje manifestacija tuge; 3) muškarci će pokazati veću kontrolu ponašanja u javnim situacijama od žena.

Nezavisna varijabla u ovom istraživanju je pol ispitanika sa dve kategorije: muški i ženski. Zavisnu varijablu predstavlja opis eksperimentalno provocirane i snimljene facijalne ekspresije tuge kao reakcije na prezentovani stimulus-materijal, koja je operacionalizovana u nizu facijalnih elemenata, dobijenih tehnikom „FAST“ (preuzeto iz Ekmanove i Fizenove knjige *Unmasking the face*, 1975):

- unutrašnji uglovi obrva su povučeni na gore;
- koža ispod obrva ima trouglast oblik, sa unutrašnjim uglovima na gore;
- unutrašnji ugao gornjeg kapka je podignut;
- uglovi usana su okrenuti na dole, ili usna podrhtava.

Kontrolne varijable u istraživanju bile su: obrazovanje (studenti, završen IV stepen) i starost–uzrast (prosek: 22 godine) ispitanika.

Uzorak je činio 31 student Filozofskog i Elektronskog fakulteta u Nišu (od toga 17 studentkinja i 14 studenata). Kao stimulus material u istraživanju korišćena je scena iz filma *Šampion*, u kojoj dete ostaje bez oca, i koja provocira snažnu emociju tuge kod ljudi uopšte, pa smo pretpostavili da samim tim provocira i kod naših ispitanika.

Eksperimentalna procedura se odvijala na taj način što je ispitanik dobijao instrukciju od istraživača da pažljivo odgleda prethodno pripremljenu sekvencu iz filma *Šampion*. Posle zadate instrukcije, ispitivač je napuštao prostoriju fakulteta, a ispitanik ostajao sam u prostoriji i na monitoru kompjutera gledao prezentovan materijal. Skrivena kamera beležila je facijalne reakcije ispitanika koji posmatra datu scenu. Svakom ispitaniku se saopštavala ista instrukcija i beležilo se njegovo facijalno ponašanje na CD-u, koje se po završetku „ispitivačke faze svih predviđenih ispitanika“ detaljno analiziralo i tumačilo u odnosu na emocionalno-neutralno lice ispitanika.

U istraživanju je korišćen univarijantni frekvencijski nacrt, dok se za obradu podataka primenjivala kvalitativna analiza ponašanja svakog posebnog ispitanika. Podaci su obrađeni korišćenjem dva instrumenta za registrovanje promena na licu: FACS (Facial Action Coding System) i FAST (Facial Affect Scoring Technique).

Diskusija rezultata

Rezultati koje smo dobili govore u prilog tome da postoji razlika u izgledu lica ispitanika različitog pola pri doživljavanju (provocirane) emocije tuge u situaciji koja ima neke elemente javne.

Na licima žena se tuga manifestovala u sva tri regiona. Najizraženija je bila u predelu očiju. Kod muških ispitanika ona se videla samo u predelu očiju. Kod većeg broja žena je facijalna ekspresija tuge bila potpuna – uključivala je sve karakteristične elemente: unutrašnji uglovi obrva su bili povučeni na gore, koža ispod obrva je formirala specifičan trouglast oblik sa unutrašnjim uglovima na gore, unutrašnji ugao gornjeg kapka bio je podignut i uglovi usana su bili okrenuti na dole, usne su podrhtavale. Muškarci su se trudili da se u javnoj situaciji ponašaju smireno, da maksimalno kontrolišu svoje ponašanje i otvoreno manifestovanje emocije tuge.

Rezultati pokazuju da je kod žena, zbog brojnih socijalno-kulturnih faktora, prisutno mnogo više elemenata tuge. Kod njih se prisustvo tuge može uočiti u sva tri dela lica (Tabela 1). Samim tim, kod žena su prisutni elementi tuge karakteristični i za donji i za srednji deo lica. Kod muškaraca to nije slučaj. Kod većine se tuga manifestuje samo u gornjem delu lica (Tabela 2).

Tabela 1: Manifestacija tuge u pojedinim regionima lica kod žena.

REDNI BROJ ISPITANICE	GORNJI DEO LICA	SREDNJI DEO LICA	DONJI DEO LICA
1	Tuga	Tuga	Tuga
2	Svi elementi tuge	Neutralno lice	Tuga
3	Svi elementi tuge	Neutralno lice	Tuga
5	Svi elementi tuge	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge

7	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge
9	Tuga	Tuga	Tuga
15	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge
16	Odsustvo tuge	Neutralno lice	Odsustvo tuge
17	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge
19	Svi elementi tuge	Tuga	Tuga
21	Svi elementi tuge	Tuga	Tuga
22	Tuga	Tuga	Tuga
23	Neutralno lice	Neutralno lice	Odsustvo tuge
27	Svi elementi tuge	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge
29	Svi elementi tuge	Neutralno lice	Tuga
30	Odsustvo tuge	Neutralno lice	Odsustvo tuge
31	Tuga	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge

Od 17 ispitanika ženskog pola, kod njih 16 (94.11%) su zapažene promene u izgledu gornjeg dela lica. Od njih 16, kod 12 (što predstavlja 75%) ispitanica prisutne su neke promene karakteristične za emociju tuge. Samo kod 7 ispitanica (58.33%) prisutni su svi elementi tuge.

Ako posmatramo svaki region lica posebno (gornji, srednji i donji) i beležimo promene u izgledu lica posebno kod ispitanika muškog i ženskog pola, dobićemo zanimljive rezultate.

Kod 5 ispitanica (što predstavlja 29.41% ispitanica) se mogu videti karakteristični elementi tuge u sva tri regiona lica: u gornjem, srednjem i donjem.

Isto toliko ispitanica uspeva da potpuno blokira ispoljavanje tuge, u bilo kom regionu lica.

U srednjem regionu lica može se uočiti tuga kod 5 ispitanica, što čini 29.41 % ukupnog broja žena.

Prisustvo tuge u donjem delu lica je uočljivo kod 8 ispitanica (47.05%).

Kod muških ispitanika je situacija drugačija (Tabela 2).

Tabela 2: Manifestacija tuge u pojedinim regionima lica kod muškaraca.

REDNI BROJ ISPITANIKA	GORNJI DEO LICA	SREDNJI DEO LICA	DONJI DEO LICA
4	Odsustvo tuge	Neutralno lice	Odsustvo tuge
6	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge
7	Tuga	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge
10	Svi elementi tuge	Neutralno lice	Odsustvo tuge
11	Tuga	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge
12	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge
13	Odsustvo tuge	Neutralno lice	Odsustvo tuge
14	Tuga	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge
18	Tuga	Neutralno lice	Odsustvo tuge
20	Tuga	Tuga	Odsustvo tuge
24	Svi elementi tuge	Odsustvo tuge	Tuga
25	Odsustvo tuge	Neutralno lice	Odsustvo tuge
26	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge
28	Svi elementi tuge	Odsustvo tuge	Odsustvo tuge

Kod ispitanika muškog pola, tuga se manifestuje samo u gornjem delu lica. Po jedan ispitanik muškog pola ima primetne znake tuge u srednjem i donjem delu lica. Šest muških ispitanika, što predstavlja 46.15% ispitivanih muškaraca, uspeva da potpuno kontroliše svoje ponašanje i emocionalno reagovanje i ne pokazuje tugu ni u najmanjem intenzitetu.

Ispitanice u donjem delu lica izražavaju tugu laganim otvaranjem i zatvaranjem usana, koja samim tim uslovljava pokretanje brade. Ona se diže i spušta, povremeno je prisutno njeno podrhtavanje, dok se u pojedinim momentima, pri naročito velikom intenzitetu, na njoj obrazuje za tugu karakteristično uzdignuće. Kod muških ispitanika donji deo lica je predeo sa najvećim brojem manipulativnih aktivnosti.

Tuga se u srednjem delu lica manifestuje naizmeničnim širenjem i skupljanjem nozdrva, opuštanjem i zatezanjem obraza, dubokim i dugim uvlačenjem vazduha u nos.

Manipulativne aktivnosti namenjene blokiranju, maskiranju i suzbijanju provocirane emocije tuge, prisutne su kako kod ispitanika, tako i kod ispitanica. Najveći broj ovih radnji skoncentrisan je u donjem delu lica, u predelu usana.

Zanimljiva je tendencija ispitanika da maskiraju emociju tuge nekom drugom, za datu situaciju, mnogo prigodnijom emocijom. Muškarci to najčešće čine pokazujući znake ljutnje u gornjem delu lica. Tri ispitanika muškog pola u sprovedenom istraživanju koristila su manipulaciju ove vrste. Takođe, i tri ispitanice su u sklopu promena svog izgleda lica imale ljutnju. Ona se manifestovala spuštanjem i približavanjem krajeva obrva. Na čelu bi se tada formirale najčešće dve uzdužne bore, tako da bi ceo gornji deo lica poprimio napet izgled.

Iznenadenje je isto jedna od često korišćenih maski za tugu. Prisutno je u gornjem delu lica, u predelu očiju. Četiri ispitanika muškog pola se odlučuju za ovu odbranu od otvorenog manifestovanja tuge u javnoj situaciji. To čine i četiri ispitanice. Proizvesti facijalnu ekspresiju karakterističnu za iznenadenje je veoma lako. Dovoljno je samo raširiti oči i podići i unutrašnje i spoljašnje uglove obrva; nekada obe, a nekada samo jednu, da bi se dobio sumnjičav izgled.

Kao masku u donjem delu lica ispitanici najčešće koriste osmeh. Za izvođenje te aktivnosti – razvlačenje usana u osmeh potrebna je aktivnost samo jednog mišića – *zygomaticus major*. Tri ispitanika muškog i četiri ženskog pola koriste ovu manipulaciju da bi smanjili napetost ili blokirali ispoljavanje tuge u javnoj situaciji.

Emociju odvratnosti ili prezira u donjem delu lica je takođe lako izvesti. Potrebno je samo spojiti usne i gurnuti gornju usnu donjom. Za maskiranje emocije tuge to koristi jedan ispitanik i jedna ispitanica.

Sve ove alternativne emocije, koje naši ispitanici biraju kako bi sprečili otvoreno manifestovanje tuge u javnoj situaciji je veoma lako voljno proizvesti. Dovoljna je aktivnost jednog, dva ili tri mišića, koji se lako voljno stimulišu i kontrahuju. Za osmeh je, na primer, u pitanju kontrakcija mišića *zygomaticus major*; za iznenadenje kombinacija dva: *frontalis, pars medialis* i *frontalis, pars lateralis*; za ljutnju kombinacija tri: *frontalis, pars lateralis* i *corrugator supercilii* i *depressor supercilii*. Bilo koju od ovih alternativnih lako izvodljivih facijalnih ekspresija je bolje manifestovati u javnoj situaciji od tuge, i baš zato se naši ispitanici odlučuju upravo za neku od njih.

Asimetrija u izgledu lica ispitanika, bilo da je u pitanju asimetrija leve i desne strane ili asimetrija gornjeg i donjeg dela lica, upućuje nas na to da se radi o neisti-

nitim, nedoživljenim emocijama, o blokiranim, maskiranim, suzbijenim emocijama, o simuliranim facijalnim ekspresijama. Asimetrija lica je bila prisutna kod tri ispitanika i četiri ispitanice.

Postoje dve grupe ispitanika koje za smanjivanje nelagodnosti i neprijatnosti prouzrokovane karakteristikama situacije u kojoj se nalaze, koriste dve potpuno različite krajnosti. Jedna grupa ispitanika (koju čini 10 muškaraca i 10 žena) ima tendenciju da smanjuje napetost: meškoljenjem, vrpoljenjem, učestalom promenom položaja tela. Druga grupa ispitanika, isti problem rešava suprotnom strategijom. Oni zauzimaju jedan određen položaj, imaju krut stav tela, ne prave mnogo pokreta i obično imaju karakterističnu masku neutralnosti na licu. Ovu grupu ispitanika čine 4 mladića i 3 devojke.

Spuštanje i podizanje glave, kao i pomeranje glave u stranu – levo-desno je aktivnost koja je takođe bila karakteristična za naše ispitanike. I ona je u službi rastećiivanja od napetosti i smanjivanja mogućnosti provociranja emocije tuge u javnoj situaciji, okretanjem ili pomeranjem glave od ekrana. Ali, ova aktivnost može imati i sasvim drugi kvalitet. Naime, ispitanik se može toliko saživeti sa prezentovanom materijom da počinje da se približava, namešta glavu ili jednostavno reaguje odmahivanjem ili klimanjem na prikazanu situaciju. Devet ispitanika muškog pola pri gledanju odabranog inserta iz filma *Šampion*, pomera glavu u stranu, a sedam njih spušta i podiže. Kod ispitanica je ovo kretanje glave mnogo izraženije. Jedanaest ispitanica spušta i podiže glavu, a čak četrnaest pomera glavu u stranu.

Promena direkcije pogleda je isto učestala. Tu su dobijeni veoma interesantni podaci. Obaranje pogleda je prisutno kod 4 ispitanice i kod samo jednog ispitanika. To se može dovesti u vezu sa strožim vaspitanjem ženske nego muške dece, od koje, se pre očekivalo da budu poslušna, da se pokoravaju i „gledaju u zemlju“. Za jednog muškog ispitanika je bio karakterističan pogled iskosa (za ispitanika pod rednim brojem 8). Znači, ispitanik je krivio glavu u stranu sve vreme, zadržavajući pogled na ekranu. To bi moglo ići u prilog muškoj istrajnosti i nepokolebljivosti. On uprkos prezentovanju veoma provocirajućeg materijala, koji bi mogao izmamiti emociju tuge, ipak nastavlja da mu se izlaže, da gleda u ekran, iako ga njegove snage upozoravaju da će možda oslabiti kontrola i emocija tuge izaći na videlo. Za 4 ispitanika muškog pola je karakteristično zatvaranje očiju u trajanju od 1 do 2 sekunde. To se naročito intenzivira u trenutku najvećeg emocionalnog naboja – deo scene kada dete počinje da plače. Jedan ispitanik muškog pola je čak rukom prekrivio oči, u trenutku najvećeg emocionalnog naboja. Ta vrsta obmana je izostala kod ispitanica. Odvrćanje pogleda u stranu je manipulacija prisutna više kod ispitanica – kod 9 njih. Ova aktivnost je prisutna kod 5 muških ispitanika.

Učestalo češkanje brade, obraza, čela, nosa, obrva i ostalih delova lica u cilju smanjivanja napetosti, učestalije je kod ispitanika – 6, nego kod ispitanica – 2 ispitanice.

Predeo u kome ima najviše manipulativnih aktivnosti, koje ispitanici i muškog i ženskog pola koriste veoma učestalo, kako za smanjivanje napetosti zbog svesnosti o situaciji u kojoj se nalaze, tako i za blokiranje, maskiranje i suzbijanje manifestacije tuge je predeo usana. Samo po jedan ispitanik oba pola nema promene i pokrete u ovom delu lica. Ako smo već videli da se samo kod 1 ispitanika muškog pola tuga manifestuje u ovom delu lica, možemo zaključiti da 12 ispitanika koristi usta isključivo za manipulaciju i suzbijanje emocije tuge. To čini i 8 ispitanica. Prisutno je

mного manipulacija: oblizivanje, zatezanje, grickanje, otvaranje i zatvaranje, uvlačenje usana u usta, dodirivanje i prekrivanje usana rukom, krivljenje i pomeranje usana u stranu, levo-desno.

Kao jedan od indikatora pokušaja blokiranja i maskiranja tuge može se koristiti i gutanje pljuvačke, koje je praćeno karakterističnim pokretom “gutanja knedle” koji je vidljiv na vratu 6 ispitanika muškog i 3 ispitanika ženskog pola.

Radi preglednosti učestalosti korišćenja različitih strategija manipulacije, suzbijanja i blokiranja manifestacija emocije tuge, navodimo dve tabele u kojima su strategije poređane po stepenu zastupljenosti kod ispitanika ženskog (Tabela 3) i muškog pola (Tabela 4).

Tabela 3: Zastupljenost znakova manipulacije, maskiranja, sakrivanja i suzbijanja tuge kod ispitanika ženskog pola.

ZNACI MANIPULACIJA, MASKIRANJA, SAKRIVANJA I SUZBIJANJA TUGE	ZASTUPLJENOST
Pokretanje glave u stranu, levo-desno	14
Maskiranje tuge drugim emocijama:	12
iznenađenje	4
osmeh	4
ljutnja	3
prezir ili odvratnost	1
Podizanje i spuštanje glave	11
Promena položaja tela, vrpoljenje, meškoljenje	10
Promena direkcije pogleda u stranu	9
Dodirivanje i prekrivanje usana rukom	7
Grickanje usana	7
Oblizivanje usana	6
Manipulacija kosom, vrtenje pramenova, nameštanje kose iza uha	5
Dodirivanje nosa	5
Razvlačenje usana	5
Naizmenično otvaranje i zatvaranje usta	4
Nesimetrija	4
Gutanje pljuvačke pokretom “gutanja knedle”	3
Krut stav tela	3
Oslanjanje na ruku	2

Kod malog broja ispitanica je primetno i krivljenje usana, uvlačenje usana u usta, učestalo treptanje, češkanje po obrazima, bradi, obrvama, čelu, nameštanje

naočara, naduvavanje obraza i manipulacija jezikom po zadnjim zubima, stavljanje ruku iza vrata, i nameštanje rajfa, igranje pramenovima kose, uvijanje, stavljanje kose iza uha – aktivnosti koje nisu karakteristične za muške ispitanike.

Tabela 4: Zastupljenost znakova manipulacije, maskiranja, sakrivanja i suzbijanja tuge kod ispitanika muškog pola.

ZNACI MANIPULACIJA, MASKIRANJA, SAKRIVANJA I SUZBIJANJA TUGE	ZASTUPLJENOST
Maskiranje tuge drugim emocijama:	11
iznenađenje	4
osmeh	3
ljutnja	3
prezir ili odvratnost	1
Promena položaja tela, vrpoljenje, meškoljenje	10
Pokretanje glave u stranu, levo - desno	9
Podizanje i spuštanje glave	7
Češkanje po obrazima, bradi, obrvama, čelu	6
Gutanje pljuvačke pokretom “gutanja knedle”	6
Promena direkcije pogleda u stranu	5
Krut stav tela	4
Naizmenično otvaranje i zatvaranje usta	4
Zatvaranje očiju	4
Oblizivanje usana	4
Razvlačenje usana	4
Gricanje usana	3
Nesimetrija	3
Oslanjanje na ruku	3
Dodirivanje i prekrivanje usana rukom	3
Žvakanje žvake	2

Možemo zaključiti da muški i ženski ispitanici koriste neke različite strategije za manipulaciju, maskiranje, sakrivanje i suzbijanje emocije tuge u javnoj situaciji, ali je učestalost korišćenja istih manipulativnih aktivnosti slična kod muškaraca i žena. Na primer, jedino će kod ispitanika muškog pola biti prisutan pogled iskosa, kao i zatvaranje očiju na kratko u momentima najvećeg emocionalnog naboja. Dva ispitanika su kao manipulaciju koristila žvakanje žvake, koje bi se intenziviralo svaki put kada bi nivo napetosti toliko porastao da bi pretilo izbijanje na površinu emocije tuge. Kod jedne ispitanice je bilo prisutno naduvavanje obraza, radi ponovnog uspostavljanja narušene ravnoteže i ovladavanja sopstvenim emocijama. Druga ispitanica je za manipulaciju koristila jezik. Ona je tokom posmatranja pripremljenog materijala učestalo prelazila („šetala“) jezikom po zadnjim zubima. Dve ispitanice su

kao odbranu od nadolazeće tuge koja je mogla da ih preplavi nekoliko puta dobijale karakteristični „izbuljeni izgled“.

Zanimljivao je to da ne postoje velike razlike u učestalosti korišćenja „zajedničkih“ manipulacija. Čak je i preferencija emocija koje služe kao maska za pokrivanje tuge bila slična.

Kako bismo proverili našu pretpostvaku da će muškarci pokazivati veću kontrolu ponašanja u javnim situacijama od žena, analizirali smo celokupno ponašanje ispitanika uključujući i njihove pokrete lica. Zatim smo to ponašanje razvrstali u četiri kategorije: odsustvo kontrole, kontrola ponašanja slabog intenziteta, umerena kontrola i veoma jaka kontrola ponašanja (Tabela 5).

Tabela 5: Stepen kontrole ponašanja ispitanika različitog pola.

POL ISPITANIKA	STEPEN KONTROLE PONAŠANJA ISPITANIKA			
	ODSUSTVO KONTROLE	SLABA KONTROLA	UMERENA KONTROLA	JAKA KONTROLA
MUŠKI	0	2	7	5
ŽENSKI	1	9	5	2

Potpuna kontrola ponašanja podrazumevala je potpuno ovladavanje situacijom. Ispitanik koji je ostvario takvu kontrolu imao je čvrst stav tela, na njegovom licu nije bilo mnogo promena, on nije učestalo upotrebljavao manipulativne aktivnosti, bio je miran, pribran, nije pokazivao ni nervozu, ni nelagodnost, tugu ili bilo koju drugu emociju neprimerenu situaciji u kojoj se nalazi. Ispitanik koji nije ostvario kontrolu svog ponašanja ponašao se na sasvim suprotan način. Učestalo je menjao položaj tela, meškoltio se, vrpoltio, gledao u stranu, dodirivao se, češkao, često se okretao, otvoreno pokazivao nelagodnost, dosadu ili pak tugu.

Ako na trenutak pogledamo brojke, možemo zaključiti da 12 ispitanika muškog pola, što predstavlja 85.71% celokupnog muškog uzorka ostvaruje kontrolu ponašanja visokog i umerenog stepena; dok to čini samo 7 žena, odnosno 41.17%, te ovo potvrđuje našu hipotezu.

Ali pridemo ovim podacima i iz drugog ugla – iz ugla *kvalitativne analize* ponašanja svakog pojedinačnog ispitanika i videćemo da to nije baš tako jednostavno kao što na prvi pogled izgleda.

Dva ispitanika muškog pola su doživela tugu toliko jakog intenziteta da su im pošle suze. Jedan od njih je sve vreme pokušavao da suzbije, blokira, maskira i onemoguću izbijanje znakova tuge na površinu, ali je ona bila prejaka, odbrane su pale i ona je izbila na površinu. Drugi ispitanik nije se mnogo trudio da blokira manifestaciju tuge. Ona ga je postepeno preplavljivala, što je dovelo do kretanja suza u trenutku najvećeg emocionalnog naboja – deo filma kada dete počinje da plače. Međutim, i četiri ispitanice doživljavaju tugu velikog intenziteta i pri kulminaciji emocionalnosti počinju da plaču. Ali suze muških ispitanika imaju mnogo veću težinu zbog prisutnih pravila kulture o ispoljavanju emocija kod muškaraca.

Ovaj najprovokativniji deo u sceni kod svih ispitanika bio je glavna prekretnica u ponašanju. Oni koji su se do tada trudili da sakriju tugu, ali čija je kontrola bila slaba, jasno su je pokazali u ovom trenutku. Na njihovim licima, najčešće u predelu očiju su

se tada pojavljivali svi elementi tuge. Drugi, koji su imali jaču svest o situaciji u kojoj se nalaze i veću kontrolu svog emocionalnog izražavanja u tom trenutku su učestalo počeli da koriste manipulacije i aktivnosti namenjene blokiranju emocija. Oni koji su zbog povećane nelagodnosti sve vreme učestalo koristili manipulativne radnje, od tog trenutka su bili smireniji. Bilo je i onih koji su sve vreme održavali visok stepen kontrole svog ponašanja i ispoljavanja emocija i nisu sklanjali „masku neutralnosti“ sa lica tokom traganja scene.

Kad smo već kod potpunog blokiranja ispoljavanja emocije tuge u javnoj situaciji zanimljivo je da je to ostvarilo 6 mladića i 5 devojaka. Opet je, iz istog razloga, značajnije neispoljavanje tuge kod 5 devojaka, od kojih bi se to moglo očekivati u skladu sa vladajućim društveno-kulturnim obrascima. Od njih ukupno 11 potpuno blokiranje bilo kakvog emocionalnog izraza i kruto držanje tela prisutno je kod 3 ispitanice i 4 ispitanika.

Vidimo da bližom kvalitativnom analizom dobijamo veoma interesantne podatke o individualnim karakteristikama pojedinih ispitanika.

Zaključak

Naše lice je ogledalo naše duše. Ono krije veoma tanane, iskrene, najdublje istine svakog od nas. Na njemu su ostali utisnuti tragovi svih naših uspeha, pobeda, poraza i gubitaka. Ono je očvrslilo ili potpalo uticajima naših ranijih iskustava. Na njemu su urezana sva naša sećanja, stremljenja, razočarenja... Ceo naš život je tu.

Svako od nas je individua za sebe. Svi imamo različita iskustva, teške i lepe trenutke. Našim ponašanjem, međutim, upravlja celokupno naše iskustvo. Mi različito doživljavamo iste stvari, slično reagujemo na sasvim različite stvari. Toliko smo slični jedni drugima, a istovremeno, veoma različiti.

Izraz lica svakog ljudskog bića predstavlja projekciju čitavog njegovog života i iskustva. Pošto smo svi mi imali različita iskustva, odrasli u drugačijim uslovima i okolnostima, izraz na našem licu može biti sličan izrazima mnogih, ali, ipak ne i identičan.

Uviđajući i poštujući jedinstvenost i neponovljivost svake pojedinačne individue postojanje nauke bi bilo izlišno. To, naravno, nije tačno. Razvijane su brojne teorije ljudskog ponašanja na osnovu mnogo sličnih slučajeva. Nastale teorije su pokazale veliku sposobnost i tačnost predviđanja ljudskog ponašanja. U tome je njihova ogromna vrednost. Iako je svako individua za sebe, moraju se apstrahovati određene specifičnosti i utvrditi zajednički elementi. Njih je neuporedivo više, i ako ostavimo po strani nijanse jedinstvenosti i neponovljivosti, možemo lako uočiti sličnosti između velikog broja individua.

Uopštavajući dobijene podatke u sprovedenom istraživanju, zaključujemo da postoje razlike u facijalnoj ekspresiji tuge kod ispitanika muškog i ženskog pola. One se mogu pripisati uticaju vaspitanja, socijalizacije i uopšte društveno-kulturnog miljea u kome svako od nas živi i odrasta.

Ali, u istraživanju je takođe otkriveno i dosta sličnosti u facijalnim ekspresijama tuge kod ispitanika različitog pola. Te sličnosti su primetne ne samo u izgledu lica kada je osoba tužna, već i u aktivnostima i manipulacijama koje koristi da bi blokirala ispoljavanje situaciji neprimerene tuge.

Možemo zaključiti da je biologija ta koja koja pri doživljavanju istih emocija uslovljava slične izraze lica, a kultura reguliše mesto, vreme, način i intenzitet ispoljavanja emocija. Ona propisuje pravila šta se sme, kada, gde, kako, ko sme to da ispolji, muškarac ili žena, dete ili odrastao čovek, javno ili kad je sam sa sobom.

Tačno je da nam brojke i procenti ništa ne govore o individualnosti svakog ispitanika. One kao da ljudima uzimaju dušu, njihovo ponašanje sa svim specifičnostima pretvaraju u bezizražajan broj. Zatim, u proceduru statističke obrade podataka ubacuju desetine pa i stotine takvih brojeva, kojima nedostaje duša i koji su potpuno otuđeni. U pitanju je velika dehumanizacija ljudskih individualnosti, koja je često neophodna da bi se na velikom uzorku dobili podaci koji će se zatim uopštiti i generalizovati na veliki deo populacije. Tako dobijeni podaci su od nesumnjivog značaja za razvitak i unapređivanje cele nauke i poželjan je njihov stalan priliv. Ali, jasno je takođe da se mi, kao psiholozi, bavimo tananošću i skrivenošću ljudske duše, njenom individualnošću i neponovljivošću, a za to nam je potreban kvalitativni pristup istraživanju.

Ovim istraživanjem pokušali smo da uhvatimo onaj karakteristični zajednički izraz lica u trenutku kada osoba doživljava tugu. Detaljno smo opisali svaku promenu u izgledu lica svakog pojedinačnog ispitanika. Tražili smo, i pronašli, dosta sličnosti na licima različitih ispitanika. Zarobili smo individualnost svakog od njih i za uzvrat dobili korisne informacije o različitom ponašanju i manifestaciji tuge između muškaraca i žena u javnoj situaciji, koje će se moći uočiti kod nekih drugih ljudi, u neko drugo vreme, na nekom drugom mestu u situaciji koja ima elemente javne situacije.

Literatura

1. Boucher J. D., & Brandt, M. E. (1981). Judgement of emotion: American and Malay antecedents. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 12, 272–283.
2. Brody, L. R. (1985). Gender differences in emotional development: A review of theories and research. *Journal of Personality*, 53, 102–149.
3. Chevalier-Skolnikoff, S. (1973). Facial expression of emotion in nonhuman primates. In P. Ekman (Ed.), *Darwin and facial expression: A century of research in review* (pp. 1–89). New York: Academic Press.
4. Darwin, C. (1872). *The expression of the emotions in man and animals*. London: Murray.
5. Eibl-Eibesfeldt, I. (1973). The expressive behavior of the deaf-and-blind born. In M. von Cranach & I. Vine (Eds.), *Social communication and movement*. New York: Academic Press.
6. Eible-Eibesfeldt, L. (1975). *Entology: The biology of behavior*, New York: Holt, Rinehart & Winston.
7. Ekman, P., Friesen, W. V. (1969). The repertoire of nonverbal behavior: Categories, origins, usage and coding, *Semiotica* 1 (a), 49–98.
8. Ekman, P., Sorenson, E. R., & Friesen, W. V. (1969). Pan-cultural elements in facial displays of emotions. *Science*, 164, 86–88.
9. Ekman, P., Friesen, W. V., and Tomkins, S. S. (1971). Facial affect scoring technique: A first validity study. *Semiotica*, 3:37–38.

10. Ekman, P., Friesen, W. V. (1978). *The Facial Action Coding System: A technique for the measurement of facial movement*, Palo Alto: CA, Consulting Psychologists Press.
11. Ekman, P. (1984). Expression and the nature of emotion. In K. Scherer and P. Ekman (Eds.), *Approaches to emotion* (pp. 319–343). Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum.
12. Ekman, P. (1992). *Telling lies: Clues to deceit in the marketplace, politics and marriage*. New York: W. W. Norton & Company.
13. Ekman, P. (1997). Should We Call it Expression or Communication? *Innovations in Social Research*, 10 (4), 333–344.
14. Ekman, P. & Rosenberg, E. L. (Eds.), (1997). *What the face reveals: Basic and applied studies of spontaneous expression using the Facial Action Coding System (FACS)*. New York: Oxford University Press.
15. Ekman, P., & Friesen, W. V. (2003). *Unmasking the face: A guide to recognizing emotions from facial clues*. Cambridge, MA: Malor Books.
16. Farber, S. L. (1981). *Identical Twins Reared Apart: A Reanalysis*, New York: Basic Books.
17. Galati, D., Scherer, K. R., & Ricci-Bitti, P. (1997). Voluntary facial expression of emotion: Comparing congenitally blind with normally sighted encoders. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 1363–1380.
18. Hall, J. A. (1979). Gender, gender-roles, and nonverbal communication skills, In: R. Rosenthal (ed.), *Skill in nonverbal communication: Individual differences*, Cambridge, Mass: Oelgeschlager, Gunn & Hain.
19. Johnson, H. G., Ekman, P., & Friesen, W. V. (1975). Communicative body movements: American emblems, *Semiotica*, 15, 335–353.
20. Kostić, A. (2006). *Govor lica*, Niš: Filozofski fakultet.
21. Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*, New York: Oxford University Press.
22. Lazarus, R. S. & Smith, C. A. (1988). Knowledge and appraisal in the cognition-emotion relationship, *Cognition and Emotion*, 2, 281–300.
23. Miller, L., Dovidio, J. F., & Keating, C. F. (1984). Status, gender and smiling, work presented at: *Annual meeting of the Eastern Psychological Association*, Baltimore, MD.
24. Oster, H., & Ekman, P. (1978). Facial behavior in child development, *Minnesota Symposium on Child Psychology*, 11: 231–276.
25. Preuschoft, S. (1995). *'Laughter' and 'smiling' in macaques: An evolutionary perspective*, Utrecht, Netherlands: University of Utrecht.
26. Prinz, J. (2003). Are emotions feeling?: *Journal of consciousness studies*, 10, 9–25.
27. Rot, N. (2003). *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
28. Scherer, K. R., & Wallbot, H. (1994). Evidence for universality and cultural variation of differential emotion response patterning, *Journal of Personality and Social Psychology*, 66: 310–328.
29. Scherer, K. R., & Ceshi, G. (2000). Studying affective communication in the airport: The case of lost baggage claims, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 327–339.
30. Smiljanić, V. (1999), *Razvojna psihologija*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.

31. Van Hoof, J. A R. A. M. (1973). A structural analysis of the social behaviour of a semi-captive group of chimpanzees, In: Cranach, Vine (eds.), *Social communication and movement* (pp.75–162), New York: Academic Press.
32. Viken, R., Rose, R., Kaprio, J., & Koskenvuo, M. (1994). A developmental genetic analysis of adult personality: Extraversion and neuroticism from 18 to 59 years of age, *Journal of Personality and Social Psychology*, 66: 722–730.

Milica Pavlović, Ljubiša Zlatanović

FACIAL SIGNS OF MASKING, BLOCKING AND SUPPRESSION OF EXPERIMENTALLY INDUCED SADNESS

Abstract

The objective of this research was to explore and determine the characteristic ways in which students tend to mask, suppress or conceal culturally conditioned and very provocative emotion of sadness in a situation which is public according to certain elements.

The sample consisted of 31 male and female students all of the same age and education level.

Each of the subjects received the instruction to carefully watch previously edited sequence from the movie which was supposed to provoke strong emotions of sadness, after which the interviewer left the room, with the interviewee staying by himself and watching the said sequence of the film. The hidden camera recorded the following: attitude, posture, reactions, facial expressions as well as any changes on interviewees' faces. The data were processed by a detailed qualitative analysis of the dynamic material, which included monitoring, recording and analysis of all changes on the faces, the order of their occurrence, intensity and frequency. For this purpose, we used the two instruments: FACS and FAST, by Ekman and Associates.

Interviewees in our study tended to mask the expression of grief with another, more appropriate emotion for a given situation (38.71%) as: surprise (12.9%), smile (12.9%), anger (9.67%) and nausea (3.22%). As signs of suppression, blocking and hiding expressing sadness we have registered: lowering or raising the head (35.48%) and turning head to the side (45.16%), change of sight direction (29.03%), frequent change of posture – squirming, (32.25%), and rigid body position (9.67%), asymmetry of the left and right sides of the face (12.9%), touching the nose (16.12%), manipulation of hair (16.12%).

The results we have obtained confirm the significant influence of culture and social rules in expressing sadness and illustrate the methods and strategies used by male and female interviewees, and differences between them, but in a situation that has many elements of a public situation, blocked, masked, covered up or suppressed by social inadequate emotion of sadness.

Keywords: Facial expression of sadness, signs of masking, blocking and suppression of sadness

Mila Dosković
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet Niš
Master studije

UDK 159.942.2

Стручни рад

Примљен: 24. 02. 2011.

KOMBINACIJE OBRAZACA AFEKTIVNE VEZANOSTI U PARTNERSKIM ODNOSIMA

Apstrakt

Ovo istraživanje se zasniva na teoriji afektivnog vezivanja Džona Bolbija i Meri Ejnsvort. Prikazano je shvatanje fenomena afektivnog vezivanja kod odraslih, naročito u okviru partnerskih odnosa, više različitih autora. U istraživanju je korišćen Upitnik za procenjivanje partnerske afektivne vezanosti (Bartholomew & Shaver, 1988) koji sadrži 36 pitanja u formi sedmostepene skale procene. Ispitanici se svrstavaju u četiri obrasca partnerske afektivne vezanosti: sigurni, izbegavajući, preokupirani, bojažljivi. Cilj istraživanja je utvrditi da li postoji različita učestalost kombinacija obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima i u kojoj je meri svaka kombinacija zastupljena. Takođe, korišćene su dve kontrolne varijable: dužina veze i zadovoljstvo vezom. Istraživanje je pokazalo da je najzastupljenija ona kombinacija u kojoj oba partnera pripadaju sigurnom obrascu partnerske afektivne vezanosti: u pogledu dužine veze ne postoji statistički značajna razlika između različitih kombinacija obrazaca partnerske afektivne vezanosti; dok u pogledu zadovoljstva vezom postoji statistički značajna razlika između nekih kombinacija obrazaca partnerske afektivne vezanosti. Ostaje potreba za daljim istraživanjima u ovoj oblasti i daljom proverom rezultata.

Кljučне речи: Afektivno vezivanje, partnerski odnosi, kombinacije obrazaca partnerske afektivne vezanosti

Uvod

Teorija afektivnog vezivanja je teorija o poreklu i prirodi čovekove osećajnosti. Nastala je kao rezultat saradnje engleskog psihoanalitičara Džona Bolbija i američkog razvojnog psihologa Meri Ejnsvort (prema Stefanović-Stanojević, 2005). Osnivača teorije afektivnog vezivanja interesovao je odnos majke i deteta, dakle, afektivno vezivanje je proučavano kao relaciona karakteristika. Danas se, međutim, i teorijski i empirijski, afektivna vezanost tretira kao individualno svojstvo, jer se tumači kroz pojam unutrašnjeg radnog modela. Prema teoriji afektivnog vezivanja, dete formira afektivnu vezu najpre sa osobom koja se njime bavi. Kroz odrastanje, ono vezu unosi u formi unutrašnjeg radnog modela, i to u obliku unutrašnjeg radnog modela sebe i unutrašnjeg radnog modela drugih. Prema Bolbiju (Bowlby 1969, 1982; prema Mikulincer, 2006) biološka funkcija sistema afektivnog vezivanja je da zaštiti osobu od opasnosti (naročito tokom ranog detinjstva) i to obezbeđivanjem održavanja blizine sa osobama koje pružaju brigu i podršku (figure afektivne vezanosti). Bolbi (Bowlby, 1969; prema Stefanović-Stanojević, 2005) govori o kvalitetu

interakcije, i to kao o kvalitetu sigurnosti odnosno nesigurnosti deteta u osobu koja se njime bavi. Kvalitet sigurnosti karakteriše decu koja traže i dobijaju zaštitu, osiguranje i priyatnost, koja istražuju samopouzdanje i optimistično, svesna podrške i dostupnosti onoga ko brine o njima. Nesigurni kvaliteti se razvijaju kada ponašanje afektivnog vezivanja naiđe na odbacivanje, nekonzistentnost ili pretnju. Negativne reakcije majke ova dca doživljavaju kao lični nedostatak. Ove Bolbijeve modele afektivne vezanosti preuzela je, ustanovila eksperimentalnom procedurom i značajno razradila Meri Ejnsvort (Ainswort, 1991; prema Stefanović-Stanojević, 2005). U prvoj klasifikaciji individualnih razlika ona definiše tri tipa afektivne vezanosti: nesigurana izbegavajuća, sigurna i nesigurana ambivalentna afektivna vezanost. Kasnije je dodat još jedan tip afektivne vezanosti – nesigurno dezorganizovana (Ainswort & Eichberg, 1989, 1991; prema Stefanović-Stanojević, 2005).

Afektivna vezanost odraslih

Formiranje sistema afektivnog vezivanja odraslih je proces koji se odvija tokom vremena na više nivoa. Četiri faze u razvoju afektivnog vezivanja koje se javljaju kod dece mogu se prepoznati i kod stvaranja afektivne vezanosti odraslih, i to na bihevioralnom, fiziološkom, kognitivnom nivou i na nivou emocija. Te četiri faze su: faza pre afektivnog vezivanja (preattachment phase), faza afektivnog vezivanja u nastanku (attachment-in-the-making-phase), faza jasne afektivne vezanosti (clear-cut attachment phase) i ciljem korigovana faza (goal-corrected partnership) (prema Hazan et al., 2006). Odojčetu je potrebno najmanje šest meseci da se veže za osobu koja se njime bavi, pa se pretpostavlja da je potrebno makar ovoliko vremena i za nastanak afektivne vezanosti odraslih. Transformacija partnera u figuru afektivne vezanosti je postepeni proces i zavisi od stepena u kome ta osoba funkcionise kao meta očuvanja blizine, kao sigurno sklonište i kao sigurna baza (Ainswort, 1991; Hazan & Shaver, 1994; Hazan & Zeifman, 1999; prema Mikulincer, 2006). Ove funkcije su najčešće prisutne u dugotrajnim, veoma posvećenim vezama.

Bolbi smatra da su ljubavne veze prototip afektivne vezanosti u odraslom dobu, i kaže da se formiranje odraslog sistema afektivne vezanosti, u smislu subjektivnog doživljaja, opisuje kao zaljubljanje (Bowlby, 1979; prema Hazan et al., 2006). On je pretpostavio da sa stvaranjem partnerskih emotivnih odnosa u odraslom dobu, emotivni partneri preuzimaju poziciju primarnih figura vezanosti. Sistem afektivnog vezivanja kod odraslih je i dalje aktivan u vidu potrebe za obezbeđivanjem bliskosti sa onom osobom za koju smo vezani, smatra Meri Ejnsvort (prema Stefanović-Stanojević, 2005).

Osnovna razlika između odraslog i dečijeg sistema afektivnog vezivanja je da je bihevioralni sistem afektivnog vezivanja kod odraslih recipročan. Osim toga, partnerske veze pored bihevioralnog sistema afektivne vezanosti uključuju i bihevioralne sisteme brižnosti i seksa (Bowlby, 1969, 1982; prema Mikulincer, 2006). Integracija ovih sistema podrazumeva dinamičku koordinaciju i njihovu usmerenost na jednu osobu, romantičnog partnera. Ljubav je dinamičko stanje koje uključuje potrebe i kapacitete oba partnera za afektivno vezivanje, brižnost i seks. Svaki sistem ima različitu funkciju i razvojnu putanju, i mada sistemi deluju jedni na druge na različite načine, oni se koncipiraju kao posebni. Pretpostavka je da će se ova

tri sistema ponašanja organizovati unutar osobe na način koji odražava iskustva u attachment odnosima. Optimalno funkcionisanje sistema afektivnog vezivanja, brižnosti i seksa olakšava formiranje i održavanje stabilnih i obostrano zadovoljavajućih veza (Hazan & Shaver, 1987; Shaver & Hazan, 1988; Shaver et al., 1988; prema Mikulincer, 2006). S druge strane, loše funkcionisanje ovih sistema stvara tenzije i konflikte u vezi, nezadovoljstvo, nestabilnost i često dovodi do raskida veza. Relacioni i faktori interakcije takođe utiču na funkcionisanje različitih bihejvioralnih sistema.

Primarne strategije *afektivnog vezivanja* kod odraslih ne zahtevaju nužno stvarna ponašanja traženja blizine. Umesto toga, osećanje sigurnosti se može postići aktivacijom mentalnih reprezentacija partnera koji pružaju zaštitu i brigu, ili čak aktivacijom self-reprezentacija u vezi sa partnerima (Mikulincer & Shaver, 2004; prema Mikulincer, 2006). Dobro funkcionisanje sistema afektivne vezanosti je neophodno za formiranje zadovoljavajućih bliskih odnosa, za održavanje pozitivnog afektivnog tona i stabilnosti (Bowlby, 1979; prema Mikulincer, 2006). Svaka interakcija u kojoj partner pomaže u ublažavanju uznemirenosti i vraćanju osećanja sigurnosti potvrđuje adaptivne prednosti bliskosti i jača afektivnu vezanost s partnerom. Na ovaj način se postepeno utvrđuje osećanje sigurnosti specifično za određenu vezu. Negativne posledice disfunkcije sistema afektivne vezanosti javljaju se kada figure afektivne vezanosti ne uspeju da obezbede osećanje zaštite i sigurnosti (Cassidy & Kobak, 1988; Main, 1990; Mikulincer & Shaver, 2003; prema Mikulincer, 2006). Tada je uznemirenost (koja je aktivirala sistem) pogoršana ozbiljnim sumnjama i strahovima u vezi sa mogućnošću uspostavljanja osećanja sigurnosti. Ove brige mogu držati sistem afektivne vezanosti u stalno aktivnom stanju, što dovodi do preokupiranosti pretnjama i potrebom za zaštitom i drastično remeti funkcionisanje drugih bihejvioralnih sistema. Pošto primarne strategije afektivne vezanosti nisu ispunile svoj cilj usvajaju se sekundarne strategije. Autori navode dve sekundarne strategije afektivne vezanosti: hiperaktiviranje i deaktiviranje sistema afektivne vezanosti. Hiperaktiviranje sistema afektivne vezanosti se manifestuje kroz zahtevanje pažnje, ljubavi i podrške od figure afektivne vezanosti, povećanu privrženost i zavisnost od partnera. S druge strane, cilj strategije deaktiviranja sistema afektivne vezanosti je izbegavanje frustracije i bola prouzrokovanih nedostupnošću figure afektivne vezanosti. Javlja se poricanje potreba za afektivnom vezanošću, izbegavanje prisnosti i zavisnosti u vezama, distanciranje od drugih.

Sistem brižnosti odnosi se na širok spektar ponašanja, koja su odgovor na ponašanje afektivne vezanosti i signale potrebe druge osobe. Cilj je smanjenje patnje druge osobe ili pomaganje njenog rasta i razvoja (Bowlby, 1969, 1982; prema Mikulincer, 2006). U partnerskim vezama sistem brižnosti jednog partnera trebalo bi da se automatski aktivira ponašanjem afektivne vezanosti drugog partnera ili signalima potrebe (Mikulincer, 2006). Dobro funkcionisanje sistema brižnosti u partnerskim vezama ima važne implikacije za zadovoljstvo vezom i stabilnost veze. Disfunkcije sistema brižnosti (propust da se sa empatijom odgovori na partnerove potrebe i da se pomogne partneru da efikasno ublaži uznemirenost) glavni su izvori tenzija i konflikata u vezi; zatim, briga, negativnih stavova i destruktivnog ponašanja. Disfunkcije sistema brižnosti mogu takođe da izazovu hiperaktiviranje ili deaktiviranje ovog sistema. Po Bowlbyju (Bowlby, 1969, 1982; prema Mikulincer, 2006), aktiviranje sistema afektivnog vezivanja inhibira aktivaciju drugih bihejvioralnih sistema, uključujući i sistem brižnosti. Prema tome, tek pošto se osoba osaća dovoljno sigurno

no ona može da usmeri pažnju na potrebe drugih i da pruži emotivnu podršku. Pra-teći Bolbijevo rezonovanje Šejver i Hazan su postavili hipotezu o tome kako stilovi afektivne vezanosti mogu da utiču na funkcionisanje sistema brižnosti (Shaver & Hazan, 1988; prema Mikulincer, 2006). Tako će sigurno afektivno vezane osobe pružiti odgovarajuću i efektivnu negu partneru koji za tim ima potrebu, dok će osobe nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti imati poteškoća u pružanju nege na osetljiv i responzivan način. Osobe sigurnog tipa afektivne vezanosti imaju osećanje odgovornosti za blagostanje drugih i drugima pružaju podršku i pomoć iz altruističkih razloga (Collins et al., 2006). Osobe izbegavajućeg tipa afektivne vezanosti, koje hronično pokušavaju da se distanciraju od partnera i od signala potrebe i patnje, biće manje sposobne ili voljne da pruže brižnost i ispoljiće manje saosećanja prema partneru. Za ove osobe je manje verovatno da će razviti osećanje odgovornosti za blagostanje drugih i često pružaju pomoć iz relativno egoističnih razloga (Collins et al., 2006). Osobe preokupiranog stila afektivne vezanosti, koje teže da što više povećaju bliskost sa partnerom, hronično su frustrirane zbog sopstvenih potreba za sigurnošću i kao reakcija na tuđe patnje kod njih se javlja uznemirenost i žalost. Rezultat toga je neosećajna, nametljiva i neefektivna briga. Kod njih hiperaktiviranje sistema afektivnog vezivanja dovodi do hiperaktiviranja sistema brižnosti.

Glavna funkcija *sistema seksa*, sa evolucione tačke gledišta, jeste prenos gena na sledeću generaciju. Polni odnos obuhvata niz aktivnosti koje zahtevaju koordinaciju motiva i odgovora partnera. Pod pritiskom selekcije, tokom evolucije su stvorena funkcionalna ponašanja i psihološki mehanizmi (primarne strategije bihejvioralnog sistema seksa) koji rešavaju adaptivne probleme vezane za reprodukciju (Buss & Kenrick, 1998; prema Mikulincer, 2006). Sistem seksa igra važnu ulogu u stvaranju i održavanju zadovoljavajućih, dugotrajnih veza. Seksualne interakcije u kojima oba partnera zadovoljavaju svoje potrebe dovode do pozitivnih emocionalnih reakcija (ljubav, uzbuđenje, vitalnost, zahvalnost i opuštanje) i doprinose stabilnosti i zadovoljstvu vezom (Sprecher & Cate, 2004; prema Mikulincer, 2006). Disfunkcije sistema seksa glavni su izvori konflikata u vezi, dovode u sumnju ljubav prema partneru, povećavaju interes za alternativne seksualne partnere i sve ukupno dovode do razaranja afektivne vezanosti i veze. Kao i kod druga dva bihejvioralna sistema, disfunkcije mogu dovesti ili do hiperaktiviranja ili do deaktiviranja sistema. Šejver i Hazan su razvili hipoteze o odnosu sistema afektivne vezanosti i sistema seksa (Shaver & Hazan, 1988; prema Mikulincer, 2006). Osobe sigurnog stila afektivne vezanosti teže obostranom zadovoljstvu i prisnosti, uživaju u seksu i predusretljivi su prema partnerovim seksualnim potrebama. Adolescenti sigurnog obrasca afektivne vezanosti u seksualne odnose stupaju prvenstveno da bi iskazali ljubav prema partneru (Tracy et al., 2003; prema Mikulincer, 2006). S druge strane, osobe preokupiranog stila afektivne vezanosti, koje su usmerene na traženje zaštite i sigurnosti, imaće problema za uspostavljanje relativno mirnog i sigurnog stanja uma što je potrebno za uzajamno seksualno zadovoljstvo. Adolescenti preokupiranog obrasca afektivne vezanosti prvenstveno stupaju u seksualne odnose da bi izbegli napuštanje (Tracy et al., 2003; prema Mikulincer, 2006). Za osobe izbegavajućeg stila afektivne vezanosti, koje favorizuju emocionalnu distanciranost, zajedničko istraživanje seksualnih zadovoljstava sa partnerom predstavlja rizik za psihološku prisnost i ranjivost. Zbog toga se ove osobe mogu osećati veoma nelagodno prilikom seksualnih odnosa. Adolescenti izbegavajućeg stila afektivne vezanosti pokazuju relativno slab seksualni nagon, manje je verovatno da uživaju u seksu

i više su motivisani svojom reputacijom u društvu nego potrebama partnera (Tracy et al., 2003; prema Mikulincer, 2006).

Sve češće se u literaturi govori o *markerima odraslog afektivnog vezivanja* (prema Hazan et al., 2006). Markere odraslog afektivnog vezivanja možemo naći na nivou ponašanja, na fiziološkom nivou, na nivou kognicije i emocija.

Na *nivou ponašanja*, fenomeni nazvani očuvanje blizine, protest odvajanja, sigurna baza, sigurno sklonište, koji su otkriveni kod dece, mogu se naći i u većini ljubavnih veza (Weiss, 1982; prema Stefanović-Stanojević, 2005). Više autora je u istraživanjima pokazalo da ljudi u situacijama koje izazivaju anksioznost, kao što je stvarno ili očekivano razdvajanje od partnera, ispoljavaju neki od ovih fenomena afektivnog ponašanja prema svom ljubavnom partneru (Fralej & Shaver, 1998; Simpson et al., 1992; Vormbrock, 1993; prema Hazan et al., 2006). Ponašanje osoba različitih stilova afektivne vezanosti u ovim situacijama je različito: osobe preokupiranog stila više traže blizinu, kontakt i utehu, dok osobe izbegavajućeg stila što su više pod stresom pokazuju manje traženja blizine i utehe.

Hofer (Hofer, 1987; prema Hazan et al., 2006) govori o značaju afektivne vezanosti za organizaciju i regulisanje bihevioralnih i *fizioloških sistema*, a kao dokaz navodi dezorganizaciju ovih sistema usled dugoročne razdvojenosti od primarne figure afektivne vezanosti. Postoje dokazi da su aktivnosti hipotalamusa i autonomnog nervnog sistema uključeni u procese afektivnog vezivanja i ponašanja (Carter, 1998; Carter et al., 1997; Hennessy, 1997; prema Hazan et al., 2006). Takođe, smatra se da je proces formiranja sistema afektivnog vezivanja i kod dece i kod odraslih posredovan hormonom oksitocinom (Uvnas-Moberg, 1994, 1998; prema Hazan et al., 2006).

Na *kognitivnom nivou*, govori se o postojanju mentalnih reprezentacija primarnih i sekundarnih figura afektivne vezanosti. Kako pojedinci sazrevaju oni postaju manje zavisni od fizičkog prisustva figura afektivne vezanosti i sve više se oslanjaju na njihove mentalne reprezentacije. Korišćenjem zadatka leksičke odluke i paradigme kognitivnog primovanja, testirana je hipoteza da će aktiviranje sistema afektivnog vezivanja preko pretnje povećati pristupačnost mentalnih reprezentacija figura afektivnog vezivanja (Mikulincer et al., 2002; prema Hazan et al., 2006). Rezultati su potvrdili glavnu hipotezu: ispitanici su brže prepoznali kao reči imena osoba koje su naveli kao figure afektivnog vezivanja ako im je prethodila preteća, a ne neutralna, reč prim. Drugi kognitivni metod za istraživanje odrasle afektivne vezanosti je baziran na kliničkom konceptu transferencije, prenosa (Andersen & Glassman, 1996; Andersen et al., 1997; prema Hazan et al., 2006). Po ovom konceptu mentalne reprezentacije važnih interpersonalnih odnosa utiču na način obrade informacija o novoj osobi, što su autori u svom istraživanju i pokazali.

Emocije su po svojoj prirodi višekomponentni procesi (Frijda & Mesquita, 1998; prema Hazan et al., 2006). Većina podrazumeva određeni nivo kognitivne procene, takođe imaju i fiziološku i ponašajnu komponentu, pa se zbog toga emocionalni markeri odraslog afektivnog vezivanja mogu naći u bihevioralnim, kognitivnim i fiziološkim indikatorima. Funkcija afektivnih veza je da moduliraju emocionalna stanja pojedinaca tako da smanjuju anksioznost i povećavaju sigurnost. Primarni izvor osećanja sigurnosti je opažanje da su figure afektivnog vezivanja pristupačne i prijemčive, a primarna strategija za postizanje toga je očuvanje blizine sa njima (Sroufe & Waters, 1997; prema Hazan et al., 2006).

Sa evolucionog aspekta, ljudi su jedna od retkih vrsta sisara koja pokazuje afektivno vezivanje u partnerskim vezama (Brumbaugh & Fraley, 2006). Autori su operacionalizovali veze koje uključuju afektivnu vezanost kao socijalno monogamne veze, koje karakteriše očuvanje blizine među partnerima i protest odvajanja. Autori navode *tri hipoteze o evoluciji ljubavi*: 1) hipoteza o očinskoj nezi i brižnosti, 2) hipoteza o razvojnoj nezrelosti–neotenijski i 3) hipoteza o prikrivenoj ovulaciji.

Prema hipotezi o očinskoj brižnosti, veza koja se razvija između partnera može unaprediti sposobnosti odojčeta pošto obezbeđuje dodatan izvor zaštite i nege (Belsky, 1999; Fraley & Shaver, 2000; Gubernick, 1994; Hazan & Zeifman, 1999; Mellen, 1981; prema Brumbaugh & Fraley, 2006). Saglasno ovoj, hipotezi afektivna vezanost partnera omogućila je da očevi imaju veću ulogu u brizi o potomstvu, što je od izuzetnog značaja s obzirom na to da se ljudi rađaju bez sposobnosti da se sami hrane, štite i brane. Neki autori zastupaju tezu da je napor oko brige o potomstvu u funkciji obezbeđivanja dodatnog seksualnog pristupa (Seyfarth, 1978; Smuts & Gubernick, 1992; prema Brumbaugh & Fraley, 2006). Činjenica da se u proseku najveći broj razvoda dešava posle četiri godine braka, podržava hipotezu da partnerska veza postoji da bi potpomogla odgoj deteta u najosetljivijim godinama (Fisher, 1992; prema Brumbaugh & Fraley, 2006). S obzirom na to da potomci imaju veću šansu da dožive odraslo doba ako se o njima staraju oba roditelja, moguće je da su pritisci selekcije olakšali stvaranje afektivne vezanosti među partnerima.

Hipoteza o razvojnoj nezrelosti–neotenijski počiva na ideji da su promene u tajmingu razvojnih promena jedan od glavnih mehanizama evolucije. Tajming fizičkog razvoja je kod ljudi odložen zbog kompleksnosti mozga. Kako bi se olakšalo razvijanje ljudskog mozga, neophodno je da bebe dođu na svet nezrele i da provedu dosta vremena u razvoju van materice. Prema ovoj hipotezi (Fraley & Shaver, 2000; prema Brumbaugh & Fraley, 2006), postojanje afektivne vezanosti kod odraslih ljudi je još jedan primer odloženog sazrevanja.

Prema hipotezi o prikrivenoj ovulaciji, prelazak sa spoljašnjih znakova estrusa na skrivenu ovulaciju imao je ključnu ulogu u razvoju monogamije kod ljudi (Alexander & Noonan, 1979; Strassman, 1981; Turke, 1984; prema Brumbaugh & Fraley, 2006). Zbog ove promene muškarci su bili primorani na stalno nadgledanje kako bi obezbedili izvesnost očinstva, a njihova stalna prisutnost je posledično pomogla razvoj partnerskih veza. Ovo je mogla biti dobitna situacija za oba pola. Žene dobijaju više podrške, zaštite i drugih resursa, a muškarci obezbeđuju izvesnost očinstva.

Obrasci partnerske afektivne vezanosti

Individualne razlike u ponašanju afektivnog vezivanja odraslih su posledica očekivanja i verovanja koje su ljudi stvorili o sebi samima i sopstvenim bliskim vezama na osnovu svojih afektivnih veza u prošlosti. Ljudi grade nove odnose oslanjajući se prvenstveno na prethodna očekivanja. Oni koriste ove radne modele da protumače ciljeve i namere svojih partnera. Uticaj radnih modela je preko kognitivne, bihevioralne i emocionalne sfere. Značajna iskustva u vezama i drugi bitni događaji u životu mogu da izmene organizaciju afektivne vezanosti. Do tih promena dovode nepotvrđena očekivanja osobe u pogledu značajnih događaja u socijalnom kontekstu.

Hazan i Šejver su napravili test koji je predstavljao tri kategorijalnu meru stila afektivne vezanosti: sigurni, preokupirani i izbegavajući stil (Hazan & Shaver, 1987;

prema Mikulincer, 2006). Kim Bartholomeu je uradila reviziju Hazanovog i Šejverovog testa (prema Stefanović-Stanojević, 2005). Ona je izjave koje predstavljaju tri obrasca afektivnog vezivanja dala u neizmenjenoj formi, a subjekti su koristili skale da pokažu u kojoj meri se svaka od izjava odnosi na njih. U osnovi je pretpostavka da različiti delovi u svakom opisu ponašanja afektivnog vezivanja formiraju različitu celinu. Ona je formulisala četvorokategorijalan model vezanosti adolescenata i odraslih. Model je izveden iz Bolbijeve pretpostavki o tome da postoje dva tipa unutrašnjih radnih modela vezanosti – model sebe i model drugog i da svaki od njih može biti pozitivan ili negativan. Faktorskom analizom Kim Bartholomeu (prema Stefanović-Stanojević, 2005) identifikovala je dimenziju odbacivanja i dimenziju anksioznosti koje su u osnovi ovih modela. Dimenzija odbacivanja reprezentuje unutrašnji radni model drugih, bipolarna je i upoređuje aspekte sigurnih i izbegavajućih opisa. Dimenzija anksioznosti reprezentuje unutrašnji radni model sebe i bavi se centralnim temama ambivalentnog ponašanja.

Ukristanjem dobijenih dimenzija i modela dobiju se četiri glavna stila vezanosti: izbegavajući, sigurni, preokupirani i bojažljivi obrazac partnerske afektivne vezanosti.

Izbegavajući obrazac partnerske afektivne vezanosti karakteriše negativan model drugih i odbrambeno pozitivan model sebe. Ove osobe vide sebe toliko superiornim da ih to onemogućava u razvijanju kvalitetnih partnerskih odnosa. Zbog negativnih očekivanja koje imaju u odnosu na druge, osobe ovog tipa afektivne vezanosti izbegavaju bliskost sa ljudima, ali održavaju osećaj sopstvene vrednosti odbrambeno negirajući vrednost bliskih odnosa i naglašavajući značaj nezavisnosti. U partnerske veze ulaze retko i bez očekivanja ili su im partnerske veze česte, površne i kratkotrajne.

Sigurni obrazac partnerske afektivne vezanosti određuje pozitivan model sebe i pozitivan model drugih. Dobra slika i o sebi i o drugima daje šansu osobama ovog tipa da grade autentične, otvorene partnerske odnose. Kod ovih osoba postoji prijatnost zbog ostvarivanja bliskosti u partnerskim odnosima. Otuda se njihove partnerske veze odlikuju poverenjem i postoji ravnoteža između potrebe za pripadanjem i potrebe za autonomijom.

Preokupirani obrazac partnerske afektivne vezanosti je određen negativnim modelom sebe i pozitivnim modelom drugih. Osobe ovog tipa polaze sa pozicije sopstvene manje vrednosti. U partnersku vezu se investiraju preterano, očekujući da će kvaliteta partnera (pozitivan model drugih), a na osnovu intenzivne vezanosti nadoknaditi njihove lične manjkavosti. Njihove partnerske veze sklone su simbiozi, dramatične su i često upakovane u romantičnu priču o pravoj ljubavi koja ne zna za granice.

Bojažljivi obrazac partnerske afektivne vezanosti definisan je negativnim modelom sebe i negativnim modelom drugih. Osobe sa bojažljivim stilom vezanosti visoko su zavisne od drugih, jer kroz odnos sa drugima traže potvrdu sopstvene vrednosti. Istovremeno imaju negativna očekivanja od drugih, te su sklone izbegavanju bliskosti, da bi izbegle bol zbog potencijalnog gubitka i odbacivanja. Posledično njihove partnerske veze su retke ili haotične.

Svaki od ova četiri stila afektivne vezanosti može u svakoj osobi biti zastupljen u različitoj meri. Ovo je bio teorijski koncept na osnovu kojeg je K. Bartholomeu razradila upitnik o bliskim vezama (Close Relationships Questionnaire) u kome se na osnovu 36 „self report“ ajtema dobija skor ispitanika na dimenzijama izbegavanja i anksioznosti, a preko odnosa ovih dimenzija ispitanici se svrstavaju u jednu od četiri kategorije partnerskog afektivnog vezivanja. Upravo ovaj upitnik je korišćen i u ovom istraživanju.

Istraživači koji se bave opservacijom partnerskih veza uočavaju povezanost između usamljenosti i nemanja partnerskih veza, postojanja hladnih ili previše komplikovanih veza sa neadekvatnim odnosima sa roditeljima u detinjstvu. Istraživanja pokazuju da su nesigurni obrasci afektivne vezanosti povezani sa niskim nivoima stabilnosti veze, zadovoljstva i prilagođavanja, i kod venčanih i kod parova koji se zabavljaju (Mikulincer et al., 2002; prema Mikulincer, 2006). Takođe, nesigurni obrasci afektivne vezanosti povezani su sa nižim nivoima intimnosti, privrženosti, poverenja i posvećenosti (Collins & Read, 1990; Shaver & Brennan, 1992; Simpson, 1990; prema Mikulincer, 2006), kao i sa destruktivnim emocionalnim reakcijama i maladaptivnim strategijama za razrešavanje konflikata (Rholes et al., 1999; Scharfe & Bartholomew, 1995; prema Mikulincer, 2006). Postoje dokazi da su nesigurni obrasci afektivne vezanosti povezani sa negativnim očekivanjima o partnerovom ponašanju, kao i sa neodgovarajućim interpretacijama partnerovog negativnog ponašanja (Collins, 1996; Mikulincer, 1998; prema Mikulincer, 2006). Generalno, nađeno je da sigurni obrazac afektivne vezanosti korelira pozitivno, a nesigurni obrasci koreliraju negativno, sa zadovoljstvom vezom i drugim aspektima kvaliteta veze (Collins & Read, 1990; Simpson, 1990; prema Banse, 2004). Najzadovoljniji su parovi u kojima je bar jedan od partnera sigurno afektivno vezan, i oni koji imaju sličan stil vezivanja, odnosno slična očekivanja od partnerskog odnosa.

Rezultati istraživanja sa bračnim parovima (Banse, 2004) pokazali su da je kod oba supružnika sigurni obrazac afektivne vezanosti pozitivno koreliran sa sigurnim, a negativno koreliran sa nesigurnim obrascima, dok su nesigurni obrasci afektivne vezanosti pozitivno korelirani sa nesigurnim obrascima. Sigurni obrazac afektivne vezanosti bio je u pozitivnoj, a nesigurni obrasci u negativnoj korelaciji sa bračnim zadovoljstvom. Rezultati su pokazali da se zadovoljstvo vezom može objasniti stilom afektivne vezanosti oba partnera i njihovom kombinacijom.

U istraživanju Tatjane Stefanović-Stanojević iz 2001. godine (prema Stefanović-Stanojević, 2005) o zastupljenosti određenih kombinacija obrazaca afektivnih veza kod parova studenata Niškog univerziteta, pokazala se sledeća učestalost kombinacija:

- sigurni obrasci i kod momka i kod devojke (58.7%),
- izbegavajući kod momka i sigurni kod devojke (12.32%),
- sigurni kod momka i izbegavajući kod devojke (10.45%),
- preokupirani kod momka i sigurni kod devojke (8.5%),
- izbegavajući kod momka i bojažljivi kod devojke (4.75%),
- sigurni kod momka i bojažljivi kod devojke (3.33%).

Kombinacije oba bojažljiva ili oba izbegavajuća obrasca nisu registrovane.

Metod

Problem, ciljevi i hipoteze istraživanja

Problem ovog istraživanja je ispitivanje učestalosti kombinacija obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima kod studenata Niškog univerziteta.

Cilj istraživanja je utvrditi da li postoji različita učestalost kombinacija obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima i u kojoj je meri svaka kombinacija zastupljena. Dalje, utvrditi da li postoji razlika u dužini veze i zadovoljstvu vezom između različitih kombinacija obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima.

Hipoteza je da postoji različita učestalost kombinacija obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima. Pretpostavka je da će redosled frekvencija kombinacija partnerskih obrazaca (počev od najveće) biti sledeći: sigurni afektivni obrazac i momka i devojke, izbegavajući kod momka i sigurni kod devojke, sigurni kod momka i izbegavajući kod devojke, preokupirani kod momka i sigurni kod devojke, izbegavajući kod momka i preokupirani kod devojke, sigurni kod momka i preokupirani kod devojke. Pretpostavka je da se ne javljaju kombinacije oba preokupirana ili oba izbegavajuća obrazaca afektivnog vezivanja. Sledeća hipoteza je da postoji razlika u dužini veze i zadovoljstvu vezom između kombinacije sigurnog afektivnog obrasca oba partnera i svih ostalih kombinacija afektivnih obrazaca.

Uzorak

Prigodan uzorak ispitanika sastavljen od 35 heteroseksualnih parova studenata Univerziteta u Nišu, koji nisu u braku.

Instrument

Upitnik za procenjivanje partnerske afektivne vezanosti (Bartholomew & Shaver, 1988) – sadrži 36 pitanja u formi sedmostepene skale procene.

Upitnik operacionalizuje dve dimenzije – odbacivanje i anksioznost. Dimenzija odbacivanja reprezentuje unutrašnji radni model drugih. Bipolarna je i upoređuje aspekte sigurnih i izbegavajućih opisa. Dimenzije anksioznosti reprezentuje unutrašnji radni model sebe i bavi se centralnim temama ambivalentnog ponašanja. Preko odnosa ovih dimenzija svrstavamo ispitanike u četiri obrasca partnerske afektivne vezanosti koji mogu biti zastupljeni u različitoj meri:

- *Izbegavajući obrazac partnerske afektivne vezanosti* karakteriše negativan model drugih i odbrambeno pozitivan model sebe, ili niska anksioznost i visoko izbegavanje.
- *Sigurni obrazac partnerske vezanosti* određuje pozitivan model sebe i pozitivan model drugih (niska anksioznost i nisko izbegavanje).
- *Preokupirani obrazac partnerske afektivne vezanosti* je određen negativnim modelom sebe i pozitivnim modelom drugih, ili visokom anksioznošću i niskim izbegavanjem.
- *Bojažljivi obrazac partnerske afektivne vezanosti* definisan je negativnim modelom sebe i negativnim modelom drugih, ili visokom anksioznošću i visokim izbegavanjem.

Pored ovog upitnika ispitanici su odgovarali i na pitanja o dužini veze i zadovoljstvu vezom (izraženo na skali od 1 do 7: 1–potpuno nezadovoljan, 2–uglavnom nezadovoljan, 3–više nezadovoljan nego zadovoljan, 4–nisam siguran, 5–više zadovoljan nego nezadovoljan, 6–uglavnom zadovoljan, 7– potpuno zadovoljan). Dužina veze i zadovoljstvo vezom tretirani su kao kontrolne varijable.

Rezultati

Najpre će biti prikazana učestalost različitih kombinacija obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima, a zatim razlike u dužini veze i u zadovoljstvu vezom partnera.

Tabela 1. Učestalost kombinacija obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima.

Kombinacije obrazaca	Frekvencija	Procenat (%)
sigurni – sigurni	16	45.71
sigurni – preokupirani	5	14.29
sigurni – izbegavajući	1	2.86
sigurni – bojažljivi	1	2.86
preokupirani – sigurni	4	11.43
preokupirani – preokupirani	3	8.57
preokupirani – izbegavajući	0	0.00
preokupirani – bojažljivi	1	2.86
izbegavajući – sigurni	1	2.86
izbegavajući – preokupirani	0	0.00
izbegavajući – izbegavajući	0	0.00
izbegavajući – bojažljivi	2	5.71
bojažljivi – sigurni	0	0.00
bojažljivi – preokupirani	0	0.00
bojažljivi – izbegavajući	1	2.86
bojažljivi – bojažljivi	0	0.00
Ukupno	35	100

Napomena: u koloni Kombinacija obrazaca prvi navedeni obrazac je za momka a drugi za devojku.

Najčešće zastupljena kombinacija obrazaca je *sigurni* i kod momka i kod devojke (45.71%), što je i bila hipoteza ovog istraživanja. Sledeće nešto zastupljenije kombinacije obrazaca (preko 10%) su: sigurni obrazac kod momka i preokupirani kod devojke, zatim preokupirani obrazac kod momka i sigurni kod devojke. Nije bilo sledećih kombinacija: preokupirani kod momaka i izbegavajući kod devojaka, izbegavajući kod momaka i preokupirani kod devojaka, izbegavajući obrazac kod oba partnera, bojažljivi kod momaka i sigurni kod devojaka, bojažljivi kod momaka i preokupirani kod devojaka, kao i bojažljivi kod oba partnera. Rezultati ovog istraživanja su u saglasnosti sa rezultatima istraživanja Stefanović-Stanojević u pogledu najčešće zastupljene kombinacije (sigurni obrazac kod oba partnera) i u pogledu nepostojanja kombinacije oba bojažljiva ili oba izbegavajuća obrasca afektivne vezanosti partnera.

Za analizu razlika u dužini veze i u zadovoljstvu vezom različitih kombinacija obrazaca afektivne vezanosti korišćena je analiza varijanse (ANOVA).

Tabela 2. Razlike u dužini veze različitih kombinacija obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima.

F- statistik	Statistička značajnost
1.02	0.497

Različite kombinacije obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima međusobno se ne razlikuju po dužini veze na ovom uzorku ispitanika.

Tabela 3. Razlike u zadovoljstvu vezom kod ispitanika muškog pola.

F – statistik	Statistička značajnost
4.97	0.003

Nađena je razlika u zadovoljstvu vezom kod ispitanika muškog pola u okviru različitih kombinacija obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima.

Tabela 4. Kombinacije obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima koje se međusobno razlikuju u zadovoljstvu vezom kod ispitanika muškog pola.

Kombinacije obrazaca	t-statistik	Statistička značajnost
sigurni – sigurni	2.72	0.016
sigurni – izbegavajući		
sigurni – sigurni	5.94	0.000
sigurni – bojažljivi		
sigurni – sigurni	3.10	0.006
preokupirani – sigurni		
sigurni – sigurni	4.33	0.001
preokupirani – bojažljivi		
sigurni – sigurni	6.98	0.000
izbegavajući – bojažljivi		
sigurni – sigurni	2.72	0.016
bojažljivi – izbegavajući		
sigurni – preokupirani	6.00	0.004
sigurni – bojažljivi		
sigurni – preokupirani	4.33	0.012
preokupirani – bojažljivi		
sigurni – preokupirani	6.35	0.001
izbegavajući – bojažljivi		
sigurni – bojažljivi	- 5.50	0.032
preokupirani – preokupirani		
preokupirani – preokupirani	5.563	0.011
izbegavajući – bojažljivi		

Nađeno je da se kombinacija u kojoj oba partnera pripadaju sigurnom obrascu afektivne vezanosti razlikuje od šest drugih kombinacija u zadovoljstvu vezom kod ispitanika muškog pola, što donekle potvrđuje naše pretpostavke.

Tabela 5. Razlike u zadovoljstvu vezom kod ispitanika ženskog pola.

F – statistik	Statistička značajnost
3.68	0.011

Nađena je razlika u zadovoljstvu vezom kod ispitanika ženskog pola u okviru različitih kombinacija obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima.

Tabela 6. Kombinacije obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima koje se međusobno razlikuju u zadovoljstvu vezom kod ispitanika ženskog pola.

Kombinacije obrazaca	t-statistik	statistička značajnost
sigurni – sigurni	2.437	0.027
izbagavajući – bojažljivi		
preokupirani – sigurni	4.646	0.010
izbagavajući – bojažljivi		

U pogledu zadovoljstva vezom ispitanika ženskog pola nađena je razlika kombinacije u kojoj su oba partnera sigurna i kombinacije u kojoj je momak izbegavaćeg a devojka bojažljivog stila afektivne vezanosti, kao i razlika kombinacije u kojoj je momak preokupiranog a devojka sigurnog stila, i kombinacije u kojoj je momak izbegavaćeg a devojka bojažljivog stila afektivne vezanosti.

Diskusija

Razultati ovog istraživanja su donekle u saglasnosti sa istraživanjem Stefanović-Stanojević iz 2001. godine koje je sprovedeno u našoj sredini i na sličnom uzorku. Najzastupljenija kombinacija je ona u kojoj oba partnera pripadaju sigurnom obrascu partnerske afektivne vezanosti, što je saglasno sa rezultatima prethodnog istraživanja. Ova kombinacija je povoljna zbog toga što osobe koje pripadaju sigurnom obrascu afektivne vezanosti imaju dobru sliku i o sebi i o drugima i to im daje šansu da grade autentične, otvorene partnerske odnose. Kod ovih osoba postoji prijetnost zbog ostvarivanja bliskosti u partnerskim odnosima. Njihove partnerske veze odlikuju se poverenjem i postoji ravnoteža između potrebe za pripadanjem i potrebe za autonomijom. Takođe, partneri sigurnog stila afektivne vezanosti imaju i sposobnosti i volje da pruže odgovarajuću i efektivnu negu partneru koji za tim ima potrebu. U seksualnim odnosima ovi partneri teže obostranom zadovoljstvu i prisnosti. Kod ovih osoba postoji optimalno funkcionisanje bihevioralnih sistema afektivnog vezivanja, brižnosti i seksa što olakšava formiranje i održavanje stabilnih i obostrano zadovoljavajućih veza.

Druga i treća po zastupljenosti su kombinacije u kojima jedan partner pripada sigurnom obrascu a drugi partner preokupiranom obrascu afektivne vezanosti (sigurni obrazac kod momka a preokupirani kod devojke, i preokupirani obrazac kod momka a sigurni kod devojke). Osobe koje pripadaju preokupiranom obrascu polaze sa pozicije sopstvene manje vrednosti, u partnersku vezu se investiraju preterano, očekujući da će kvaliteti partnera (pozitivan model drugih) nadoknaditi njihove lične

manjkavosti. U vezi sa osobama sigurnog tipa afektivne vezanosti oni nailaze na poverenje, bliskost, otvorenost i pozitivno vrednovanje. Ovde postoji investiranost oba partnera u vezu, mada nešto veća onog partnera koji pripada preokupiranom obrascu afektivne vezanosti. Sve ovo može biti razlog umerene zastupljenosti ovog tipa veza.

U pogledu dužine veze nije nađena razlika između različitih kombinacija obrazaca partnerske afektivne vezanosti. Ovo je najverovatnije posledica toga što su u našem uzorku svi parovi bili sa približno istom dužinom veze, uglavnom su to veze od nekoliko godina. U nekom narednom istraživanju trebalo bi zahvatiti veći opseg parova što se tiče dužine veze i samim tim bi možda i rezultati bili nešto drugačiji.

Što se tiče zadovoljstva vezom, nađena je razlika između nekih kombinacija obrazaca partnerske afektivne vezanosti. Pretpostavka je bila da veza u kojoj oba partnera pripadaju sigurnom obrascu pruža najviše zadovoljstva partnerima zbog međusobnog poštovanja, razumevanja i podjednako investiranja. Ova pretpostavka je donekle potvrđena što se tiče zadovoljstva vezom kod ispitanika muškog pola, ali kod ispitanika ženskog pola ovo se ne ističe kao pravilo. Kod ispitanika muškog pola može se uočiti i više slučajeva u kojima više zadovoljstva pružaju one veze u kojima je bar jedan partner sigurnog stila afektivne vezanosti u odnosu na veze u kojima oba partnera pripadaju nekom od tri nesigurna obrasca afektivne vezanosti, što je u skladu sa nalazima nekih prethodnih istraživanja. Zanimljiv je nalaz da je veće zadovoljstvo ispitanika muškog pola u vezi u kojoj su oba partnera preokupiranog stila afektivne vezanosti nego u vezi u kojoj je momak sigurnog a devojka bojažljivog stila afektivne vezanosti. Veza u kojoj su oba partnera istog stila afektivne vezanosti može pružati zadovoljstvo partnerima s obzirom na podudarnost i ispunjenost očekivanja, o čemu govore nalazi nekoliko autora. S druge strane, veza sa osobom bojažljivog stila afektivne vezanosti može biti veoma haotična zbog njihove stalne rastrzanosti između potreba za zavisnošću i povlačenja usled nepoverenja u druge, što sveukupno nikako ne čini povoljnu klimu za razvijanje zadovoljstva. Razlike u pogledu zadovoljstva vezom koje su nađene kod ispitanika ženskog pola takođe pokazuju veće zadovoljstvo vezom kada su jedan ili oba partnera sigurnog stila afektivne vezanosti u odnosu na kombinaciju kada momak pripada izbegavajućem a devojka bojažljivom obrascu afektivne vezanosti.

Nije bilo moguće u potpunosti vršiti upoređivanje rezultata ovog istraživanja sa rezultatima iz prethodnih, s obzirom na to da nisu korišćeni isti merni instrumenti i da se donekle razlikuju ciljevi istraživanja. Ostaje potreba za daljim istraživanjima u ovoj oblasti i daljom proverom rezultata.

Literatura

1. Banske, R. (2004). Adult attachment and marital satisfaction: Evidence for dyadic configuration effects. *Journal of Social and Personal Relationships*, 21, 273–282.
2. Brumbaugh, C. C. & Fraley, C. (2006). The evolution of Attachment in Romantic Relationships. In Mikulincer, M. & Goodman, G. S. (Ed.), *Dynamics of Romantic Love: attachment, caregiving and sex* (pp.71–101) New York: The Guilford Press.
3. Collins, N. L., Guichard, A. C., Ford, M. B., Feeney, B. C. (2006). Responding to Need in Intimate Relationships: Normative Processes and Individual Differences.

- In Mikulincer, M. & Goodman, G. S. (Ed.), *Dynamics of Romantic Love: attachment, caregiving and sex* (pp. 149–189). New York: The Guilford Press.
4. Hazan, C., Campa, M., Gur-Yaish, N. (2006). What is Adult Attachment?. In Mikulincer, M. & Goodman, G. S. (Ed.), *Dynamics of Romantic Love: attachment, caregiving and sex* (pp. 47–70) New York: The Guilford Press.
  5. Mikulincer, M. (2006). Attachment, Caregiving, and Sex within Romantic Relationships: A Behavioral Systems Perspective. In Mikulincer, M. & Goodman, G. S. (Ed.), *Dynamics of Romantic Love: attachment, caregiving and sex* (pp. 23–44) New York: The Guilford Press.
  6. Stefanovic-Stanojević, T. (2005). *Emocionalni razvoj ličnosti*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.

Mila Dosković

COMBINATIONS OF PATTERNS OF ATTACHMENT WITHIN ROMANTIC RELATIONSHIPS

Abstract

This research is based on the attachment theory of John Bowlby and Mary Ainsworth. The paper considers a number of different authors' point of view about the phenomenon of attachment in adults, especially within the romantic relationships. Close Relationships Questionnaire (Bartholomew & Shaver, 1988), containing 36 questions in the form of seven-level scale of assessment, was used in the research. Respondents were classified into four patterns of partner attachment: secure, avoidant, preoccupied, fearful. The main aim is to establish the frequency of different combinations of patterns of attachment within relationships, and the extent to which each combination is represented. Two control variables were also introduced: relationship length and relationship satisfaction. Research has shown that the most common combination is the one in which both partners belong to the secure pattern of attachment. In terms of relationship length, no statistically significant difference between different combinations of patterns of partner attachment was found. In terms of relationship satisfaction there is statistically significant difference between some combinations of patterns of partner attachment. There is a need for further research in this area and further evaluation of results.

Key words: Attachment, romantic relationships, combinations of patterns of partner attachment

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Горан Максимовић, декан

Лектор / коректор

Маја Д. Стојковић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Милан Д. Ранђеловић

Формат

17 x 24 cm

Штампа

SCERO PRINT

Тираж

300 примерака

Ниш 2011.

ISSN 1451-5407

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

159.9

ГОДИШЊАК за психологију / главни и
одговорни уредник Љубиша Златановић.
– Год. 2, бр. 2 (2003)- . – Ниш (Ћирила и
Методија 2) : Филозофски факултет, 2003-
. - 24 cm

Годишње. – Је наставак : *Godišnjak*
studijske grupe za psihologiju = ISSN
1451-1967

ISSN 1451-5407 = Годишњак за психологију

COBISS.SR-ID 108659468